

SISEKAITSEAKADEEMIA
ESTONIAN ACADEMY OF SECURITY SCIENCES

ÜHISKONNA TURVALISUSE TEENISTUSES

Artiklite kogumik
pühendatud professor Ivar Aimre mälestusele

Tallinn 2010

Koostanud Annika Lall
Toimetanud Annika Talmar

Kujundus ja küljendus Julia Voinova
Kaanefoto Annika Lall

Kirjastanud:
Sisekaitseakadeemia
Kase 61, 12012, Tallinn

Trükkinud Pakett

ISBN 978-9985-67-183-2

Ivar Aimre
11.09.1941 - 10.11.2009

SISUKORD

<i>Eessõna Lauri Tabur .....</i>	<i>8</i>
I Ivar Aimre - minu kolleeg kahes kõrgkoolis <i>Feliks Angelstok</i>	10
II Rikollisusest ja rikoskontrollist <i>Timo Kyntäjä</i>	19
Normid ja norminrikkumused.....	19
Oikeus ja moraali.....	22
Kriminoloogia kysimuseasetteluist.....	25
Rikollisus sotsiaalsena ongelmana	30
Valtiolisest rikoskontrollist.....	33
Järjestäytyne ja kansainvälinen rikollisuus	39
Rikoskontrolli kehityspiirteitä.....	46
Kokkuvõte	50
III Normatiivse käitumise regulatiivsest ja teadvuslikust tasandist	
<i>Silvia Kaugia</i>	52
Ühiskondlikud käitumisenormid sotsiaalse regulatsiooni alusena	52
Normiteadvust kujundavatest faktoritest	57
Õigusteadvuse toimimine sotsiaalse kontrolli kaudu	62
Kokkuvõte	67
IV Seadusriigist õigusühiskonda <i>Eduard Raska</i>	69
Vägivallaga vägivalda vastu	70
Vägivallariigist demokraatlikku seadusriiki	72
Demokraatiast sotsiaalriiklikku õigusühiskonda.....	75
V Psühholoogia eriteadmiste kasutamisest Eesti õigusmenetluses	
<i>Lembit Auväär, Silvia Kaugia</i>	85
Teadmiste ja eriteadmiste mõistest ning liikidest	85
Eriteadmised ekspertiisi teostamise obligatoorse elemendina.....	87
Psühholoogiaalased teadmised ja psühholoogiaekspertiis.....	88
Ajalooline tagasivaade psühholoogiaekspertiiside läbiviimise junemisloole	91
Psühholoogiaekspertiisi teostamise vajalikkusest.....	94
Psühholoogiaekspertiiside kasutamise võimalustest ja vajadusest Eesti kohtunike pilgu läbi	99
VI Effective organisation of family spare time is one of the basic forms of legal socialization of the person <i>Rozmet Muratovitš Mahmudov</i>	105
Abstract.....	105
Introduction	106

Proposed methodology.....	106
Summary.....	115
Kokkuvõte	117
VII Sotsiaalne kihistumine ja sotsiaalne ebavõrdsus <i>Iris Pettai</i>	119
Mis on sotsiaalne kihistumine?	119
Sotsiaalse ebavõrdsuse mõõtmine.....	120
Kes on vaesed?	124
Mis loob vaesusriske?.....	125
Vaesuse põhjendused	128
Kokkuvõtteks.....	129
VIII Seksuaalne sotsialiseerumine <i>Lembit Auväärt</i>	130
Saateks.....	130
Sotsialiseerumise üldiseloomustus.....	131
Vajadus - liikumapanev faktor inimkäitumises ja isiksuse arengus.....	135
Isiksuse teoreetiline struktuur	137
Sugukihk kui seksuaalne vajadus	142
Seksuaalse sotsialiseerumise hälbed ja häired	147
Järeldus	148
IX Viktimoloogia: areng, aine ja uuringud <i>Uno Traat</i>	149
Saateks.....	149
Viktimoloogia tekkest ja arengust.....	153
Viktimoloogia ainek.....	155
Viktimisatsioonist ehk ohvrustumisest	156
Viktimoloogilistest uuringutest	159
X Noorte tööturvõimalused majanduskriisi tingimustes <i>Rein Võõrmann</i> ..	163
Sissejuhatus	163
Noorte töötuse määr Eestis ja EL riikides	165
Noorte töötuse põhjused	168
Noorte valmisolek töö vastu võtta.....	169
Noorte palgasoovid	170
Alaline/ajutine ning täis-/osaajatöö - mida noored eelistavad?	175
Töö ja hariduse vastavus.....	177
Kokkuvõte	179
XI Intellektuaalomandi kaitse karistusõiguslikke küsimusi seoses võitlusega piraatluse ja võltskaubandusega <i>Heinu Koitel</i>	180
Autoriõigus ja plagiaat	183
Piraatlus ja võltskaubandus	184
Võltskaubanduse dünaamika Eestis aastail 2009 - 2010.....	186
Intellektuaalomandi tsiviil- ja karistusõiguslik kaitse.....	187

Intellektuaalomandi kaitse karistusseadustiku järgi	188
Piraatkoopia valmistamine (reprodutseerimine)	189
Piraatkoopiaga kauplemine	190
Võltskaubandus	191
XII Kriminaalmenetlus Riina Kroonberg	192
Menetlus ja sotsiaalne tegelikkus	192
Kriminaalmenetlus kui menetluse alaliik, mõiste ja olemus	195
Inkvisitsioonilise kriminaalmenetluse olemus	197
Võistleva kriminaalmenetluse olemus	198
Kriminaalmenetluse olemuse muutumine ajas	201
Kokkuvõte	203
XIII Hüpotees teaduse meetodis ja versioon argiteadmise meetodis	
Raivo Öpik	204
Sissejuhatus	204
Objekt ja tunnetusprotsess	204
Teaduslik ja mitteteaduslik mõtlemine	207
Hüpotees ja uurimis- ehk menetlusversioon	209
Hüpotees	209
Uurimisversioon	210
Kokkuvõtteks	212
XIV Õigusteadus ja kriminalistikatehnika Annika Lall	214
Kriminalistikatehnika ning riigi ja õiguse teooria	216
Kriminalistikatehnika ja kriminoloogia	219
Järelehüüe Sisekaitseakadeemia	223
Kaksikmeenutus lahkunust Rein Vaher	225
Ivar Aimrest Jaan Pärnat	227
Professor Ivar Aimre publikatsioonid (1970–2009)	228

See oli 1998. aasta sügisel, kui hiljuti Eesti Riigikaitse Akadeemia lõpetanuna olin Avatud Eesti Fondist taotlemas stipendiumit sotsioloogia alaste õpingute jätkamiseks Ameerika Ühendriikides. Nagu lugupeetud rahastajate konkursidel ikka, eeldas ka Ameerika partnerülikool, et kandideerijal on kaasas soovitud planeeritavas uurimisvaldkonnas tunnustatud teadlastelt. Kuna politseisotsioloogias, milles olin juba mõnda aega oma akadeemilist tulevikku näinud, oli Eestis tunnustatud akadeemilisi uurijaid vaid mõned, saigi tollase prorektori Ivar Aimrega akadeemia kohvikus mitmeks tunniks kohad sisse seatud, et tulevase uurimustöö teemal mõtteid vahetada. Sellest kohtumisest on mu mällu süüvinud mitmed küsimused, millele oma hilisemates töödes olen üritanud vastuseid leida. Eelkõige aga see, mis ka professor Aimre uuringutele kümnekonna aasta jooksul keskseks teemaks kujunes — milline on riigi kui sotsiaalse koosluse erinevate osiste roll kodanike hirmude vähendajana? Paljuski tänu Ivar Aimre omamoodi evangelistitööle, on turvalisus ja julgeolek tänases Eesti keskkonnas oluliselt laiemad mõisted kui mõnede riigiasutuste põhiülesannete defineerimine.¹

„Kaasaegse sotsioloogia lähtepunktist on turvalisus representatiivse kultuuri oluline osis. /.../ Sääraseid representatsioone luuakse gruppi kuuluvate inimeste poolt nendevahelise sotsiaalse suhtlemise kaudu edastatud sõnumite vahendusel“. Just sedasi võttis professor Ivar Aimre oma akadeemilise elutöö ainese, turvalisuse uurimise, kokku 2005. aastal ilmunud Vabariigi Presidendi akadeemilise nõukogu kogumikus.² Kui professor Aimre mõttelõnga vaikselt harutama hakates ainesesse enam süüvida, jõuame suure töönaosusega sarnase tõdemuseni, nagu professori hea kolleeg Jüri Saar avaldas 2010. aasta ajakirja

¹ Erkki Koort, „Siseturvalisus või sisejulgeolek“ — Lauri Tabur ja Erkki Koort (toim), *Turvalisuspoliitika 2010* (Tallinn: Sisekaitseakadeemia, 2010), lk 40.

² Ivar Aimre, „Riik, ohuallikad ja inimeste hirmud“ — Eduard Raska ja Tiina Raitviir (koost), *Eesti edu hind: Eesti sotsiaalne julgeolek ja rahva turvalisus* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2005), lk 176–177.

Trames esmanumbris.³ Nimelt selleni, et kuritegevuse, laiemalt ka turvalisuse, tunnetus on näitaja, mis kirjeldab ebaadekvaatselt seda negatiivset sotsiaalset fenomeni ja selles osalejaid, sest on konstrueeritud varjatud eesmärkidest lähtudes. Professor Saar nimetab selliseid näitajaid oma töös kurjadeks konstantideks. Siinsesse kogumikku koondatud artikleid lugedes võib iga lugeja enda jaoks ise järelduse teha, millised varjatud eesmärgid professor Aimre meeltes mõlkusid, kui ta kurjade konstantide teemalisi töid politseisotsioloogiast ja turvalisuse geneesist avaldas.

Siinne kogumik ei ole mitte ainult Ivar Aimre sõprade ja kolleegide järelehüüe lugupeetud professorile. Sisekaitseakadeemia ühe asutajaliikme ja akadeemia emeriitprofessori looming on andnud innustust sedavõrd suurele hulgale teadlastele ja riigiametnikele vaatamaks ühiskonna probleemidele hoopis teise pilguga kui seda dikteerib ühiskondlik arvamus, et oleks lausa kuritegu jätta see jälg Eesti teaduse lukku jäädvustamata. Loodan, et nii mõnelegi lugejale, kelle jaoks maailm enne siinsesse mõtete maailma sukeldumist tundus keeruline, tundub see peale kogumiku sulgemist veelgi keerukam, samas ka väljakutsuvam. Nagu professor Aimre ise tavatses öelda: „... ei, elu on ilus“, on ka ühiskonna ja iga selle liikme turvalisus üks meie igapäevase heaolu lahutamatu osis, mille mõju on tänases asümmeetriliste protsesside rägastikus raske alahinnata.

Lauri Tabur

Sisekaitseakadeemia rektor

---

³ Jüri Saar, „Evil invariables and moral panic: Case Estonia“, 14 *Trames: Journal of the Humanities and Social Sciences* (2010).

Ivar Aimre — minu kolleeg kahes kõrgkoolis

Feliks Angelstok

Sisekaitseakadeemia professor

Ivar Aimre sündis 11. septembril 1941. aastal Tartus lukksepa perekonnas.

Lõpetas Tartu 8. keskkooli ja seejärel Tartu Ülikooli õigusteaduskonna 1967. aastal. Töötas mõne aja Siseministeeriumis uurijana ja 1969. aastal asus tööle Tartu Ülikooli kommunistliku kasvatus laboratooriumis. Ajavahemikul 1972–1974 oli TÜ aspirant.

1975. aastast töötas algul teadurina ja seejärel sektorijuhatajana Teaduste Akadeemia Ajalooinstituudis. Kandidaadiväitekirja rakendussotsioloogias teemal „Perekonna osa ühiskonna sotsiaalse struktuuri muutmisel arenenud sotsialistlikus ühiskonnas. ENSV materjalide põhjal“ kaitses ta 1976. aastal Moskvas NSVL Teaduste Akadeemia Sotsioloogiliste Uurimiste Instituudis.

1982. aasta sügisest töötas Tallinna Tehnikaülikooli sotsiaalteaduste kateedri vanemõpetajana ja alates 1985. aastast dotsendina. Dotsendi kutse omistati Ivar Aimrele 1988. aastal.

1992. aasta augustist töötas Sisekaitseakadeemias õppeprorektorina ja 1996–2000 aastani kaug- ja täiendõppe prorektorina.

1996. aasta sügisest valiti Ivar Aimre Sisekaitseakadeemia sotsioloogia õppetooli juhatajaks-professoriks. Pärast õppetoolide liitmist 2000. aastal oli kriminoloogia ja sotsioloogia õppetooli juhataja-professor. Alates 01.08.2009 emeriitprofessor. Teenete eest politseihariduse edendamisel autasustati Ivar Aimret politsei teenistuse märki eriklassiga 2004. aastal ja Sisekaitseakadeemia teeneteristiga 2007. aastal.

Ivar Aimre oli minu kolleegiks nii Tallinna Tehnikaülikoolis (TTÜ) kui ka Sisekaitseakadeemias (SKA) kokku umbes 30 aastat. Kui TTÜ-s olime kolleegid, keda sidus peamiselt ühine harrastus, siis SKA-s lisandus sellele ühine töö uue, Eestis ainulaadse kõrgkooli käivitamisel.

Tutvumise täpset aega ei suuda meenutada, kuid see sai olla kõige varem 1978. aasta sügisel, kui Ivar alustas tööd koosseisuvälise õppejõuna TTÜ-s. Esimesed kokkupuuted olid meil ühise harrastuse — korvpalli pinnal. Ühel päeval ilmus TTÜ õppejõudude korvpalliklubi Kapa, mille liige ma olin 1974. aastast, treeningutele pikk (üle 190 cm) mees, kelle osavus korvi all reetis varasema mängukogemuse.

Seda Ivaril tööpoolest oli. Juba õpingute ajal Tartu 8. Keskkoolis oli ta mitmekülgne spordipoiss, kes tegeles kergejõustiku ja pallimängudega. Korvpall oli

pikakasvulise Ivari jaoks loomulik harrastus, mis jätkus ka õpingute ajal Tartu Ülikoolis. Selles korvpallimeeskonnas osales ta Eesti meistrivõistlustel ja käis kaks korda 1964. ja 1966. aastal Soomes mängimas Helsingi Ülikooli meeskonnaga. Sõidud said võimalikuks tänu Soome presidendi Urho Kaleva Kekkoneni Eesti külastusele. Sel ajal olid amatöörsportlaste välisreisid haruldased ja seetõttu kadestati ülikooli rahvast väga.

Tema korvpalliharrastus jätkus ka pärast tööleasumist Tallinnas Ajalooinstituudis 1975. aastal, kui ta mängis Teaduste Akadeemia meeskonnas. Tõiste kontaktide tekkimisel TTÜ-s lõi ta sidemed õppejõudude-korvpalluritega. Pärast kandidaadiaja edukat läbimist ja täiskohaga vanemõpetajana tööleasumist sai temast 1985. aastal klubi liige number 61.

Enamik klubi tollaegseid liikmeid on jäädvustatud järgneval fotol. Näeme sellel nii nooremaid õppejõude kui ka lugupeetud professoreid ja tuntud ühiskonnategelasi. Kapa liige oli rektor akadeemik Boris Tamm (number 44) ja mitmed prorektorid ning dekaanid. Pildil on näha ka praegust rektorit Andres Keevallikut (number 24).

Foto 1. Tehnikaülikooli õppejõudude korvpalliklubi Kapa ajal, kui Ivar selle liikmeks astus, 1986. aasta aprillis tähistamas oma 35. aastapäeva.

Esimene rida (vasakult paremale): Rein Mägi, Vello Volt, Bernhard Saar, Olev Tapupere, Roman Ott, Harry Erm, Ilmar Kleis, Evald Kalda, Boris Tamm. Teine rida: Olavi Paulus, Kaido Hääl, Andres Laansoo, Andres Keevallik, Anatoli Lavrov, Raoul Üksvärav, Pärtel Tõnsberg, Peep Teder, Uno Liiv, Joann Lõssov, Feliks Angelstok. Kolmas rida: Vello Kukk, Jüri Papstel, Valdu Suurkask, Heldur Varblane, Ivar Märtsen, Ain Lääne, Ivar Aimre, Aadu Krevald, Mati Kurm. Neljas rida: Aadu Paist, Tiit Randla, Toomas Piliste, Ülo Tartu, Rein Kaarepere, Riho Oras, Tõnu Ligi, Andres Kallasvee, Valdo Jaaniso, Jaan Vörk

Milline oli ja on praegugi see klubi, mille liikmeks Ivar astus? Kapa on väga auväärne klubi, mis asutatud juba 1951. aastal. Seda võib pidada üheks esimeseks rahvaspordiklubiks Eestis.

Klubil oli TTÜ-s väga hea maine ja selle liikmeks olek oli prestiižne. Võib liialdamata öelda, et Kapa täitis ja täidab tänini Tehnikaülikoolis omalaadse korporatsiooni rolli. Klubi vaimsuse, mida iseloomustavad isamaalisus ja mõttening sõnavabadus, on kujundanud mehed, kelle haridustee sai alguse esimese Eesti Vabariigi ajal. Kapal on oma „põhjuskiri“ ja rikkalikud traditsioonid. Kõik klubi liikmed saavad liikmeksastumisel eluaegsed numbrid, mille all nad kantakse võistlusprotokolli ja mida kasutatakse ka omavahelises suhtlemises. Hetkel on suurim number 84. Treeningud toimuvad kaks korda nädalas, seejuures üks neist, kolmapäevane, on kohustuslik. Puudumist tuleb põhjendada, selleks sobib näiteks lähetusest saadetud postkaart.

Lisaks sportlikule tegevusele toimuvad klubiõhtud, kus arutletakse teaduse, tehnika ja ühiskonnaelu aktuaalsete probleemide üle. Toimub vaba akadeemiline mõtetevahetus, kus sõna saavad kõik, olenemata tiitlitest ja teaduskraadidest. Ivari lisandumisega vestlusringi muutusid diskussioonid klubi üritustel filosoofilisemateks. Seni domineerinud ratsionaalsele insenerilikule lähenemisele lisandus sotsiaalne mõõde. Sotsiaalteadlasena oskas Ivar seletada ühiskonnas toimuvaid muutusi, mida oli palju, sest oli ju suurte muudatuste aeg. Seda tegi ta meelsasti ja suure kaasaelamisega. Tema vaatenurk ja lähenemisviis olid tehnikainimestele uudsed ning ootamatud.

Foto 2. TTÜ õppejõudude korvpalliklubi Kapa liikmed Glehni lossis 05.11.2008. Ivar Aimre seisab kõige kõrgemal trepiastmel

Korvpalli harrastas Ivar pikka aega, osaledes seenioride Eesti meistrivõistlustel. Pallimängust oli ta sunnitud loobuma 90ndatel aastatel, kui endistele spordimeestele tüüpiliselt hakkas häda tegema puusaliiges. Siis toetas ta meeskonnakaaslasel hea nõuga vahetusmängijate pingilt. Korvpallipisikuga nakatas ta ka oma poja Henry, kes pallib Eesti noortekoondise tasemel.

Foto 3. Korvpalliseeniorid pärast mängu 2003. aastal (vasakult paremale): Udo Asmus, Valdo Jaaniso, Ivar Aimre (ülikonnas), Endel Tüür (seekord kohtunikuna), Tõnno Lepmets, Feliks Angelstok, Tiit Randla, Rein Mägi, Priit Tomson, Aadu Kana, Enn Rae, Hans Moon, Indrek Toome

Tehnikaülikoolis olime Ivariga küll kolleegid, kuid tööalaseid kontakte meil ei olnud. Need tekkisid hoopis teises kõrgkoolis.

1991. aasta sügisel rääkis ta mulle loomisest olevast uuest õppeasutusest, mis pidi hakkama koostama kõrgharidusega spetsialiste iseseisvuse taastanud Eesti jõustruktuuridele. Ta oli sellega seotud ja tegi mulle ettepaneku kaasa lüüa, kuna vajati kõrgkooli õppetöö korraldamise kogemusi. Neid mul jätkus, sest olin mehaanikateaduskonna prodekaanina ja õhtuse teaduskonna dekaanina töötanud alates 1974. aastast. Köhklesin, sest TTÜ oli 25 aastat olnud mu töökohaks ja polnud mingit põhjust sealt lahkuda.

Järgmise aasta kevadel rääkis Ivar veel mitmel korral loodavast õppeasutusest. Samal ajal vestluses TTÜ õppeprorektori Valdek Mikkaliga selgus, et tema poole oli pöördunud Rahvusliku Kaitse Algatuskeskusest palvega abistada kaitseväe ohvitseride koolitamisel. Kui selgus, et tegu oli ühe ja sama kooliga, otsustasin kaasa lüüa. Tahtsin teha midagi iseseisvuse taastanud Eesti heaks.

Kohtusin rektor Eduard Raskaga ja selle asemel, et pärast 1992. õppeaasta lõpu puhkusele minna, läksin hoopis tööle kantslerina Eesti Sisekaitse Akadeemiasse. Huvitav on märkida, et Ivar, kes mind keelitas akadeemiaga ühinema, asus ise akadeemia teenistusse minust kuu aega hiljem, 1. augustil õppeprorektorina.

Foto 4. Õppeprorektor Ivar Aimre 08.09.1992 igahommikusel töökoosolekul koos rektor Eduard Raska ja kantsler Feliks Angelstokiga

Ivaril oli tähtis roll Sisekaitseakadeemia loomisel, kuigi ta ei kuulunud ametlikult asutamistoimkonda. Ta oli Eduard Raska hea sõber ja peamine koostööpartner sisekaitsehariduse kontseptsiooni sõnastamisel.

Õppeprorektorina oli tema ülesandeks akadeemia õppejõudude kaadri komplekteerimine. Tänu varasemale töökogemusele Tartu Ülikoolis, Tallinna Tehnikaülikoolis ja Teaduste Akadeemias ning rohketele isiklikele kontaktidele tuli ta selle raske ülesandega hiilgavalt toime. Näiteks töötas aastatel 1997 ja 1998 akadeemias 27 doktori- ja 4 magistrikraadiga õppejõudu. Nii kõrge kva-

lifikatsiooniga õppejõududega ei saanud kiidelda ükski teine Eesti rakendus-kõrgkool. Et akadeemia eesmärgiks oli ülikooli taseme saavutamine ja kraadi-õppe käivitamine, siis oligi latt seatud kõrgele.

Foto 5. Akadeemia esimest aastapäeva 15.04.1993 tähistama saabunud peaminister Mart Laari tervitavad prorektor Ivar Aimre, rektor Eduard Raska ja kantsler Feliks Angelstok

Sisekaitseakadeemia juhtkonna sisemise tööjaotuse järgi oli ta lisaks õppetööle veel spordi- ja kultuuritöö suunaja.

Ivari vastutusalas akadeemias oli kirjastustegevus. Ta juhtis kirjastusnõukogu, mis korraldas õppevahendite sarjade avaldamist. 1994. aastal alustati sarjadega „Kriminoloogia“, „Tervishoid“, „Kodanikukaitse“, „Isamaa kutsel“. 1995. aastal avati uued sarjad „Sotsioloogia“, „Pedagoogika“, „Majandus“ ning 1997. aastal „Matemaatika“ ja „Psühholoogia“.

Ivar kuulus ka „Akadeemia Toimetiste“, mille esimene number ilmus 1993. aastal, toimetuskolleegiumi. Ta oli ka ise üks viljakamaid autoreid.

Tema oli akadeemia ajalehe „Verbis aut re“ asutaja koos Aare Kreilise ja Viktor Petersoniga ning esimene peatoimetaja. Ajaleht alustas ilumist oktoobris 1992, kui algas esimene õppeaasta. Selles pöördus ta äsja immatrikuleeritud

üliõpilaste poole õpetaja Mauruse sõnadega: „Eestlane peab õppima kui hull“. Samas artiklis kirjutas ta: „Kaasaegne sisekaitse spetsialist ei saa olla ainult kõrgelt kvalifitseeritud professionaal ja oma riigi aus ning truu alam, vaid ka laia silmaringiga, kultuurne ja humanistlike hoiakutega isiksus“.

Ivar oli ise väga mitmekülgsete kultuurihuvidega inimene ja soovis, et ka akadeemia üliõpilased oleksid igakülgselt haritud. Tema initsiatiivil viidi akadeemia kõikide erialade õppekavadesse kultuurilugu mahuga kaks ainepunkti. Aines käsitleti paralleelselt muusikaajalugu, mida õpetas tuntud koorijuht Tõnu Kuljus, ja kujutavat kunsti, millest rääkis vitraažikunstnik Robert Suvi. Viimane oli ka akadeemia üliõpilaste kunstiringi juhendaja. Ringi ellukutsujaks oli muidugi Ivar. Kunstiringi liikmed esinesid oma töödega akadeemia raamatukogu näitustel.

Ivar orienterus hästi kunstivooludes ja joonistas ka ise. Nii näiteks tegi ta oma sotsioloogiaõpiku esimese väljaande kaanekujunduse ise.

Ivar andis olulise panuse akadeemia üliõpilaste piduliku vormiriietuse loomisel. Üliõpilased kandsid õppetööl kaitseväge igapäevast vormi. Tavaolukorras see kõlbas, kuid pidulike sündmuste tähistamisel nägi vorm võrdlemisi luitunud välja. Et ametkonnad ei olnud veel valmis andma üliõpilastele vormikandmise õigust, tekkis mõte luua akadeemia oma pidulik vormiriietus. Arutasime, kas see peaks kopeerima omaaegset eesti ohvitseri vormi, olema inglise vormi sarnane või hoopis midagi omanäolist. Lõpuks otsustas Ivar pöörduda oma kunstnikest sõprade poole. Tulemusena disainis vormi lõpliku variandi Ivo Nikkolo, kes tol ajal polnud veel sugugi nii tuntud nimi moemaailmas. Paraku ei suutnud me rahapuudusel kõigile üliõpilastele pidulikke vorme teha, kuid neljanda vastuvõtu üliõpilased said need 1996. aasta kevadel. Esimese lennu lõpuaktuse korraldajad-teenindajad olidki nemad uues pidulikus vormiriietuses.

Foto 6. Ivar Aimre autasustamas akadeemia parimaid sportlasi koos spordikeskuse juhataja Ants Soosaarega

Ivar oli kirglik maletaja, kes kaitses korduvalt Sisekaitseakadeemia au esimesel laual Eesti kõrgkoolide spartakiaadidel. Tema initsiatiivil loodi akadeemia kadettide malering meister Andres Vooremaa juhatusel. Andres Vooremaa andis ka mitu simultaani akadeemia töötajatele ja üliõpilastele. Ainus, kel õnnestus meistrilt punkte noppida, oli Ivar.

Inimese iseloom tuleb hästi välja palliplatsil. Kes soleerib ega raatsi anda sööte paremal positsioonil olevatele kaasmängijatele, on individualist ka muudes eluvaldkondades. Ivar oli kahtlemata meeskonnamängija, kes asetas meeskonna huvid kõrgemale isiklikest. Ta oli suur mees hella hingeaga, heasüdamlik ja lahke, ei suutnud kellelegi ära öelda. Juhtus, et tema heasoovlikkust kuritarvitati.

Mõistsime teineteist hästi, sest olime eakaaslased ja sarnastes oludes kasvanud. Meie vaateid ja tõekspidamisi olid kujundanud ühed ja samad tegurid. Küllap seetõttu ühtisid meie seisukohad ja arvamused enamikus tööalastes küsimustes.

Tunnen puudust Ivarist kui heast kolleegist, kellega mõtetevahetus mistahes teemal oli hariv ja edasiviiv.

Foto 7, 8, 9. Ivar Aimre 1994. aastal oma töökabinetis, sotsioloogialoengul ja eksamil

Rikollisuudesta ja rikoskontrollista

Timo Kyntäjä

Riigiteaduste doktor, Turu ja Helsinki Ülikooli dotsent

Normit ja norminrikkomukset

Kaikissa tunnetuissa yhteiskunnissa on esiintynyt sosiaalisia *normeja* sekä normien vastaista käyttäytymistä. Kyse on yhdestä sosiaalisen elämän peruspiirteestä. Moderneissa yhteiskunnissa tämä piirre ilmenee rikollisuuden välttämättömänä virallisena valvontana. Kansalaisten hengen, ruumiillisen koskemattomuuden ja omaisuuden suojele kuuluu järjestäytyneen yhteiskunnan perustehtäviin. Toisaalta yhteiskuntien välillä on suuria eroja siinä, millaisia norminrikkomisia ne kulloinkin ovat määritelleet rikoksiksi ja miten ne ovat kohdelleet rikosten tekijöitä ja heidän uhrejaan. Siksi on tarpeen tarkastella rikollisuuteen kohdistuvan valvonnan rajoja ja arvioida niitä kriittisesti.⁴

Sosiologisessa mielessä normit ovat käskyjä, kieltoja, lupia ja kelpuutuksia, joita tuetaan pakottein tai pakotteiden uhallä. *Pakotteet eli sanktiot* voivat vaihdella yleisestä paheksunnasta tarkasti määriteltyihin rangaistuksiin. Joskus normin noudattamista saatetaan palkita.⁵ Oleellista on, että yhteisöt tai yhteiskunnat valvovat normien noudattamista ja että normit siksi vaikuttavat yksilöön — kuten Émile Durkheim⁶ asian ilmaisi — ulkoisen pakon tavoin. Sosiologiassa normin käsite viittaakin yksilön ja yhteiskunnan suhteeseen, ja sitä käytetään ennen muuta ihmisten yhdenmukaisen käyttäytymisen selittämiseen. Se eroaa esimerkiksi roolin käsitteestä, joka liittyy ryhmien välisiin suhteisiin ja selittää ryhmien välisiä käyttäytymiseroja.⁷ Yhteiskunnan mahdollisimman häiriöttömän ja ennustettavan toiminnan kannalta on tärkeää, että ihmisten toimintaa ja heidän käyttäytymisensä yhdenmukaisuutta säännellään ja valvotaan normien avulla.

Normien sekä niiden noudattamisen valvonnan eli *sosiaalisen kontrollin* luonne ja järjestyneisyys vaihtelevat suuresti eri yhteiskunnissa. Sosiologiassa normit on perinteisesti jaettu lainsäädännön ilmaisemiin *virallisiin normeihin* ja

⁴ Nils Christie, *Kohti vankileirien saaristoa?* (Helsinki: Hanki ja jää, 1993), s 7–13; Ivar Aime, *The Sense of Security and the Evaluations of the Police Activities* (Tallinn: Estonian National Defence and Public Service Academy, 1996)

⁵ Timo Kyntäjä & Ahti Laitinen, *Oikeussosiologia* (Helsinki: WSOY, 1983), s 117–122.

⁶ Émile Durkheim, *Sosiologian metodisäännöt* (Helsinki: Tammi, 1982/1895)

⁷ Pekka Sulkunen, *Johdatus sosiologiaan* (Helsinki: WSOY, 1987)

toisaalta *epävirallisiin normeihin*, jotka elävät sopimuksina ja tapoina ilman lain muudollista statust. ⁸ Yksi modernisaation piirre kaikkialla on ollut lainsäädännön ja sen virallisen valvonnan merkityksen jatkuva kasvu ja laajenemine. Normien noudattamista valvovassa sotsiaalses kontrollissa on kyse niistä toimista, joilla yhteiskunnassa koetetaan varmistaa ihmisten norminmukainen ja ennustettava toiminta ja suunnnataan hoitoa, valvontaa ja pakotteita niitä vastaan, jotka ei vät noudata yhteiskunnan toimintasäätöjä. Kontrolli käsittää mm. sotsialisaation, sisäistämisen, opetuksen, vertaisryhmäpaineen ja yleisen mielipiteen sekä tietysti pakkokeinot ja rangaistukset. Sotsiaalsen kontrollin käsitetä on sosiologiassa käytetty sekä makro- ja mikro- että välitason ilmiöiden analüsoinnissa. Kontrolliin sisältyy aina *valtaa ja vallankäyttöä*, ja kontrolli on yhteydessä yhteiskuntaryhmien välisiin voimasuhteisiin. Viranomaisten, kuten poliisin, tuomioistuinlaitoksen ja vaikkapa verottajan harjoittaman virallisen sotsiaalsen kontrollin ohella monet toimijat ja yhteisöt harjoittavat yhteiskunnassa epävirallista sotsiaalista kontrollia. Viralliskontrollin pohjana ovat tavallisesti lain säännökset, mutta erilaisilla viranomaisten epävirallisilla toimintakäytännöillä ja toimintakulttuureilla on oma vaikutuksensa viralliskontrollin toteutumiseen. Toisaalta epä- tai puolivirallista kontrollia harjoitavilla organisaatioilla, kuten vakuutusyhtiöillä, pankeilla, luottotietorekistereillä jne. on omia toimintasäätöjään ja toimintapolitiikkojaan, joiden suhde lain määräksiin, kuten esimerkiksi perusoikeussäätännöksiin ja tietosuojaan voi vaihdella. ⁹

Viralliset normit

Tarkasti määritelty,
"lainsäätäjän tahto"

Julkilausuttu, usein
kirjallinen

Jäsentyneitä, tarkasti
määriteltyjä

Selkeästi määritelty,
erityinen ryhmä tai
koneisto

Määritelty henkilöpiiri
ja tilanteet

Normin lähde

Normin ilmaisu

Pakotteet

Normin valvoja

Normin ala

Epäviralliset normit

Ei selkeästi määritelty,
"yhteisö itse"

Julkilausumaton,
ei kirjallinen

Jäsentymättömiä, ei
tarkasti määriteltyjä

Ei selkeästi määritelty,
"yhteisö itse"

Ei selkeästi määritelty,
ketä koskee ja missä
tilanteissa

Kuvio 1. Viralliset ja epäviralliset normit

⁸ Erik Allardt, *Sosiologia I* (4. painos, Helsinki: WSOY, 1983), s 58–60.)

⁹ Jani Erola, „Täys roisto! Luottotietotoiminnas sotsiaalsed ja oikeuttamisens ongelmat Suomessa“, STAKES raportteja 218, Helsinki (1997)

Max Weberin mukaan virallisten normien eli oikeusnormien tärkein tunnusmerkki on, että niiden noudattamista valvoo tähän tehtävään valikoitunut, *erityinen ihmisjoukko tai koneisto* — poliisi, tuomioistuinlaitos, hallintoviranomaiset — joka muodostaa *modernin valtiovallan ytimen*. Tällä koneistolla on yleisesti hyväksytty, *legitiimi* oikeus ja velvollisuus käyttää tarvittaessa pakkoa ja väkivaltaa norminrikkokkia vastaan. Tätä kutsutaan oikeuspakoksi.¹⁰ Oikeuden legitiimiys ei merkitse, että kaikki ihmiset todella noudattaisivat poikkeuksetta oikeusnormeja. Päinvastoin, normien rikkomiset ovat yleisiä, eikä edes itse normeista ja normirajoista välttämättä vallitse yksimielisyyttä. Anthony Giddens¹¹ väittää, että normit ja toimintasäännöt ovat yhteiskunnissa jatkuvien kiistojen kohteina: ihmiset käyvät alituista kamppailua siitä, minkä sääntöjen mukaan toimintaa olisi kustakin hetkestä tai tilanteesta jatkettava eteenpäin.

Onkin tärkeää oivaltaa, että lainsäädännön virallisenormien ohella yhteiskunnissa elää monenlaisia virallisenormien kanssa kilpailevia normeja ja normistoja. Näitä voi sisältyä esimerkiksi perinteisiin ja sovinnastapoihin, uskonnollisten ja etnisten ryhmien omiin säännöstöihin, erilaisiin alakulttuureihin, liike-elämän epävirallisiin toimintatapoihin, organisaatioiden sisäisiin kulttuureihin jne. Monesti tällaiset epäviralliset normit saattavat tuntua ihmisistä yhtä legitiimeiltä ja pakottavilta kuin virallisenormitkin — niiden noudattamista vain ei ole valvomassa sellaisia organisaatioita kuin virallisenormien. Weberin¹² mukaan epäviralliset normit osoittautuvat usein ristiriitatilanteissa vahvemiksi kuin virallisenormit — varsinkin jos kyse on suurista taloudellisista eduista. Toisaalta Weber ajattelee, että lainrikkokojakin kyllä ottaa lain sitä rikkoessaan huomioon. Näin lainrikkokja saattaa esimerkiksi arvioida rationaalisesti kiinnijäämisriskiä ja mahdollista rangaistusta suhteessa rikoksella saavutettavaan etuun.

Tavallista on liittää normien rikkomisen ja niiden noudattamatta jättäminen *sosiaalisen poikkeavuuden* käsitteeseen. Poikkeavuudella tarkoitetaan sosiologiassa mm. alkoholismia, mielisairautta, rikollisuutta, seksuaalisten vähemmistöjen käyttäytymismuotoja ja joskus jopa vain epätavallisia elämäntapoja (esim Sulkunen 1987). Käsitteenä poikkeavuus on jo määritelmän mukaan sidoksissa normiin: se on käyttäytymistä, joka poikkeaa normeista tai niiden määrittelemästä normaalista. Monet kausaaliset teoriat hakevat poikkeavan käyttäytymisen selitystä yksilöiden ominaisuuksista, taustatekijöistä ja patologioista. Toiset teoriat taas kiinnittävät huomionsa sosialisatian puutteisiin ja

¹⁰ Max Weber, *Rechtssoziologie* (Neuwied: Herman Luchterhand Verlag, 1960), s 310–316.

¹¹ Anthony Giddens, *Yhteiskuntateorian keskeisiä ongelmia: Toiminnan, rakenteen ja ristiriidan käsitteet yhteiskunta-analyysissa* (Helsinki: Otava, 1984), s 111–116.

¹² Weber, *Rechtssoziologie*, *supra* nota 10, s 311–316.

väitavad niiden olevan sünnä siihen, etteivät kaikki yksilõd ole omaksuneet ja sisäistaneet riitavä selvästi vallitsevia normeja. Valtakulttuurin näkökulmas- ta useat alakulttuurid saattavat sisänsä olla poikkeavia, ja tuollaisen alakulttu- urin normien noudattamine aiheuttaa suoraan poikkeavaa ja jopa rikollista käyttäytymistä.¹³ Poikkeavuse käsitettä voidaan pitää *arvosidonnaisena* ja ideoloogisena, sillä se edellyttää, että normeista ja normaalista vallitsi yhteis- kunnassa üksimielisus ja että ne olisivat üksiselitteiselt määritletaviss. To- dellisusees tämä edellytus täytyy vain harvoin, ja siksi voidaankin sanoa, että poikkeavus on aina *sosiaaliselt tuotetu* eli konstrueitu ilmiõ, johon liit- tyu vallankäyttõ. Mainitunlaisilla poikkeavusteoorioilla on oma osansa tässä poikkeavusee sosiaalisessa tuottamises ja poikkeaviks leimattuihin ryh- miin kohdistuvassa vallankäytõssä ja kontrollis.

Rikollisusee ymmärtamine yhteiskunnallisena ilmiõnä edellyttääkin, ette tarkastelua kohdenneta pelkästään rikollisena pidettyn tekoõ ja rikoksen- tekijään. Yhtä tärkeää on ottaa huomioon se, mitä tekoja yhteiskunnassa on määritletu rikoksiks, millaisia määritletuosessid ovat sekä kenellä tai millä ryhmillä on valtaa luoda ja ylläpitää näitä määritletuja. Rikoksen käsite on erottamattomasti sidoksissa normin käsitteeseen. Samoin se on sidoksissa so- siaalisen kontrollin käsitteeseen, ja niinpä rikollisusee tutkimus vaatii huo- mion kiinnittämist yhteiskunnan kontrollijärjestelmiin ja niiden toimintaan — siihen, millaisia tekoja käsitellään rikoksina, millaisia taas esimerkiks saira- uksina tai joinakin muina poikkeavuseksina, sekä siihen, miten rikoksiks mää- riteltuja sosiaalisia konflikteja käsitellään ja ratkaistaan. Tärkeää on tarkastella, miten rikosentekijõit ja heidän uhrejan yhteiskunnassa kohdellaan.

Oikeus ja moraali

Rikoksia pohdittaessa herää tietenkin kysymys, eikõ sitten ole sellaisia tekoja, jotka sotivat niin süvästi ihmisluntoõ ja sosiaalisen eläman perusteita vastaan, että ne olisi kriminalisueitu kaikissa yhteiskunnissa. Tällaista *ns luonnollisen ri- koksen* käsitettä yrittivät määritletä jo 1500-luvun luonnonoikeusteoretikõd ja samoin esimerkiks 1800-luvun tunnettu itaalialainen kriminologi Raffaele Garofalo, joka määritleti rikokseks teõ, joka osoitti myõtätunnon ja rehelli- syyden puutetta.¹⁴ Nämä yriykses eiävät ole saaneet tukea sen enempää oike-

¹³ Matti Laine, *Johdatus kriminologiaan ja poikkeavusee sosiologiaan* (Helsinki: Tietosanoma, 1991), s 15–23, 67–74.

¹⁴ Ian Taylor, Paul Walton & Jock Young, *The New Criminology: For a Social Theory of Deviance* (London: Routledge & Kegan Paul, 1973); Inkeri Anttila & Patrick Tõrnudd, *Kriminologia ja kriminaalipolitiikka*. (Helsinki: WSOY, 1983), s 16–17.

ushistorian ja oikeussosiologian tutkimuksesta kuin kulttuuri- ja sosiaaliantropologiastakaan.¹⁵ Suomalaisen sosiaaliantropologin Edvard Westermarckin tutkimukset osoittivat moraali- ja oikeuskäsitysten olevan voimakkaasti relatiivisia eli vaihtelevan yhteiskunnasta ja aikakaudesta toiseen.¹⁶ Onkin niin, että kaikkein voimakkaimminkin paheksutut teot ovat tai ovat olleet joissakin olosuhteissa sekä sallittuja että kunnioitettuja. Esimerkiksi sukurutsa on ollut varsin laajasti kiellettyä, mutta Egyptin faaraoiden avioliitot solmittiin sisaren ja veljen kesken. Toisen ihmisen surmaaminen — murha tai tappo — on niin ikään laajasti kielletty, mutta sodassa hyväksytty. Niskuroivia orjiaan tai palvelijoitaan surmannut isäntä on monissa kulttuureissa nauttinut yleistä kunnioitusta. Sittemmin kriminalisoitu toisen surmaaminen kaksintaistelussa oli niin ikään vielä sata vuotta sitten monissa Euroopan maissa yleisesti hyväksyttyä.¹⁷ Verikosto on ollut ja on yhä joihinkin oikeusjärjestelmiin kuuluva instituuti,¹⁸ ja kuolemantuomiossa toisen surmaamisen oikeus on siirretty suvulta tai perheeltä hallitsijalle tai valtiolle. Lähinnä varkaus näyttäisi olevan rikos, jota on paheksuttu lähes aina ja kaikkialla, mutta ei sitäkään täysin poikkeuksetta.

Jos ei ole löydettävissä sellaisia tekoja, jotka olisi yleisesti, aina ja kaikkialla kriminalisoitu, täytyy kysyä, mitkä sosiaaliset tekijät säätelevät kriminalisointeja. Mistä aiheutuu, että jotkin teot määrätään rangaistaviksi, toisia ei? Ongelma on monimutkainen, eivätkä tutkijat ole siitä yhtä mieltä. Jonkin verran yksinkertaistaen voi sanoa, että ns. *konsensusteoriat* hakevat kriminalisointien taustalta yhteiskunnan arvoja, uskontoa, „pyhää”, moraalialia ja muita yhteisiä tuntemistapoja.¹⁹ Ns *konfliktiteorian* kannattajat taas painottavat yhteiskunnan valtasuhteita ja vahvojen ryhmien intressejä sekä valtion valtapyrkimyksiä yhteiskunnassa kriminalisointien selityksinä.²⁰

Konsensusteoreetikoihin voidaan lukea funktionalistit, kuten Durkheim ja Parsons. He selittävät tosin tekojen rangaistavuuden määrittelyä yhteiskunnan toimintaperiaatteilla, Durkheim (1990) työnjaolla ja Parsons (1980) yhteiskunnan integraation välttämättömyyksillä. Durkheimin ajatuksena on,

¹⁵ Emile Durkheim, *Sosiaalisesta työnjaosta* (Helsinki: Gaudeamus, 1893/1990), s 146–158.

¹⁶ Edvard Westermarck, *Moralens uppkomst och utveckling* (Helsingfors: Söderström, 1916).

¹⁷ Esimerkiksi kuuluisan saksalaisen sosiologin Max Weberin, joka sittemmin tutki syvällisesti oikeussosiologiaa, kerrotaan osallistuneen 1880-luvulla paitsi ajan opiskelijaelämälle tyypilliseen runsaaseen oluenjuontiin myös kaksintaisteluun.

¹⁸ Martti Grönfors, *Blood Feuding among Finnish Gypsies* (Helsingin yliopiston sosiologian laitoksen tutkimuksia 213, 1977).

¹⁹ Timo Kytäjä & Ahti Laitinen, *Oikeussosiologia* (Helsinki: WSOY, 1983), s 117–133.

²⁰ *Ibid*, s 133–167.

että *mekaanisen solidaarisuuden* yhteiskunnissa, joissa työnjako on vähäistä, yhteiskunnan jäsenten yhteenkuuluvuus perustuu heidän samankaltaisuu-
delleen. Niinpä poikkeavuuksia ei siedetä, ja niitä kontrolloiva *repressiivinen eli alistava ja rankaiseva oikeus* — jolla Durkheim tarkoittaa ensi sijassa ri-
kosoikeutta — on keskeinen oikeuden muoto. Sen sijaan modernin työnja-
koyhteiskunnan perustana on ihmisten erilaisuus ja heidän välisensä runsas
sosiaalne vaihto. Näistä edellytyksistä kehittyy yhteiskunnan *orgaaninen solidaarisuus*, jonka keskeinen oikeuden muoto on *restitutiivinen eli ennallis-
tava oikeus*, jolla Durkheim tarkoittaa ensi sijassa siviili- ja sopimusoikeutta.
Tärkeää on ihmisten välisten siviilioikeudellisten sopimusten sääntely, ei poik-
keavuuksien kontrolli. Rikosoikeus ei toki lakkaa olemasta modernissa yhteis-
kunnassa, mutta se menettää keskeisen asemansa.²¹ Vaikka oikeusjärjestelmän
luonne tällä tavoin liittyisikin yhteiskunnan työnjaon kehitykseen, tällä ei ole
vielä ratkaistu kysymystä, miksi jotkut teot yhteiskunnassa ovat voimakkaasti
paheksuttuja, toiset eivät. Niinpä Durkheim ei voi välttää uskonnon ja moraa-
listen tunteiden merkityksen pohtimista tässä yhteydessä.

Näin hän lopulta asettaa yhteiskunnan yhteiset arvot ja tunteet oikeuden lähtö-
kohdaksi ja olemukseksi. Varmasti onkin olemassa oikeusnormeja, joiden juu-
ret ovat uskonnossa ja „pyhän” tunteissa. Mutta epäilemättä on myös normeja,
joiden nimenomaisena tarkoituksena on joidenkin yhteiskunnallisten arvojen
ja etujen suojeleminen tai moraalikäsitteiden vahvistaminen ja ohjaaminen.
Oikeusnormit — ja siinä ohessa rikosoikeudelliset normit — eivät pelkästään
heijastele yhteiskunnassa vallitsevia moraalikäsitteitä, vaan oikeusnormein
koetetaan usein muuttaa yhteiskuntaa ja vaikuttaa ihmisten käsitteisiin hyvä-
stä ja oikeasta.²² Norjalainen Vilhelm Aubert onkin tähdentänyt, että oikeudella
on paitsi *säilyttävä*, legitimoiva ja ideologinen rooli yhteiskunnassa myös yh-
teiskuntaa *muuttavia* vaikutuksia.²³ Onkin niin, ettei oikeutta voi ymmärtää
ottamatta huomioon yhteiskunnallisia valta- ja voimasuhteita. Kuitenkin voi
arvioida, ettei yhteiskunnassa yleisesti hyväksytyjen moraalissäätöjen ja oi-
keusnormien välillä voi vallita kovinkaan pitkää aikaa jyrkkää ja periaattee-
listä ristiriitaa ilman, että oikeuden legitimiys — eli oikeusjärjestelmän kan-
salaisten keskuudessa nauttima arvonanto ja hyväksyttävyys — tästä kärsisi.²⁴

²¹ *Ibid*, 154–161; Durkheim, *Sosiaalisesta työnjaosta*, *supra nota* 15; Talcott Parsons,
„Law and Social Control“ — William Evan (toim), *The Sociology of Law: A Social-
structural Perspective* (New York: Free Press, 1980).

²² Kyntäjä & Laitinen, *Oikeussosiologia*, *supra nota* 19, s 189–201.

²³ Vilhelm Aubert, *Retten sociale funksjon* (Oslo: Universitetsforlaget, 1976), s 29–
30, 301–318.

²⁴ Ks Adam Podgorecki, *Law and Society* (London: Routledge & Kegan Paul, 1974),
s 190–205.

On tärkeää huomata, että oikeusnormit poikkeavat luonteeltaan moraalisiin-
nöistä ja että näiden erilaisten normistojen välillä voi tuskin koskaan olla täyttä
yksi yhteen vastaavuutta. Varsinkin modernilla oikeudella on sellaisia systeemi-
siä ominaisuuksia, jotka edellyttävät oikeuden melko pitkälle menevää itsenäis-
tymistä moraalisiin-
nöistä.²⁵ Oikeus ilmaisee käsityksiä siitä, miten asioiden pi-
täisi olla, ei käsityksiä siitä, miten asiat tosiasiallisesti ovat. Niinpä oikeus määrit-
telee *ideaalista, normatiivisen pitämisen* maailmaa, jonka yhteys niin *yhteiskun-
nalliseen olemiseen* kuin moraaliinkin on välittynyt ja monimutkainen.²⁶ Ennen
kaikkea oikeusnormit kuitenkin ilmaisevat yhteiskunnan vahvojen ryhmien tai
vallanpitäjien käsityksiä asioista, ja siksi ne saattavat poiketa voimakkaastikin
muiden ryhmien tai alakulttuurien moraalinormeista — demokraattisen pää-
töksentekojärjestelmän tosin voi odottaa vähentävän tämäntyyppisiä pulmia.
Lisäksi oikeusnormit sisältävät lukuisia erilaisia historiallisia kerrostumia, joten
ne saattavat kertoa menneiden aikojen moraalikäsitteistä. Tällaisissa tapauk-
sissa saatetaan puhua lainsäädännön vanhentuneisuudesta, ja vanhentuneesta
normista saattaa tulla *desuetudo*, normi jota ei sovelleta käytäntöön.

Kriminologian kysymyksenasetteluista

Rikollisuutta on käsitelty kriminologiassa ja sosiologiassa useista eri näkökul-
mista ja vastauksia on haettu hyvin eritasoisin kysymyksiin. Yksi tutkimuksen
peruskysymys koskee rikoskäsitettä. *Legaalisen rikosmääritelmän* mukaan rikos
on laissa rangaistavaksi määrätty teko. Sosiologit ovat usein halunneet käyttää
rikoskäsitettä tätä laajemmassa merkityksessä, jolloin se tarkoittaisi myös muita
kuin lain paheksumia norminrikkomuksia. Legaalisesta poikkeavaa *sosiologista
rikoskäsitettä* on tutkimuksen näkökulmasta perusteltu tarpeella tehdä kansain-
välisiä vertailuja, joiden ongelmana on, että lainsäädäntö eri maissa vaihtelee.
Toisaalta rikoskäsitettä on haluttu soveltaa esimoderneihin yhteisöihin, joiden
lainsäädäntö on kehittymätöntä tai kirjoitettu laki puuttuu. Moderneista yhteis-
kunnista puhuttaessa käsitteen laajennukset ovat ongelmallisia, ja monesti on-
kin järkevää pitää kiinni legaalisesta määritelmästä.²⁷ Tämä ei estä toteamasta,

²⁵ Kaarlo Tuori, *Oikeuden rationaalisuus. Max Weber ja Jürgen Habermas oikeus-
kehityksen tulkitsijoina* (Helsingin yliopiston julkisoikeuden laitoksen julkaisuja,
1988).

²⁶ Lars Eriksson, *Kritik, moral, rätt: Artiklar och diskussionsinlägg* (Helsingin yli-
opiston julkisoikeuden laitoksen julkaisuja, 1992), s 150–162; Ingeborg Maus, „The
differentiation between law and morality as a limitation of law“ — Aulis Aarnio &
Kaarlo Tuori (toim), *Law, Morality and Discursive rationality* (Helsingin yliopiston
julkisoikeuden laitoksen julkaisuja, 1989).

²⁷ Anttila & Törnudd, *Kriminologia ja kriminaalipolitiikka, supra nota* 14, s 15–18.

että esimoderneissa yhteisöissä on tiettyjä tekoja ja käyttäytymismuotoja paheksuttu niin voimakkaasti, että voidaan puhua rikoksista ja rikoskontrollista.

Rikoskäsitettä konkreettisempi ongelma koskee sitä, mitä tutkijat oikeastaan tarkoittavat puhuessaan rikoksista ja rikollisuudesta. Rikoksia koskevat käytävissä olevat tiedot nimittäin koskevat pääasiassa vain sitä *kokonaisrikollisuuden* osaa, joka on tullut ilmi ja poliisin tietoon. Tämän *ilmirikollisuuden* ohella tiedetään esiintyvän *piilorikollisuutta* eli rikoksia, jotka eivät tule ilmi tai joita ei kyetä selvittämään niin, että niiden tekijät tulisivat tietoon ja joutuisivat vastuuseen teoistaan. Osan piilorikollisuutta tiedetään olevan vakavaa, esimerkiksi järjestäytyntä tai taloudellista rikollisuutta. Tästä vyyhdestä avautuu pulmia moneen suuntaan. Yhtäältä ilmirikollisuutta koskevat *rikollisuustilastot* kuvaavat rikollisuutta puutteellisesti siinä mielessä, että ne ovat perustaltaan pikemmin poliisin työtilastoja kuin varsinaisia rikostilastoja. Toisaalta tiedetään, ettei rikosten piiloon jääminen ole sattumanvaraista, vaan se noudattelee tiettyjä sosiaalisia säännönmukaisuuksia. Todennäköisimmin rikos tulee ilmi, jos se on näkyvä ja julkinen, jos se on suhteellisen helppo selvittää ja jos sillä on selkeä uhri, joka ei koe olevansa osallinen rikostapahtumassa. Mm henkirikokset, törkeät pahoinpitelyt ja yksityisiin kansalaisiin kohdistuneet omaisuusrikokset tulevat näillä perusteilla suurella todennäköisyydellä ilmi. Jos taas uhria syyllistetään tavalla tai toisella, ilmitulon todennäköisyys laskee — tällä on perusteltu arvioita, että piilorikollisuuden osuus on korkea mm. raiskauksissa ja perheväkivallassa. Ihmisten ilmoitusaktiivisuuteen vaikuttavat monet muutkin asiat, kuten se uskotaanko poliisin kykenevän selvittämään asioita tai onko vakuutuskorvauksen ehtona, että rikosilmoitus on tehty. Osassa rikoksia — kuten vaikkapa verorikoksissa tai ylinopeuksissa — taas selkeästi määriteltä uhria ei ole, ja niiden ilmituloon vaikuttavat ennen kaikkea valvovien viranomaisten aktiivisuus ja valppaus. Tämänkaltaiset taustatekijät aiheuttavat sitä, että rikostilastoissa painottuvat teot, joihin syyllistyvät ennen kaikkea alimpiin sosiaaliryhmiin kuuluvat tekijät — ja usein uhrinkin — esimerkiksi monimutkaisten talous- ja organisaatorikosten jäädessä vähälle huomiolle.²⁸ Toisaalta kriminologisessa tutkimuksessa on kehitetty menetelmiä — kuten tekijähaastattelut, uhritutkimukset, vertailutilastojen analyysit ja vertaisryhmäarvioinnit — joilla on mahdollista saada tietoa myös piilorikollisuudesta.

Perusjaottelu, joka on syytä pitää mielessä, koskee sitä, minkätasoisia kysymyksiä rikollisuudesta esitetään. Yksi kriminologisia teorioita toisistaan erottava piirre on, että ne vastaavat eri kysymyksiin. Kriminologisten tutkimusten rikollisuudesta esittämät kysymykset voidaan karkeasti tasotella seuraavasti:

²⁸ Ahti Laitinen & Kauko Aromaa, *Näkökulmia rikollisuuteen* (Tampere: Hanki ja jää, 1993), s 38–46.

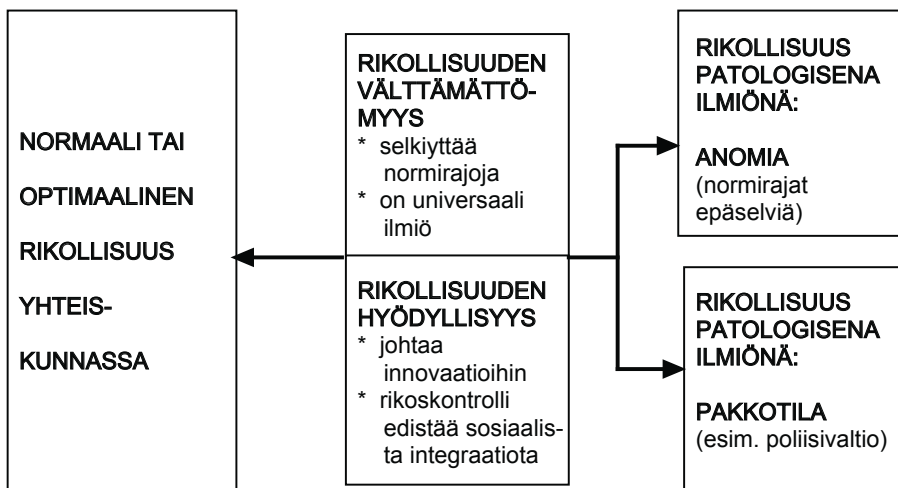
1. Yhteiskunnan perusteita koskevat kysymykset, jotka koettavat määrittellä rikoksen ja rikollisuuden merkitystä ja „paikkaa” sosiaalisen elämän kokonaisuudessa: *miksi yhteiskunnassa yleensä esiintyy rikollisuutta*, normeja, norminrikkomuksia ja kriminalisointeja?
2. Eri yhteiskuntia (yhteisöjä, alueita, kaupunkeja jne.) vertailevat kysymykset: *miksi toisissa yhteiskunnissa esiintyy enemmän rikollisuutta kuin toisissa*, miksi toiset yhteiskunnat määrittelevät rikoksiksi eri tekoja kuin toiset, miksi rangaistusten ankaruus vaihtelee yhteiskunnasta toiseen jne?
3. Rikoksenteijöiksi valikoituvia yksilöitä koskevat kysymykset: *millaiset yksilöt tekevät rikoksia*, voidaanko yksilöiden biologisista, psyykkisistä tai sosiaalisista taustoista tunnistaa riskiteijöitä, jotka ennakoivat yksilön ajautumista rikoksen tekemiseen ja rikolliselle uralle? Tai onko rikoksista kiinnijääneillä ja tuomituilla joitakin ominaisuuksia tai piirteitä, jotka erottavat heitä kiinnijäämättömästä normaalipopulaatiosta?
4. Rikoksen *uhreiksi valikoituvia yksilöitä* koskevat kysymykset: *noudatteleeko uhriksi joutuminen joitakin tunnistettavia säännönmukaisuuksia*, miksi joillakin ihmisillä on toisia suurempi uhriksi joutumisen riski?
5. *Rikoksentehtäviä koskevat kysymykset*: millaiset tilanteet ovat otollisia rikoksenteolle tai „houkuttelevat” rikolliseen valintaan?²⁹

Voi sanoa, että esimerkiksi funktionalistiset teoriat vastaavat lähinnä kysymykseen, miksi yhteiskunnissa yleensä esiintyy rikollisuutta. Nämä teoriat seuraavat Durkheimin päättelyä, jonka mukaan sen, että rikollisuutta esiintyy kaikissa tunnetuissa yhteiskunnissa, täytyy selittyä siitä, että rikollisuus täyttää joitakin tärkeitä sosiaalisia funktioita yhteiskunnassa. Normien rikkominen yleensä ja rikollisuus erityisesti eivät olisi tällä tavoin universaaleja ilmiöitä, elleivät ne olisi jokaiseen yhteiskuntaan *välttämättä* kuuluvia piirteitä. Normien luonteeseen kuuluu, että niiden rajoja pitää koetella. Normit edellyttävät normirikkomuksia, jotta yhteiskunnassa päästään selville normien sisällöstä ja normirajoista. Rikollisuuden väitetään olevan jopa *hyödyllistä* yhteiskunnalle. Sen hyödyllisyys kytkeytyy kahteen asiaan. Normien rikkominen voi tuottaa sosiaalisia innovaatioita, ja toisaalta poikkeavuudella ja rikollisuudella — tai paremminkin rikollisuuden vastaisella taistelulla ja siihen kohdistetulla kontrollilla — on yhteiskuntaa kiinteyttäviä vaikutuksia. Näistä syistä rikollisuuden ja muun poikkeavuuden täydellinen hävittäminen yhteiskunnasta on epärealistinen ja mahdoton päämäärä, jota ei pidä asettaakaan tavoitteeksi. Sen si-

²⁹ Vrt Antti Eskola, *Sosiologian tutkimusmenetelmät I* (4. uudistettu painos, Helsinki: WSOY, 1973), s 63–65; Laine, *Johdatus kriminologiaan, supra nota* 13, s 36–38.

jaan jokaisessa yhteiskunnassa pitäisi löytää sellainen *rikollisuuden ja muiden poikkeavuuksien normaali tai optimaalinen taso*, jolla yhtäältä normirajat olisivat riittävän selkeitä ja toisaalta kontrolli ei aiheuttaisi tarpeettomia yhteiskunnallisia kustannuksia esimerkiksi poliisivaltion tai kohtuuttoman ankarien rangaistusten muodossa. Normien rikkominen ja rikollisuus ovat normaaleja sosiaalisia ilmiöitä eivätkä yhteiskunnallisia sairaustiloja eli patologisia ilmiöitä.³⁰ Tässä katsannossa on väitetty rikoksista tuomittujen olevan jonkinlaisia yhteiskunnan sijaiskärsijöitä, joita olisi kohdeltava humanisti ja ihmisoikeusperiaatteita kunnioittaen — ajatus, johon kiteytyy tärkeä oikeusvaltiollinen näkökulma mutta jota ei silti pitäisi käyttää puhdistamaan rikoksentekijää moraalisesta vastuustaan.

Kuvio 2. Funktionalistinen käsitys rikollisuuden välttämättömydestä ja hyödyllisyydestä

Kuvatunlainen funktionalistinen päättely ei selitä sitä, miksi rikollisuuden määrä ja laatu vaihtelevat yhteiskunnasta toiseen. Esimerkiksi *anomiateoriaa* voi käyttää sen selvittämiseen, miksi toisissa yhteiskunnissa tai toisina aikoina esiintyy enemmän rikollisuutta kuin toisina.³¹ Chicagon koulukunnan tyyppisestä *kaupunkiekologiasta* voi olla apua sen selvittämisessä, miksi joissakin kaupunginosissa esiintyy erityisen paljon rikollisuutta. Oikeusvertailut saat-

³⁰ Ks Klaus Mäkelä, *Straffrättssystemets samhälleliga uppgifter* (1973); Anttila & Törnudd, *Kriminologia ja kriminaalipolitiikka*, *supra* nota 14; Timo Kytäjä, „Rikollisuus ja rangaistusjärjestelmä” — Keijo Koskinen (toim), *Sosiologisia karttalehtiä* (Tampere: Vastapaino, 1998).

³¹ Laine, *Johdatus kriminologiaan*, *supra* nota 13, s 56–61.

tavat antaa aineksia teorianmuodostukseen siitä, millaisia rikosoikeuden ja rikollisuuskontrollin muotoja erilaiset yhteiskuntarakenteet tuottavat. Heikki Ylikankaan tutkimukset esimerkiksi viittaavat siihen, että korkea väkivaltarikollisuus ja kova kontrolli ankarine rangaistuksineen ovat yhteydessä kärkeviin *yhteiskunnallisiin ristiriitoihin*.³² Toisaalta eri maiden erilaisia rikollisuuden tasoja voidaan selittää *hyvinvointieroilla*: suhteellisen vähäinen yhteiskunnallinen eriarvoisuus esimerkiksi Suomessa ja muissa pohjoismaissa on yhteydessä kansainvälisesti verrattuna vähäiseen rikollisuuteen, ja kunnollinen sosiaalipolitiikka on parasta kriminaalipolitiikkaa.³³ Mutta mainitut teoriasuuntaukset eivät anna kovin hyviä vastauksia siihen, millaiset yksilöt tekevät rikoksia ja valikoituvat rikolliselle elämänuralle.

Toisaalta yksilöiden ominaisuuksiin keskittyvät kriminaalibiologiset ja kriminaalipsykologiset teoriat — tai rikoksentekijöiden sosiaalisiin taustoihin keskittyvät sosiologiset teoriat — saattavat tuottaa sinänsä kiinnostavia tietoja rikoksista kiinnijääneiden yksilöiden taustatekijöistä, mutta ne eivät tuo valaistusta kysymyksiin siitä, miksi rikollisuus eri yhteiskunnissa on erilaista tai miksi yhteiskunnassa on kriminalisoitu joitakin tekoja mutta ei toisia. Ne eivät liioin vastaa kovin hyvin siihen, miten kontrollikoneisto valikoi ja poimii kiinnijääneiksi rikollisiksi helposti jollakin tavoin erottuvia ja poikkeavia yksilöitä — kuten alkoholi- tai huumeongelmaisia, heikosti koulutettuja, etnisesti erottuvia jne — samalla, kun ihmisten valtaosa jää piilorikollisuustutkimusten mukaan vain suhteellisen harvoin kiinni omista lainrikkomisistaan. Tämän tapaisiin kysymyksiin vastaaminen edellyttää kontrollijärjestelmän toimintatapojen tutkimista. Kaiken kaikkiaan *yksilöiden ominaisuuksilla ja patologioilla* voidaan selittää rikollisuusilmiön kokonaisuudesta vain suhteellisen kapea osa.³⁴

Rikoksentekotilanteita koskevat kysymykset ovat parin viimeisen vuosikymmenen aikana saavuttaneet lisääntyvää huomiota. Niiden ajatuksena on, että rikoksen todennäköisyys kasvaa, kun halukas tekijä ja otollinen kohde kohtaavat valvonnan ulottumattomissa. Tällöin juuri tilanteeseen liittyvät tekijät — pikemmin kuin rikoksentekijän sosiaalinen tausta tai hänen biologiset tai psyykkiset ominaisuutensa — joko edistävät tai ehkäisevät ihmisten tekemiä rikollisia valintoja. Periaatteessa kuka tahansa kykenee tekemään rikoksen, jos tilanne on otollinen — „tilaisuus tekee varkaan”. Ns *rutiniaktiviteettiteoria* selittää tältä pohjalta mm. uhriksi joutumisriskejä analysoimalla ihmisten usein toistuvia toimintoja ja liikkumista erilaisissa ympäristöissä sekä arvioi-

³² Heikki Ylikangas, *Puukkojunkkareitten esiinmarssi: Väkivaltarikollisuus Etelä-Pohjanmaalla 1790–1825* (Keuruu: Otava, 1976).

³³ Esim Laine, *Johdatus kriminologiaan, supra nota* 13, s 121–123.

³⁴ Taylor, Walton & Young, *The New Criminology, supra nota* 14.

malla näihin rutiinitoimintoihin liittyviä rikoksen kohteeksi joutumisriskejä.³⁵ Toisaalta tältä pohjalta on kehitelty rikoksentorjuntamenetelmiä, joiden pe-
rusideana on erilaisia toimintaympäristöihin liittyviä tilannetekijöitä muutta-
malla vaikeuttaa rikoksen tekemistä ja ottaa tekijältä pois rikoksen tuottama
hyöty. Esimerkiksi parkkipaikkojen valaistuksella vaikeutetaan ajoneuvoihin
kohdistuvia rikoksia ja vaikkapa ryöstettyjen rahojen sekaan sijoitetulla väri-
panoksella estetään ryöstäjää hyötymästä rikoksestaan. Tämän tyyppisillä ri-
kosten *tilannetorjunnan* menetelmillä on keskeinen sija ns. arkirikollisuuden
ennaltaehkäisyssä mm. Lipposen hallituksen vuonna 1999 hyväksymässä kan-
sallisessa rikoksentorjuntaohjelmassa.³⁶

Rikos ja rikollisuus ovat monimutkaisia sosiaalsia ilmiöitä, eikä niiden tie-
teellisessä tarkastelussa ole syytä lukkiutua ns. yhden tekijän selityksiin - olipa
tuo yksi tekijä sitten bioloogiline, psükologiline tai sosiaaline. Viime vuosi-
kymmeninä onkin voittanut alaa ajatus, että rikollisuuden ymmärtamiseksi on
analüsoitava monien, keskenään *eritasoisten tekijöiden* *vuorovaikutussuhteita*.

Rikollisuus sosiaalsena ongelmana

Funktsionalistinen väitämä, että rikollisuus on normaali sosiaaline ilmiö, voi
kuulostaa oudolta. Käsittäväthän useimmat ihmiset rikokset ja rikollisuuden
poikkeaviksi, epänormaaleiksi ja jopa iljettäviksi ja vastenmielisiksi ilmiöik-
si. Kun ajatellaan, miten paljon voimavaroja eri yhteiskunnissa käytetään ri-
kosten ja muiden poikkeavuuksien ehkäisyyn ja kontrolliin ja miten paljon
kustannuksia ne aiheutavad sekä poikkeaville ja heistä kärsimään joutuville
etä koto yhteiskunnalle, ei voi välttyä ajatukset, etä kyse on sosiaalsista
ongelmista etä normaaleista ilmiöist.

Kieltämättä rikollisuutta käsitlelläänkin useimmiten sosiaalsena ongelmana —
niin myös sosioloogia oppikirjoissa.³⁷ On kuitenkin huomattava, etä sosiaa-
listen ongelmien määrittely on prosessi, jossa yhteiskunnallisilla ristiriidoilla
sekä valta- ja voimasuhteilla on oleelline merkitys. Monet tutkijat korosta-
vad vielä erikseen kontrollijärjestelmien aktiivistä roolia sekä poikkeavuden
määrittelyssä etä tiettyjen yksilöiden valikoinnissa poikkeaviksi. Rikollisuu-

³⁵ Markku Heiskanen, *Väkivalta, pelko, turvattomuus. Surveytutkimusten näkökulmia
suomalaisten turvallsuuteen* (Helsinki: Tilastokeskus, Tutkimuksia 236, 2002).

³⁶ Ronald Clarke (ed), *Situational Crime Prevention — Successful Case Studies*
(2nd edn, New York: Harrow & Heston, 1997); *Turvallsuustalkoot. Kansallinen
rikoksentorjuntaohjelma* (Helsinki: Oikeusministeriö, yleisen osaston julkaisuja, 1999).

³⁷ Pekka Sulkunen, *Johdatus sosiologiaan* (Helsinki: WSOY, 1987).

den tunnistaminen tässä mielessä sosiaalisesti konstruktioksi ei merkitse missään nimessä sen aiheuttamien kärsimysten, kustannusten ja vahinkojen vähättelyä. On kuitenkin tärkeää todeta rikollisuuden ja muun poikkeavuuden määrittelyjen suhteellisuus, koska sillä voi olla vaikutusta poliittisiin kannanottoihin, jotka koskevat sitä, miten poikkeavuuksia vastaan pitäisi taistella ja miten poikkeavia pitäisi kohdella ja rangaista. Se rationaalinen kriminaalipoliitiikka, jota meillä on harjoitettu 1960-luvulta lähtien, tunnustaa selkeästi, että poikkeavia pitäisi kohdella humanisti. Paitsi oikeudenmukaisuutta tavoitteena on ollut rikollisiin kohdistetun piinan tason alentaminen ja rikoskontrollin yhteiskunnalle aiheuttamien kustannusten vähentäminen. Käytännössä kyse on ollut vankilarangaistusten vähentämisestä nuorten tekemissä rikoksissa ja pienissä omaisuusrikoksissa. Vankiluku onkin pudonnut selvästi 1960-luvun tasosta, jolloin se oli meillä kansainvälisesti korkea. Myös vankilaoloja ja rangaistusten täytäntöönpanoa on kehitetty.³⁸ Silti niin rikollisten kuin muiden poikkeavien kohtelussa esiintyy edelleen ongelmia, ja toisaalta vankiluku on 2000-luvun alkuvuosina ollut jälleen jyrkässä nousussa.

Yhteiskunnan muutos — kaupungistuminen, vaurauden ja tavaroiden määrän kasvu, autoistuminen, valintamyymälät, tietoliikenneyhteyksien voimakas kehitys ja siihen liittyvä tapahtumisen reaaliaikaistuminen jne — on lisännyt valtavasti rikostilaisuuksia ilman, että viranomaisvalvontaa olisi vastaavasti lisätty. Tilastoitujen rikosten määrät ovatkin pitkällä aikavälillä kasvaneet kaikissa maissa, joskaan lyhyen aikavälin muutokset eivät välttämättä ole kovin dramaattisia. Esimerkiksi Suomessa rekisteröitiin vielä 1960-luvulla keskimäärin noin 300 000 rikosta vuosittain, mutta 1990-luvulla noin 750 000 rikosta vuosittain. Toisaalta rikosten määrässä ei ole tapahtunut merkittävää lisääntymistä 1990-luvun alkuvuosista tähän päivään, ja oikeastaan huumausainerikokset ovat olleet ainoa selvästi lisääntynyt rikoslaji.³⁹ Rikosten selvittämisprosentit ovat toisaalta laskeneet, ja viranomaiset ovat joutuneet tekemään valintoja siirtääkseen voimavaroja vakavien rikosten torjuntaan ja selvittämiseen. Modernissa yhteiskunnassa joudutaan sietämään tiettyä määrää rikollisuutta, jotteivät rikoskontrollin kustannukset kasvaisi kohtuuttomiksi. Ongelmaksi on muodostunut tai muodostumassa se, että ns arkirikollisuuden torjunta on vaikeutunut, kun poliisin voimavaroja on jouduttu kohdentamaan vakavaan kansainväliseen ja järjestäytyneeseen rikollisuuteen. Kansalaisten turvallisuuden ja turvattomuuden tunteet taas ovat selvässä yhteydessä arkirikollisuuden torjunnan ja yleisen järjestyksen ylläpidon onnistumiseen.⁴⁰

³⁸ Vrt Klaus Mäkelä, *Straffrättssystemets samhälleliga uppgifter* (1973).

³⁹ *Rikollisuustilanne 2000. Rikollisuus ja seuraamusjärjestelmä tilastojen valossa* (Helsinki: Oikeuspoliittisen tutkimuslaitoksen julkaisuja 183, 2001).

⁴⁰ Ivar Aimre, *The Sense of Security and the Evaluations of the Police Activities* (Tallinn: Estonian National Defence and Public Service Academy, 1996).

Osaltan virallisen kontrollin ja vallankäytön kasvu moderneissa yhteiskunnissa selittyy ihmisten välisen solidaarisuuden ja epävirallisen kontrollin heikentumisest. Takana ovat suuret yhteiskunnalliset muutokset, jotka ovat ravistelleet näitä yhteiskuntia viimeisten parin sadan vuoden ajan. Muuttoliike ja kaupunkituminen ovat irrottaneet ihmiset traditionaalisista yhteyksistään ja sidonnaisuuksistaan ja saaneet monet kokemaan juurettomuutta. Kaupunkimaisissa elinympäristöissä ihmiset jäävät toisilleen tuntemattomiksi. Taloudellinen modernisaatio, hyötyajattelu ja kapitalistinen voitontavoittelu ovat muuttaneet yhteiskunnallista moraalia ja heikentäneet perinteisiä solidaarisuuden muotoja. Jo 1887 julkaistussa teoksessaan „*Gemeinschaft und Gesellschaft*” Ferdinand Tönnies kuvasi sitä, miten ihmisten suhteet toisiinsa olivat muuttuneet pinnallisiksi ja välineellisiksi, kun läheiset yhteisösuhteet korvautuivat virallisilla ja formaalisilla yhteiskuntasuhteilla.⁴¹ Modernin yhteiskunnan muodollisissa organisaatioissa yksilön arvo ei perustu siihen, „mitä hän on”, vaan siihen miten hän suoriutuu organisaatioiden tavoitteiden määrittämistä rooleistaan.⁴² Juurettomuutta ja etnisiä konflikteja ovat viime vuosikymmeninä lisänneet kansainvälinen muuttoliike ja pakolaisuus. Viimeisten kymmenen vuoden kuluessa ns. koviin arvoihin liittyvät egoismi ja välinpitämättömyys toisista ihmisistä ovat kasvaneet niin arkisessa käyttäytymisessä kuin yhteiskuntapolitiikassakin. Samalla ne ovat työntäneet syrjään solidaarisuusarvoja, joita ovat perinteisesti edustaneet esimerkiksi kirkot ja työväenliike. On monia syitä, miksi epävirallinen, yhteisöllinen sosiaalinen kontrolli on sekä vähentynyt että menettänyt tehoaan. Tämäntapaisten kehityskulkujen voi ajatella olevan kaikkialla pitkällä aikavälillä kasvaneiden rikoslukujen takana. Viralliskontrollin ja vallankäytön lisääntyminen ovat saman kehityksen kääntöpuoli.

Sosiaalisten ongelmien määrittelyt kohdistuvat usein sellaisiin yhteiskunnan heikkoihin ryhmiin, jotka on helppo määritellä „sisäiseksi viholliseksi”. Tällaisia ryhmiä saattavat olla esimerkiksi nuoret, huumeiden käyttäjät, työttömät ja etniset vähemmistöt. Rikosongelmien määrittely noudattelee usein samaa logiikkaa. Varsinkin ns. arkirikollisuuden ongelmat paikannetaan usein ryhmiin, joita voi pitää tavalla tai toisella syrjäytyneinä. Toisaalta rikoskontrollilla on taipumus edistää kohteidensa eristämistä ja syrjäytymistä yhteiskunnasta ja voimistaa yhteiskunnan kahtiajakautumista. Lisäksi se kaventaa yleensäkin yhteiskunnan jäsenten vapauksia ja oikeuksia.⁴³ Useat kriminologit toteavat, että rikosoikeuden säännökset kohdistuvat harvoin ylimpiä yhteiskuntaker-

⁴¹ Ferdinand Tönnies, *Community and Society* (New York: Harper Torchbooks, 1963).

⁴² Zygmunt Bauman, *Sosiologinen ajattelu* (Tampere: Vastapaino, 1997), s 91–111.

⁴³ Christie, *Kohti vankileirien saaristoa, supra nota* 4, 58–81; Nils Christie & Kettil Bruun, *Hyvä vihollinen. Huumausainepolitiikka Pohjolassa* (Espoo: Weilin & Göös, 1986).

rostumia ja vallanpitäjiä vastaan. Sen sijaan laki määrää rangaistaviksi yleensä sellaisia tekoja ja käyttäytymismuotoja, jotka ovat tyypillisiä alimmille yhteiskuntakerrostumille ja/tai uhkaavat ylimpien kerrostumien etuja ja intressejä. Lisäksi rikosoikeudellinen kontrollijärjestelmä toimii valikoivasti: alimpien kerrostumien rikokset ovat yleensä näkyviä ja tapahtuvat julkisilla paikoilla, poliisi kohdentaa voimavarojaan partiointiin alimpien kerrostumien asuinalueilla, ja ne rikokset, joihin alimpiin kerrostumiin kuuluvat tapaavat syyllistyä, ovat yleensä suhteellisen helppoja selvittää.⁴⁴

Jos esimerkiksi sinänsä suhteellisen vähäpätöisistä omaisuusrikoksista, ns. nakivarkauksista säädetään ankaria rangaistuksia ja suuren luokan taloudelliset väärinkäytökset tai ympäristön tuhoaminen ja saastuttaminen samaan aikaan jäävät lähes rankaisematta, kyse on sosiaaliin arvoihin liittyvistä tosiasioista, jotka epäilemättä kertovat jotakin tärkeää yhteiskunnasta. Kun erilaisista rikoksista kiinni joutuneiden ja rangaistujen ehdoton enemmistö koostuu moderneissa yhteiskunnissa vähäosaisista, työttömistä, koulutusta vaille jääneistä, päihde- ja terveysongelmaisista sekä etnisiin ja muihin vähemmistöihin lukeutuvista, kyseessä on tärkeä sosiaalinen tosiasia. Kun tämä joukko vielä muodostaa jatkuvasti kontrollin kohteena olevan, pysyvän alaluokan, joka tuomitaan rangaistuksiin yhä uudelleen ja uudelleen, kyse on selvästi sosiaalisesta ongelmasta.⁴⁵ Ehkä hieman kärjistäen voidaan sanoa, että sosiaalisen kontrollin järjestelmillä — kuten rikoskontrollilla — on taipumus luoda ja valikoida uhrinsa, kontrollin kohteet. Onkin tärkeää, ettei rikollisuutta tarkastella pelkästään patologisena ja poikkeavana käyttäytymisenä tai yhteiskunnan toimintahäiriönä, kuten anomiana ja disorganisaationa. Kontrollijärjestelmän toiminta ja kehitys täytyy ottaa tarkasteltaviksi, jos mielitään suhtautua asiaan tarpeellisella vakavuudella.⁴⁶

Valtiollisesta rikoskontrollista

Yksilöiden ja perheiden suhteissa olivat alunperin vallitsevina lähinnä restitutiiviset, ennallistavat ja korvaavat toimet - äärimmäisenä verikosto, joka astui voimaan, kun muuta korvausta ei pidetty mahdollisena. Rangaistuksia käytettiin silloin, kun poikkeava käyttäytyminen tulkittiin rikokseksi hallitsijaa tai valtiota vastaan. Pohjoismaissakin oli aiemmin tavanomaista, että suvut

⁴⁴ William Chambliss (toim), *Crime and Legal Process* (New York: McGraw-Hill, 1969); Leif Persson, *Den dolda brottsligheten* (Kriminalvetenskapliga institutet vid Stockholms universitet, 1972).

⁴⁵ Anttila & Törnudd, *Kriminologia ja kriminaalipolitiikka*, *supra* nota 14, 112–118; Christie, *Kohti vankileirien saaristoa*, *supra* nota 4.

⁴⁶ Taylor, Walton & Young, *The New Criminology*, *supra* nota 14.

tai perheet *sopivat keskenään korvauksesta* rikoksen aiheuttaman oikeustilan ennallistamiseksi. Kruunu tuli tähän väliin panemalla süllisen „vetämään sakkoa“. Tämä *rikoksen valtiollistumine* voimistui Kustaa Vaasan aikana. Syynä lienee ollut lähinnä kruunun rahantarve. Kruunua eli valtiota vastaan suuntautuvad rikokset olivat asia erikseen. Kiinnostavaa on, että vielä 1500- ja 1600-luvuilla henkirikokset sovittiin usein sukujen kesken, mutta varkaan oli vaikea välttää kuolemanrangaistusta. Tämä kuvastab paitsi omaisuudelle annettua merkityst ja sitä, miten käsitykset rikosten vakavusest on muutamassa vuosisadassa muutunud.⁴⁷

Nykyisin ajatellaan periaattees kaikkien lain rikkomisten suuntautuvan valtiota vastaan. Repressiivisen rikosoikeuden järjestelmä on läpeens valtiolline. Vahva valtio on kohottanut itsens osapuolten ülpuolella olevaksi oikeuden jakajaksi, joka nojautuu ratkaisuisaan lakiin, asiantuntemukseen ja voimaan. Tosin rikollisuus ei enää ole kruunun rahasampo, vaan menoautomaatti. Rikollisuus ülpitää suurta joukkoa poliiseja, juristeja, vanginvartiojota, terapeutteja, tutkijota ja muita asiantuntijota.⁴⁸ Rikoskontrollin ja siihen liituvän vastuun valtiollistamine on järjestelmän ja rikollisuseen liituvien sotsiaalisten määritlejen keskeine piirre. Sen perustana on moderni oikeusvaltioideologia ja tavoitteena on yhteiskunnallisen toiminnan ennakoitavuuden ja lainalaisuuden varmistamine. Järjestäytynyt yhteiskunta ei voi sallia, että kansalaised ottavad oikeuden omiin käsiins. On tärkeää, että laki vallitseb, ja oikeus toimii ennustetavasti. On järkevää, että valtio asetuu üksilöiden suojaksi väärüytä vastaan.⁴⁹

Pulma on siinä, että rikollisuus ei vähene, vaan lisäänüü. Rikollised ei vät ota opikseen eikä heist tule kunnos kansalaisia, vaan he tekevät uusia ja uusia rikoksia ja jäävät niist yhä uudelleen kiinni. Monissa tapauksissa nuorista on ehtinut kehittyä jo taparikollisia, ennen kuin sanktiot ensimmäist kertaa astuvad heidän kohdallaan kunnolla voimaan.⁵⁰ Taparikollisista on tullut oma yhteiskunnan laitamilla ja marginaaleissa elävä alituisen kontrollin alaine ja suhteelisen helposti valvottava rühmäs. Tästä joukosta epäilyksenalaised voidaan aina pienellä vaivalla poimia ja tuomita vankiloihin kärsimään sitä piinaa, jota järjestelmä ja asiantuntijat kulloinkin pitävät hyvänä heille aiheuttaa, eikä heillä juurikaan ole toivoa paremmasta.⁵¹ Rikoksen uhreiksi joutuniden

⁴⁷ Heikki Ylikangas, *Aikansa rikos: Historiallisen kehityksen valaisijana* (Helsinki: WSOY, 2000).

⁴⁸ Vrt Taylor, Walton & Young, *The New Criminology*, *supra* nota 14.

⁴⁹ Aimre, *The Sense of Security and the Evaluations of the Police Activities*, *supra* nota 4; Tuori, *Oikeuden rationaalisuus*, *supra* nota 25.

⁵⁰ Juha Kääriäinen, *Seikkailijasta pummiksi: Tutkimus rikosurasta ja sotsiaalsest kontrollist* (Helsinki: Vankeinhoidon koulutuskeskuse julkaisuja, 1994).

⁵¹ Christie, *Kohti vankileirien saaristoa*, *supra* nota 4.

asema ei ole sen parempi. He jäävät usein vaille kunnollisia korvauksia eivätkä yleensä tunne saavansa riittävää hyvitystä. Valtio mittaa rangaistuksia rikollisille, mutta uhreiksi joutuneet kiinnostavat lähinnä yksityisiä vakuutusyhtiöitä ja turvapalveluja tarjoavia liikkeitä. Tämä selittää osaltaan sitä, että kansalaiset usein ovat vaatimassa rangaistusten koventamista. Lisäksi tulee tietysti se, että kansalaiset eivät aina koe saavansa riittävästi vastiketta veromarkoilleen.

Rangaistukset olivat rikosoikeuden historiassa usein julmia, mielivaltaisia ja ankaria. Hallitsija näytti mahtiaan julkisissa teloituksissa ja rikollisen ruumiin häpäisyssä. Kuten ranskalainen Michel Foucault (1980) on osoittanut, 1700-luvun valistus kävi tätä barbariaa vastaan. Se vei rangaistuksen kärsimisen pois julkisuudesta, vankiloiden pimentoihin. Elämän riistämisen sijasta se rankaisi riistämällä rikolliselta vapauden ja aikaa. Ruumiin verisen paloittelun tilalle se toi ruumiin alistamisen kuriin ja valvontaan. Mielivallan se korvasi rationaalisella rangaistusasteikolla, jonka mukaan rangaistus voitiin mitata oikeassa suhteessa rikoksen raskauteen. Rangaistuksen tärkein tehtävä on aiheuttaa pelkoa, etteivät ihmiset tekisi rikoksia.⁵² Rangaistuksen pelotusvaikutusta kutsutaan sen *yleisestääväksi vaikutukseksi*. Yleistävyys kohdistuu kaikkiin yhteiskunnan jäseniin. Sen ohella puhutaan rangaistusten *erityisestäävyydestä*, jolla tarkoitetaan sitä, miten rangaistus vaikuttaa rikosentekijään niin, ettei hän enää syyllistyisi uudelleen rikokseen. Erityisestäävän vaikutuksen kohteena on rikoksen tekijä, ja sen tavoitteiden saavuttamista voidaan tukea esimerkiksi rangaistuksen oheen liitetyillä sopeuttavilla ja terapeuttisilla toimenpiteillä. Äärimmäisenä erityisestäävänä keinona voi pitää kuolemanrangaistusta.

Suomen rikoslainsäädännön selkeänä lähtökohtana on rangaistusten yleisestäävyys, joskaan järjestelmä ei ole — niin kuin modernit rangaistusjärjestelmät yleensäkin eivät ole — täysin puhdas erityisestäävistä tavoitteista ja käytännöistä. Tätä voi perustella sillä, että rangaistuksen määrääminen teon raskauden perusteella on oikeudenmukaista, samoin rangaistuksen yleisen pelotusvaikutuksen korostaminen. Jos rangaistuksilla koetettaisiin sen sijaan „parantaa“ rikollisia ja estää heitä tekemästä uusia rikoksia, edessä olisi mielivallan tie. Tästä kertovat osaltaan kuolemanrangaistusten ja positivistiselle kriminologialle pohjautuneen kriminaalipolitiikan historia. Toisaalta erityisestäävien näkökohtien korostaminen suosii aina selkeästi niitä rikoksista tuomittuja, joilla on parhaat sosiaaliset lähtökohdat — heidän ennusteensa eli prognoosinsa ovat yleensä parempia kuin huono-osaisimpien. On perusteltua, että selvästi sairaat, patologiset rikosentekijät siirretään rangaistusjärjestelmästä hoitoon. Jos meikäläistä rikosoikeusjärjestelmää arvioidaan sen omista valtiokeskeisyy-

⁵² *Ibid*, s 25–40; Michel Foucault, *Tarkkailla ja rangaista* (Helsinki: Otava, 1980), s 40–119.

den, uusklassisen kriminologian ja funktsionalismin lähtökohdista, sitä voidaan epäilemättä puolustaa oikeudenmukaisena, suhteellisen humanina ja rationaalisena kokonaisuutena. Samalla voidaan todeta, että se saattaa yksittäistapauksissa tuottaa epäoikeudenmukaisilta tuntuvia ja kohtuuttomia ratkaisuja.

Rikoskontrollin asiantuntijavaltaa haastamaan on noussut ja nousee erilaisia huolestuneita kansalaismielipiteitä ja -liikkeitä, jotka esittävät usein populistisia poliittisia vaatimuksia mm. huumekontrollin kiristämisestä, rikoksen uhreiksi joutuneiden aseman parantamisesta, yksilön ja lähiyhteisön oikeudesta puolustautua rikollisia vastaan, rikollisten „hyysäämisen” lopettamisesta jne.⁵³ Erilaiset oikeusjärjestelmän ja rikoskontrollin epäkohtia kummastelevat lehtikirjoitukset ja televisio-ohjelmat ovat saavuttaneet Suomessakin suurta suosiota.⁵⁴ Nämä ovat ilmiöitä, jotka kyseenalaistavat paitsi asiantuntijavallan ylipäänsä virallisen kontrollijärjestelmän kyvyn vastata kansalaisten turvallisuuden tarpeisiin. Vaikuttaa siltä, että suurimmat puutteet koskevat nimenomaan uhriksi joutuneen asemaa.

Rikollisuuden ja muiden poikkeavuuksien sietäminen ei merkitse sääntelemättömyyttä. Päinvastoin, rikoksia — kuten muitakin sosiaalisia uhkia ja riskejä — voidaan sietää vain yrittämällä ennakoida ja hallita niitä. Nykyisissä olosuhteissa korostuvat voimavarojen oikea kohdentaminen, olennaisen ja epäolennaisen erottaminen ja vakavien uhkien torjunta, sanalla sanottuna asiantuntevat valinnat. Modernin poliisitoiminnan voi sanoa olleen alusta lähtien näihin näkökohtiin nojautuvaa *riskien hallintaa*.⁵⁵ Nykyisin rikosten torjunnassa ja poikkeavuuksien kontrollissa tarvitaan ja käytetään kuitenkin entistä enemmän sosiaali- ja käyttäytymistieteellistä, oikeudellista, liiketaloudellista ja teknistä tietoa ja tutkimusta. Tässä heijastuu nyky-yhteiskunnalle ominainen tieteen ja tutkimuksen merkityksen lisääntyminen. Mutta olisiko poikkeavuuksia ja sosiaalisia ongelmia mahdollista lähestyä yhteiskunnassa muista kuin asiantuntija- ja viranomaisnäkökulmista? Tai pitäisikö yrittää tehdä niin?

Rikos merkitsee aina *konfliktia*. Rikollisuuden kohdalla kyse on hyvin usein samanaikaisesti sekä etu- että arvoriistiriidoista. Konfliktin osapuolet vaihtelevat sen mukaan, millaisesta rikoksesta on kyse. Rikoksentehtäjien lisäksi osapuolia voivat olla yksityiset kansalaiset, perheet, yritykset, osakkeenomistajat, asiakkaat jne. Silloin kun asiaa ei sovita osapuolten kesken tai kun ri-

⁵³ Vrt Ullrich Beck, „Politiikan uudelleen keksiminen: kohti refleksiivisen modernisaation teoriaa“ — Ulrich Beck, Anthony Giddens & Scott Lash (toim), *Nykyajan jäljillä. Refleksiivinen modernisaatio* (Tampere: Vastapaino, 1995), s 69–72.

⁵⁴ *Ibid*, s 54–78.

⁵⁵ Allan Wright, *Policing: An introduction to concepts and practice* (Cornwall: Willan Publishing, 2002).

kosta ei muuten jätetä ilmoittamatta, osapuoleksi tulee säännöllisesti julkinen valta. Julkinen valta on problemaattinen osapuoli etu- ja arvoriistiriidoissa. Se puolustaa yleistä etua ja sillä on taipumus syrjäyttää yksityiset edut. Se nostaa yleisen edun arvohierarkian huipulle ja määrittelee rikoksentehtäjän ja uhrin suhteen uudelleen rikoksentehtäjän ja kontrollijärjestelmän, valtion väliseksi konfliktiksi. Rangaistus, repressio nostetaan etualalle, korvaus ja ennallistaminen jäävät taustalle. Rikoksesta tulee tekijöiden ja viranomaisten peli, jota muut uhrit kuin julkinen valta saavat katsoa kentän laidalta.⁵⁶

Nils Christien ajatus *konfliktien siviilioikeudellistamisesta*, niiden siviilioikeudellisen, restitutiivisen luonteen lisäämisestä merkitsee valtion rikosoikeudellisen roolin kaventamista, asiantuntijavallan vähentämistä ja uhrin etujen ja oikeuksien tunnustamista.⁵⁷ Ajatus on otettu vastaan kehitettäessä sovittelu- ja yhdyskuntapalveluvaihtoehtoja varsinaisten vapaus- ja sakkorangaistusten rinnalle. Tällaisten vaihtoehtojen kokeilu ja kehittäminen osoittaa viranomaisten koettavan ottaa huomioon järjestelmän epäkohtia arvostelevia mielipiteitä. Ongelmina säilyvät kuitenkin edelleen repressiivisten ja restitutiivisten toimien, rikokseen kohdistuvien valtiointressien ja turvallisuuteen liittyvien kansalaisintressien yhtensovittamisen vaikeudet. Miten taata yksilön oikeudet oloissa, joissa kansalaisten koskemattomuuden, vapauden ja oikeuksien turvaaminen on pääsääntöisesti valtion tehtävä? Miten yhdistää valtiollinen vastuu inhimilliseen oikeudenmukaisuuteen? Miten vähentää valtiokeskeisyyttä, mutta säilyttää samalla valtio turvallisuuden viimeisenä takeena?

Julkisen vallan roolin ongelmallisuutta korostaa se, että rikollisuuden ja muiden poikkeavuuksien kehityksellä on selvät yhteytensä yhteiskunnan sosiaaliseen tilaan ja harjoitettuun yhteiskuntapolitiikkaan. Alhaisen sosiaalisen turvallisuuden oloissa mielisairaat, alkoholistit ja muut päihdeongelmaiset, seksuaalisesti poikkeavat ja etniset vähemmistöt jäävät hoidotta ja tuetta, sosiaaliset erot ja ristiriidat kasvavat, ja rikollisuus on korkealla tasolla. Yhtäällä ovat köyhät ja kurjat suojattomina kaduilla, toisaalla hyväosaisten eristettyinä tarkoin vartioituihin bunkkereihinsa ja asuinalueilleen korkeiden aitojen taakse. Pohjoismaiden kaltaiset laajan ja tehokkaan sosiaalipolitiikan yhteiskunnat taas ovat olleet alhaisen ja suhteellisen vaarattoman rikollisuuden yhteiskuntia, ne ovat olleet maailman turvallisimpia maita lähes kaikilla mittareilla mitattuna. Hyvinvointivaltion supistaminen ja yhteiskunnan markkinaohjauksen lisääminen kärjistävät yhteiskunnan vahvojen ja heikkojen ryhmien eroja ja vastakkaisuuksia ja saattavat sitä kautta aiheuttaa sekä rikollisuuden kasvua että rikoskontrollin

⁵⁶ Vrt Håkan Hydén, *Rättsregler* (Lund: Studentlitteratur, 1997); Thomas Mathiesen, *Rätten i samhället* (Göteborg: Bokförlaget Korpen, 1985), 13–15.

⁵⁷ Christie, *Kohti vankileirien saaristoa*, *supra nota* 4.

kiristymistä. Kunnollinen sosiaalipoliittinen järjestelmä on edelleenkin parhaita välineitä ehkäistä tuon suuntaista epätoivottavaa kehitystä.

Stanley Cohen⁵⁸ pitää rikoskontrollia omituisena sosiaalipoliitikan vyöhykkeenä. Hänen mielestään rikoksesta tehdään liian tärkeä. Kaikki kilpailevat toimet — olivat ne kuntoutusta, sosiaalisia uudistuksia, pelottelua tai kykenemättömäksi tekemistä — suljetaan rikoksen tai rikollisen kehään. Valtaa käyttävän kontrollin logiikka muodostaa suljettuja kehiä muuallekin kuin rikoskontrolliin. Nämä kehät vaativat ihmisten rekisteröintiä, luokittelua, erottelua ja eristämistä. Niin kuin rikollisen ongelmaksi määritellään rikollisuus, jonkun toisen ongelmaksi nimetään alkoholismi tai seksuaalisuus tai etninen alkuperä ja kaikki toimenpiteet rajoitetaan sitten tämän määrittelyn muodostamaan kehään. Cohenin ehdotus on, ettei ongelmia pitäisi ottaa näin vakavasti. Vakavasti pitäisi ottaa ongelmien sijasta niiden aiheuttamat *kärsimys ja yhteiskunnalliset kustannukset*. Ei pitäisi hoitaa alkoholismia tai mielisairautta eikä sopeuttaa nuoria tai etnisiä vähemmistöjä, ei pitäisi eristää rikollisia omiin alakulttuurihinsa yhteiskunnan ulkopuolelle eikä kiusata ajoittaisilla valvontaiskuilla prostituoituja, vaan huomio pitäisi keskittää niiden kärsimysten ja kustannusten lieventämiseen, joita poikkeavat käyttäytymismuodot aiheuttavat niin poikkeaville itselleen kuin muillekin ihmisille. Cohenin mukaan tämä merkitsisi *ulossulkemisen* sijasta varovaista *mukaan ottamisen* politiikkaa: ei eristetä konnia ja anneta heille samalla oikeuksia, vaan otetaan heidät mukaan, mutta asetetaan velvollisuuksia. Siihen sisältyisi humanien, oikeudenmukaisten ja tehokkaiden vaihtoehtojen etsimistä vankiloille, riippuvuuden vähentämistä byrokraattisesta ja professionaalisesta asiantuntemuksesta sekä välittämisen ja molemminpuolisen avun tuomista niiden rinnalle sekä kaupunkien segregaatioon lieventämistä ja jonkinasteisen epäjärjestyksen sietämistä. Ennen kaikkea se vaatisi, että luokittelun, kontrollin ja ulossulkemisen kehiä saataisiin puretuksi. Cohen puhuu „yhteisön” ideaalin puolesta siinä *kommunitaristisessa* mielessä, että kaikki — myös vähemmistöt ja poikkeavat itse — ottaisivat itselleen sitä vastuuta, joka nykyisellään on hänen näkemyksensä mukaan keskitetty liiaksi asiantuntijoille ja viranomaisille. Kyse on valtiokeskeisyyden ja julkisen vallan roolin keventämisestä ja kontrolliin liittyvän vallankäytön lieventämisestä.⁵⁹

Monet seikat nykyisessä yhteiskunta- ja kontrollikehityksessä viittaavat siihen, että Christien, Cohenin ja kommunitaristien tyypiset ehdotukset nykyistä „pehmeämmän” yhteiskunnan aikaan saamiseksi eivät juurikaan saa vastakaikua. Kaikkialla kiristyvän viralliskontrollin ja kansainvälistyvän järjestäyty-

⁵⁸ Stanley Cohen, *Visions of Social Control. Crime, Punishment and Classification* (Oxford: Polity Press, 1985), pp 266–272.

⁵⁹ Ks Timo Kyntäjä, *Muurahaisia oikeussosiologian pesästä* (Helsinki: Forum Iuris, 2000), 153–169.

neen rikollisuuden oloissa ne helposti vaikuttavat idealismilta, joka ei ole tästä maailmasta. Kasvavat uhat koventavat pikemminkin kontrollia.⁶⁰

Järjestäytynyt ja kansainvälinen rikollisuus

1990-luvun alun yhteiskunnalliset murrokset nostivat rikostorjuntaviranomaisten keskeisiksi puheenaiheiksi *järjestäytyneen rikollisuuden ja rikollisuuden kansainvälistymisen*. Näistä on kehkeytynyt tämän päivän rikostorjunnan tärkein *uhkakuva*. Yleisinä taustatekijöinä sekä järjestäytyneeseen rikollisuuteen kohdistuvan mielenkiinnon heräämiselle että järjestäytyneen rikollisuuden vaikutusvallan lisääntymiselle ja kansainvälistymiselle voi pitää sosialistisen leirin kaatumista sekä toisaalta länsimarkkinoilla toteutettuja taloussääntelyiden purkua, talouden globalisaatiota ja osaltaan Euroopan integraatiokehitystä. Sääntelyiden purku ja globalisaatio lisäsivät rikostilaisuuksia, Euroopan integraatio tiettyjen rikoslajien houkuttavuutta, ja sosialistisen leirin kaatuminen toi markkinoille kovia ja nälkäisiä toimijoita. Pitkin 1990-lukua oli havaittavissa eri maissa toimivien rikollisjärjestöjen kontaktien ja yhteistyön lisääntymistä. Varsinkin hajonneen Neuvostoliiton järjestäytynyt rikollisuus kansainvälistyi nopeasti, mutta myös muiden järjestöjen, kuten Kolumbian huumekartellien kansainvälinen merkitys ja yhteydet kasvoivat selvästi. Entisen Jugoslavian alueen sodat antoivat osaltaan vauhtia järjestäytyneen rikollisuuden kansainvälistymiselle, ja kaikki sotaa käyvät hallitukset rahoittivat ilmeisesti toimintaansa huume- ja asekaupalla. Balkanilla toisensa löysivät nopeasti paikalliset ja italialaiset rikollisjärjestöt, mutta hallitusten rooli kuvastaa sitä, miten järjestäytynyt rikollisuus usein on pitkälle poliittinen ilmiö.⁶¹

⁶⁰ Ks Timo Kytäjä, „Current Trends in the Development of Social Control“, Social Change and Crime in Scandinavian and Baltic Region, NSfK's 43rd Research Seminar, Jurmala, Latvia. Scandinavian Research Council for Criminology, Helsinki (2001).

⁶¹ Roger Lewis, „Drugs, war and crime in the post-Soviet Balkans“ — Vincenzo Ruggiero, Nigel South, & Ian Taylor (eds), *The New European Criminology: Crime and Social Order in Europe* (London & New York: Routledge, 1998); Yakov Gilinskiy, „The market and crime in Russia“ — Vincenzo Ruggiero, Nigel South & Ian Taylor (eds), *The New European Criminology: Crime and Social Order in Europe* (London & New York: Routledge, 1998); Patricia Rawlinson, „Russian organized crime: moving beyond ideology“ — Vincenzo Ruggiero, Vincenzo, Nigel South & Ian Taylor (eds), *The New European Criminology. Crime and Social Order in Europe* (London & New York: Routledge, 1998); Vesna Nikolic-Ristanovic, „War and crime in the former Yugoslavia“ — Vincenzo Ruggiero, Nigel South & Ian Taylor (eds), *The New European Criminology: Crime and Social Order in Europe* (London & New York: Routledge, 1998).

Järjestäytyneen kansainvälisen rikollisuuden torjunta on kansainvälisen poliisisyhteistyön keskeisena aiheena. Vuoden 2001 syyskuun 11. päivän tapahtumien jälkeen muun järjestäytyneen rikollisuuden torjunnan ohella on painotettu *kansainvälisen terrorismin* torjuntaa. EU on ollut omalta osaltaan erittäin aktiivinen näissä hankkeissa, mikä näkyy mm. vuonna 1999 Tampereella pidetyn EU:n huippukokouksen päätöksissä. Tärkeänä on pidetty EU:n ulkopuolisten, erityisesti Itä-Euroopan entisten sosialististen maiden osallistumista puheena oleviin rikostorjuntahankkeisiin. Toisaalta näiden maiden osallistumisen tärkeys selittyy siitä, että monet niistä lukeutuvat EU:n hakijamaihin. Suomessa järjestäytyneen kansainvälisen rikollisuuden torjunta on niin ikään määritelty poliisin painopistealueeksi.

Toiseksi painopisteeksi Suomessa nostettiin 1990-luvulla *talousrikollisuuden* torjunta, johon sijoitettiin kansainvälisesti vertailtuna poikkeuksellisen paljon voimavaroja. Anne Alvesalon (2003) väitöskirjan mukaan tämän taustalta voi löytää 1990-luvun laman aiheuttaneisiin tapahtumaketjuihin liittyvän poliittisen ja sosiaalisen tilauksen.⁶² Pelättävissä onkin, että talousrikollisuuden torjuntahankkeet tulevat lähivuosina supistumaan mainitun sosiaalisen tilauksen väistyessä muiden ongelmien tieltä. Se olisi vahinko sekä talousrikollisuuden yhteiskunnallisen merkittävyyden vuoksi että järjestäytyneen rikollisuuden torjunnan kannalta. Järjestäytynyt kansainvälinen rikollisuus on nimittäin monin tavoin kytkeytynyt yhteen „normaalin” talousrikollisuuden kanssa.

Järjestäytynyt rikollisuus toimii kaikilla aloilla, missä suuret ja nopeat taloudelliset voitot ovat mahdollisia. Tiettyssä mielessä voi sanoa, että sen toiminnan perustana ovat *laittomat markkinat*. Ne ovat *keinotekoinen* luomus siinä mielessä, että niiden synty selittyy yksinomaan laillisten yhteiskuntien ja valtioiden halusta määritellä lainsäädännöllä voittojen tavoittelu tietyillä hyödykkeillä ja palveluilla kielletyksi. Suurimpia tällä tavoin määriteltyjä laittomia toimialoja ovat tällä hetkellä huume- ja asekauppa, salaisten tietojen kauppa, varastetun tavaran kauppa sekä eri tavoin säänneltyjen tuotteiden ja palveluiden — kuten alkoholin, tupakan ja vaikkapa yksilöitä, perheitä ja yrityksiä koskevien tietojen — kauppaa koskevien määräysten rikkominen. Suuria laittomia markkinoita on muodostunut seksikaupan ympärille, laittoman maahanmuuton ja laittomien työmarkkinoiden järjestämiseen sekä ihmisten kaikenlaiseen hyväksikäyttöön näillä markkinoilla. Tärkeä ala ja samalla rikostorjunnan oleellinen tarttumakohta on laittoman *rahan pesu* lailliseksi, joka on rikollisen talouden elinehto ja joka monesti toteutetaan monimutkaisten järjestelyjen ja organisaatioiden kautta. Rahanpesu on „linkki” tai kiinnekohta, joka sitoo

⁶² Anne Alvesalo, *The Dynamics of Economic Crime Control* (Poliisiammattikorkeakoulun tutkimuksia 14, 2003).

laittoman ja laillisen taloudellisen toiminnan erottamattomasti yhteen. Toinen laillisen ja laittoman yhdistämisen „linkki” on järjestäytyneelle rikollisuudelle tyypilliseksi sanottu yhteiskunnallisen vallan tavoittelu ja siihen liittyvä *korruptio*, jonka tavoitteena on tehdä laittomasta laillista vaikuttamalla poliisiin, oikeuslaitokseen ja poliittisiin päätöksentekijöihin.⁶³

Onkin tärkeää ymmärtää, etteivät laittomat markkinat ole järjestäytyneen rikollisuuden ainoa toimiala. Tämä rikollisuus harjoittaa moninaista (ainakin näennäisesti) laillista liiketoimintaa. Monien maiden suurena ongelmana on *järjestäytyneen rikollisuuden yhteenkietoutuminen sekä laillisen liiketoiminnan että poliittisen päätöksenteon ja viranomaisten kanssa*, kuten tiedot Italiasta, Kolumbiasta, Venäjältä ja entisistä sosialistisista maista kertovat.⁶⁴ Suomessa tällaista järjestäytyntä yhteiskuntaa ja oikeusjärjestelmää lamauttavaa alamaailman ja yhteiskunnan ylimpien päätöksentekotasojen yhteenkietoutumista ei toistaiseksi ole havaittavissa, mutta meilläkin katu- ja arkirikollisuus ovat järjestäytyneen ja ammattimaisen rikollisuuden rekrytointiväylä.⁶⁵ Tosin järjestäytyneen rikollisuuden ammattitaito- ja itsekurivaatimukset ovat sen verran kovia, että vain pienestä osasta taparikollisia kehittyä ammattilaisia.⁶⁶

Järjestäytynyt rikollisuus ei ole uusi ilmiö. Kiinan triadien ja Japanin yakuzan historia ulottuu yli tuhannen vuoden taakse, ja Italian mafiankin toimintaa tunnetaan kahdensadan vuoden ajalta. Järjestäytyneen rikollisuuden kehitys yhteiskunnalliseksi voimatekijäksi näyttää kytkeytyneen historiassa usein feodaalistyyppisen yhteiskunnan murrosvaiheisiin, joissa yhteiskunnalliset erot ovat olleet suuria ja valtion keskusvalta heikko. Niinpä esimerkiksi mafian voi

⁶³ Ian Taylor, „Crime, market-liberalism and the European idea“ — Vincenzo Ruggiero, Nigel South & Ian Taylor (eds), *The New European Criminology. Crime and Social Order in Europe* (London & New York: Routledge, 1998); Fritz Sack, „Conflicts and convergences in criminology: bringing politics and economy back“ — Vincenzo Ruggiero, Nigel South & Ian Taylor (eds), *The New European Criminology. Crime and Social Order in Europe* (London & New York: Routledge, 1998); Pino Arlacchi, „Some observations on illegal markets“ — Vincenzo Ruggiero, Nigel South, & Ian Taylor (eds), *The New European Criminology. Crime and Social Order in Europe* (London & New York: Routledge, 1998).

⁶⁴ Ilkka Saari, *Tauti nimeltä mafia* (Helsinki: Tammi, 1992); Risto Pullat, *Järjestäytynyt rikollisuus Nyky-Virossa ja naapurimaissa* (Poliisiammattikorkeakoulun tiedotteita 23, 2003); Risto Pullat, *Organiseeritud kuritegevusega seotud uimastiäri läänemere maades: Politseiline vaade* (Tallinn: Politseiamet, 2008).

⁶⁵ Kauko Aromaa, *Varkaan ammatti ja sen tuki-instituutiot* (Oikeuspoliittisen tutkimuslaitoksen julkaisuja, 1983); Kääriäinen, *Seikkailijasta pummiksi*, *supra* nota 50.

⁶⁶ Esim Mika Junninen, „Finnish Professional Criminals and their Organizations in the 1990's Cross-Border Criminality“, julkaisematon väitöskirjakäsikirjoitus (2003).

sanoa olleen sosiaalista elämää organisoivan tekijän 1800-luvun Italian eteläisissä osissa.⁶⁷ Tietyin varauksin samantapaisia arvioita voi esittää järjestäytyneen rikollisuuden yhteiskunnallisesta roolista Neuvostoliiton luhistumisen vuosina. Rikolliset ryhmittymät olivat mukana yhteiskunnan sosiaalisessa ja taloudellisessa uudelleen muotoutumisessa, yksityistämisprosessissa sekä pääomien kasaamisessa ja keskittämisessä. Ryhmittymien yhteydet poliittisen vallan keskuksiin - niin kaupungeissa, aluetasolla kuin keskusvallankin tasolla — näyttävät olleen monimuotoisia ja tiiviitä.⁶⁸ Jotkut sosioloogid on väitänud, ettei Venäja veeläkään ole markkinatalous, vaan pikemminkin erilaisten valtarühmittumien „klaanitalous”.⁶⁹

Kriminoloogisessa tutkimuksessa yhtenä kiistakysymyksenä on pitkään ollu, pitäisikö järjestäytynyt rikollisuuat tutkia *liiketoimintana* vai *organisaatiomuotoina*.⁷⁰ Osa tutkijoiat on sitä mieltä, että järjestäytynud rikollisuuat taavoitteena ovat ennen kaikkea korkeat liikevoitot, joiud saavuttamiseksi tämä rikollisuuat toimii laittomilla markkinoilla, kuten huume- ja asekaupassa, mutta yhtä lailla laillisilla markkinoilla soveltaen laittomia ja moraalittomia menetelmiä. Oleellisia ovat toiminnat taloudellised taavoitteet sekä yritysmäised toimintatavat ja organisaatiomuodot. Toised taas tähdentävät, että järjestäytynud rikollisuuat organisaatiot eroavat normaaleista liiketoiminnat organisaatioista. Ne muistuttavat perinteisiä klaaniorganisaatioita siinä, että ne ovat suljettuja eivätkä avoimia, ne tekevät jyrkän eron „omien” ja „vieraiud” välille, niiden sisäinen kurinpito on kovaa ja niiden yhtenäisyyttä säätelee omalaatuinen jännite luottamukuä ja väkivallat välillä. On väitetty edelleen, että organisaatioiden huipulla vallitsee „kunniat miesten” keskinäinen oligopoli, mutta katutasolla ryhmiten välinen verinen taistelu. Samoin on kiinnitetty huomiota siihen, että rikollisissa organisaatorakenteissa liiketoiminnat voimavaroihin yhdistetään väkivallat voimavaroja.⁷¹ Väkiavallalla koetetaan turvata sopimusten pitävyyä, koska ei voida turvautua valtioavallat tarjoamiin oikeudellisiin keinoihin — ja tämä puolestaan kohottaa toiminnat transaktiokustannuksia. Näiud kustannusten vähentämiseksi järjestäytynyt rikollisuuat taas käyttää monenlaisia keinoja. Täärkeimpiä ovat lahjonta ja korruptio, joilla vaikutetaan poliisiin, tuo-

⁶⁷ Saari, *Tauti nimeltä mafia*, *supra nota* 64; Juhani Koskinen, „Järjestäytynyt rikollisuuat erityisesti oikeustaloustieteen näkökulmasta“, *Lisensiaatintutkimus*, Helsingin yliopisto, (Oikeuden yleistieteiden laitos, 2001).

⁶⁸ Pullat, *Järjestäytynyt rikollisuuat*, *supra nota* 64; Pullat, *Organiseeritud kuritegevusega seotud uimastiäri*, *supra nota* 64.

⁶⁹ Rawlinson, „Russian organized crime“, *supra nota* 61.

⁷⁰ Pullat, *Järjestäytynyt rikollisuuat*, *supra nota* 64; Pullat, *Organiseeritud kuritegevusega seotud uimastiäri*, *supra nota* 64.

⁷¹ Arlacchi, „Some observations on illegal markets“, *supra nota* 63; Gilinskiy, „The market and crime in Russia“, *supra nota* 61.

mioistuinten ja poliittisten päätöksentekijöiden ratkaisuihin.⁷² Jotkut tutkijat väittävätkin järjestäytyneen rikollisuuden eroavan normaalista liiketoiminnasta siinä, ettei sen tavoitteena ole pelkästään *liikevoitto*, vaan aina myös *yhteiskunnallinen valta* — mutta samaa voidaan sanoa joskus yritysten toiminnasta.⁷³

Nykytutkimuksessa mainittuja näkemyksiä ei pidetä vastakkaisina. Ajatellaan, että liikevoittojen haku on toiminnan sisältö, organisaatiot sen muoto. Sitä paitsi liikeintressit ja rikollisuuden globalisoituminen ovat muokanneet organisoitumisen tapoja. Pysyvät hierarkkiset organisaatiomuodot ovat saaneet rikollisuudessa niin kuin liike-elämässä antaa tilaa erilaisille *joustaville ja vaihtuville organisaatioille ja verkostoille*, jotka on saatettu luoda vain tilapäistarkoituksiin jonkin tietyn „projektin” toteuttamiseksi. Kuvaavaa on, että nykyään tarvittava väkivalta — murhat ja tapot — hankitaan mieluummin „ostopalveluina” näihin erikoistuneilta tekijöiltä kuin hoidetaan perinteiseen tapaan omaa väkivaltakoneistoa ylläpitämällä. Aivan niin kuin muussakin liiketoiminnassa toimintojen „ulkoistamista” pidetään edullisena vaihtoehtona.⁷⁴ Tällainen kehitys asettaa entistä suurempia vaatimuksia järjestäytyneeseen rikollisuuteen kohdistuvalle rikostiedustelulle ja rikostorjunnalle yleensäkin.

Järjestäytyneen rikollisuuden historiallisesti tärkeät muodot ovat osin väistymässä. On totta, että aiemmin järjestäytyneillä rikollisorganisaatioilla oli usein paikallinen, etninen, kulttuurinen tai kansallinen perusta, joka teki ryhmittymistä ulkopuolisilta suljettuja. Ajatus „kunnian miehistä” ja „hyvistä perheenisistä” rikollisjärjestöjen johdossa kuvastaa pitkälle kehitysvaihetta, jolloin järjestöjen vaikutus ulottui niiden omien kansallisten, etnisten tai kulttuuristen ryhmien sosiaalisen elämän monipuoliseen järjestämiseen ja tukemiseen. Tunnettua on, että järjestöt pitivät huolta esimerkiksi vankilaan tuomittujen jäsentensä perheistä ja harjoittivat muutenkin laajaa hyväntekeväisyyttä. Tänä päivänä tuonkaltainen solidaarisuus on väistyvä ilmiö. Pikemminkin voidaan puhua eri puolilta maailmaa tulevien rikollisjärjestöjen monimutkaisesta verkostoitumisesta, jota ohjaavat liiketoiminnan lait eikä keskinäinen solidaarisuus.⁷⁵

Normaalia liiketoimintaa erottaa järjestäytyneestä rikollisuudesta todennäköisesti edelleen valmius käyttää *väkivaltaa* omien etujen turvaamiseksi. Rajat tässä kysymyksessä ovat toki aina olleet häilyviä. Periaatteessa laillisella liiketoiminnalla ovat tukenaan valtion takaama lainsäädäntö ja oikeusviran-

⁷² Vrt Koskinen, „Järjestäytynyt rikollisuus erityisesti oikeustaloustieteen näkökulmasta“, *supra nota* 67.

⁷³ Gilinskiy, „The market and crime in Russia“, *supra nota* 61; Rawlinson, „Russian organized crime“, *supra nota* 61.

⁷⁴ Arlacchi, „Some observations on illegal markets“, *supra nota* 63.

⁷⁵ Vrt Saari, *Tauti nimeltä mafia*, *supra nota* 64.

omaiset. Rikollinen talous turvautuu auliisti suoraan uhkailuun ja väkivaltaan, koska valtiollisia takeita ei ole saatavilla. Osalle järjestäytynyttä rikollisuutta, kansainväliselle terrorismille väkivallan käyttö ja väkivallalla uhkaamine on keskeinen toimintatapa, mutta väkivallan mahdollisuus on aina olemassa sielä, missä rikollisuus järjestäytyy. *Väkivallan ja luottamuksen välinen jännite* ihmisten välisten suhteiden sääntelijänä on edelleen järjestäytyneen rikollisuuden tärkeä tunnusmerkki.⁷⁶

Samoin „omien” ja „vieraiden” erottamisella on yhä sijansa. Kuvaisin tätä meiluusti sosiologi Max Weberin erottelulla *universalistisen ja partikularistisen talousetiikan* välillä. Universalistiseen talousetiikkaan kuuluu kohdella kaikkia markkinaasapuolia periaatteessa samalla tavoin tasa-arvoisina kaupakumppaneina niin, että ainoastaan raha ratkaisee. Partikularistinen etiikka taas suosii „omia” tai „sisäpiiriä” suhteessa ulkopuolisiin. Partikularismi oli ominaista monille perinteisille taloukulttuureille ja sillä on roolinsa edelleen mm. arabimaissa ja Venäjällä, ehkää meillä Suomessakin. Modernin kapitalismin näkökulmasta kaikenlainen partikularismi on taloudellisesti epätervettä. Se muodostaa markkinahäiriön.⁷⁷ Toisaalta se paljastaa sen, miten lähelle järjestäytynyt rikollisuus tulee normaalina pidettyä liiketoimintaa silloin, kun „kaveri” asetetaan etusijalle, käytetään sisäpiiritietoja oman voiton varmistamiseksi tai muodostetaan „poikien” piirejä yrittäjien, viranomaisten ja vaikkapa asiantuntijoiden kesken. Kuten ranskalainen kirjailija Honore de Balzac aikanaan totesi, yhteiskuntaa rakentavan ja rikollisen toiminnan ero on joskus kuin veteen piirretty viiva.

Kansainvälisessä tutkimuksessa järjestäytynyt rikollisuus on viime vuosina saanut runsaasti huomiota ja ollut lukuisten seminaarien aiheena. Suomessa ammattimaista ja järjestäytynyttä rikollisuutta sen sijaan on tutkittu toistaiseksi sangen vähän. Kauko Aromaan 1983 julkaisema „*Varkaan ammatti ja sen tuki-instituutiot*”, joka käsitteli lahtelaisen alamaailman organisoitumista, oli pitkään ainoa lajissaan. Aarne Kinnusen helsinkiläisiä huumemarkkinoita koskeva tutkimus „*Isännät, rengit ja pokat*” on ehkä lähinnä siihen verrattava. 1990-luvulla Oikeuspoliittisen tutkimuslaitoksen tutkijat, kuten Kauko Aromaa, Johan Bäckman ja Martti Lehti, tutkivat jonkin verran järjestäytynyttä rikollisuutta ja suomalaisten yritysten toimintaedellytyksiä Venäjällä ja Baltiassa.⁷⁸ Juhani Koskisen

⁷⁶ Arlacchi, „Some observations on illegal markets“, *supra nota* 63.

⁷⁷ Hans L. Zetterberg, „Förord: Max Weber om rationalitet och kapitalism“ — Max Weber, *Kapitalismens uppkomst* (Stockholm: Ratio, 1986).

⁷⁸ Johan Bäckman, *The Inflation of Crime in Russia: The Social Danger of the Emerging Markets* (Helsinki: National Research Institute of Legal Policy, Publication 150, 1998); Kauko Aromaa & Martti Lehti, *Suomalaisyrietykset ja Pietarin rikollisuus* (Oikeuspoliittisen tutkimuslaitoksen julkaisuja, 1995); Martti Lehti & Kauko Aro-

(2001) oikeustaloustieteellinen lisensiaatintutkimus koetti selvittää järjestäytyneen rikollisuuden toimintalogiikkaa transaktiokustannusten näkökulmasta, mutta ei ottanut riittävästi huomioon sitä, että oikeusjärjestelmä alentaa laillisesti toimivien yritysten transaktiokustannuksia. Muutamia opinnäytteitä on tehty esimerkiksi moottoripyöräjengeistä⁷⁹ ja kansainvälisestä terrorismista.⁸⁰

Virolaisen Risto Pullatin tutkimukset (2003 ja 2008) sisältävät Suomen kannalta tärkeää tietoa, onhan koko järjestäytynyttä rikollisuutta Suomessa koskeva keskustelu liittynyt pitkälle keskusteluun „itärikollisuuden” uhkasta. Mika Junnisen pro gradu-tutkimus Suomen ja Viron välisestä rajarikollisuudesta toi esiin tärkeitä näkökohtia. Tavallisesti on lähdetty siitä, että köyhän naapurin rikollisuus leviää rikkaan naapurin rajan yli, mutta Junninen kysyikin, miten rikkaan Suomen rikolliset käyttivät hyväkseen vastaitsenäistyneen Viron taloudellista ja oikeudellista epävakaisuutta.⁸¹ Syksyllä 2003 Mika Junnisen väitöskirja, suomalaisten Virossa toimivien ammattirikollisten haastattelututkimus kuvaa monipuolisesti ammattirikollisten ajatusmaailmaa, elämäntapaa, rikoksia sekä suhtautumista rikoksiin, rahaan, yksityisyyttäjyyteen ja erilaisiin statussymboleihin. Samalla se antaa aiheen päätellä, ettei suomalainen rikollisuus nykyisellään ole kovin pitkälle ja tiukasti organisoitua. Toisaalta järjestäytynyt ammattirikollisuus on paljon muuta kuin julkisuudessa esillä olevaa huumausaine- ja paritusrikollisuutta. Suurelta osin kyse on organisoidusta varkausrikollisuudesta ja talousrikollisuudesta, joihin liittyy moninaista liiketoimintaa, josta osa on ainakin ulospäin laillista. Junnisen mukaan näyttää siltä, etteivät suomalaiset toimijat ole niin alisteisessa suhteessa virolaisiin ja venäläisiin ryhmittymiin kuin julkisuudessa on välillä esitetty.⁸²

---

maa, *Suomalaisyriyten turvallisuus Virossa 1995* (Helsinki: Oikeuspoliittisen tutkimuslaitoksen tutkimustiedonantoja 22, 1995); Martti Lehti & Kauko Aromaa, *Suomalaisten yritysten turvallisuus Latviassa 1995* (Helsinki: Oikeuspoliittisen tutkimuslaitoksen tutkimustiedonantoja 27, 1996).

⁷⁹ Esim Markku Mäkinen, „Rikollisten moottoripyöräjengien alakulttuuri“, Poliisiammattikorkeakoulu, Poliisipäällystön tutkinto nro 4, 1999–2002, Espoo (2002).

⁸⁰ Esim Tuomas Portaankorva, „Militantti islamilaisuus ja terrorismi“, Poliisiammattikorkeakoulu, Poliisipäällystön tutkinto nro 4, 1999–2002, Espoo (2002); Pasi Päivinen, *Poliittisen terrorismin nousu Länsi-Euroopassa 1960- ja 1970-luvuilla* (Kurikka: Kustannus Sirius, 2000).

⁸¹ Ks Mika Junninen, „Suomalaiset ammattimaiset rikoksentekijät Virossa 1991–1998“, Sosiologian pro gradu-tutkielma, Helsingin yliopisto (1999); Mika Junninen, & Kauko Aromaa, *Crime across the Border: Finnish Professional Criminals and Estonian Crime Opportunities* (Helsinki: National Research Institute of Legal Policy, Research Communications 45, 1999).

⁸² Junninen, „Finnish Professional Criminals“, *supra nota* 66.

Rikосkontrollin kehityspiirteitä

Tavallisesti sotsiaalisella kontrollilla tarkoitetaan poikkeava n käyttäytymisen kurissa pitämistä ja valvontaa. Vaikka kontrollin ongelmalliset piirteed usein tulevad näkyviin juuri poikkeavuuksien kohtelussa, on perusteltua pitää kontrollia laajempa n kuin pelkästään *poikkeavuuksien* valvontaan liittyvänä käsitteenä. Niinpä esimerkiksi yhteiskunna n byrokra tiseoitumine n, militariseoitumine n, teknise n valvonna n tai vartiointipalvelujen lisääntyminen merkitsevad *kaikki n kansalaisei n* eikä vain poikkeavuuksii n kohdistuva n kontrolli n lisääntymistä. Rikos- ja huumekontrolli n varjolla on usein vaadittu sellaista valvonna n lisäämistä, joka rajoittaa muidenki n kansalaisten vapauksia kuin vain huumeisi n ja rikoksi n sekaantuneiden. Norjalaine n kriminologi ja sosiologi Nils Christie on teoksissa n kiinnittänyt huomiota nihi n *riskeihin*, joita *kontrolli n tiivistyminen* aiheuttaa yksittäisei n ihmisille ja koko yhteiskunnalle.⁸³

Erityise sti Yhdysvalloissa on Christie n mukaan tapahtunut 1980- ja 1990-luvuilla sellaista rikосkontrolli n tehostumista, laajentumista ja tiivistymistä, joka saattaa olla yhteiskunnalle vaaralisempaa kuin itse rikollisuus. Niinpä Yhdysvaltain vankiluku on 1990-luvulla kohonnut tasolle, jota voidaan verrata enää Stalini n ajan Neuvostoliittoon. Rikосkontrolli voiki n pahimmilla n uhata niit ä yhteiskunna n perusarvoja, joita sen pitäisi suojella, ja samalla se voi kärjistä niit ä sotsiaalsei n ongelmia, joita sen oletetaan lieventävä n. Vaarat ovat suuria, kun rikосkontrollia lisätään voimakkaasti sama n aika n, kun töttömyyden ja sotsiaalse n syrjäytymise n kaltaisei n ilmiöt ovat huomattava ssa kasvussa ja yhteiskunna n voimavarad on suun nattu taloudellise n kasvun tavoitteluun sekä kasvun kannalta avainasemassa olevie n vahvojen ryhmi e n etujen edistämiseen.⁸⁴ Christie kirjoittaa: „Rikосkes it se ssään ei vät ole suurin uhka modernei n yhteiskunnille. Sen sija n kamp pailu rikollisuu tta vasta n saattaa vi e d ä yhteiskunna n kehitystä totalitaarise n suunta n.”⁸⁵

Israelilaine n kriminologi Stanley Cohen⁸⁶ on kuvannut kontrolli n tiivistymistä uloslöömise n ä. Sen perustana on *tietojenkeruu ja kansalaiste n moninkertaie n rekisteröinti*. Tieteellise n menetelmin hankitaan tietoa siit ä, miten erilaisei taustamuuttujad korreloivad poikkeavuuksie n ja sotsiaalse n häiriöide n kanssa. Tä llaise n tiedo n pohjalta laaditaa n *riskikalkyy leja* esimerkiksi rikosten, mielen terveys- ja muiden terveysongelmi e n tai vaikkapa luottohäiriöide n varalta.⁸⁷ Kaikki t ä m ä merkitsee — Coheni n sanoin — karkotusta ja erottamista, erotte-

⁸³ Ks Nils Christie, *Piina n rajad* (Helsingi n yliopisto: Oikeussosiolo gi a n julkaisu ja 4, 1983); Nils Christie, *Kohti vankileirien saaristoa?* (Helsinki: Hanki ja jää, 1993).

⁸⁴ *Ibid.*

⁸⁵ *Ibid.*, s 11.

⁸⁶ Cohen, *Visions of Social Control*, *supra nota* 58, s 13–39.

⁸⁷ Jani Erola, „Täys roisto! Luottotietotoiminnan sotsiaalsei ja oikeuttamise n ongelmad Suomessa“, STAKES raportte ja 218, Helsinki (1997).

lua ja eristämistä, nimien ja merkitysten antamista, *luokittelua ja leimaamista*, joita toteutetaan kurinpidon, suunnittelun sekä tutkimuksen ja asiantuntija-tiedon keinoin. Se merkitsee ihmisten jakamista vuohiin ja lampaisiin sekä tämän perusteella toteutuvaa *kaupunkitilan sekä sosiaalisten ja taloudellisten mahdollisuuksien samoin kuin riskien uudelleenjakoa*. Osaksi psykologinen ja lääketieteellinen tieto ovat astuneet uskonnon, moraalin ja rikosoikeuden perinteiselle maaperälle: asioita, jotka ennen tuomittiin moraalittomina tai rikkollisina, valvotaan nykyään siksi, että ne ovat tavalla tai toisella määritellystä normaalista poikkeavia tai epäterveellisiä. Puhutaan medikalisaatiosta yhtenä kontrollin kehityssuuntana.⁸⁸

Ihmiset on luokiteltu, ja rikollisuuteen, päihdeongelmiin, prostituutioon, terveyteen jne. kohdistuva kontrolli valtiollistettu, kun taas luottotietorekisteröinnin kaltainen taloudellinen valvonta on jäänyt pitkälle yksityisten käsiin. Siitä riippumatta, harjoittavatko kontrollia *julkiset viranomaiset vai yksityiset*, kyse on kansalaisia koskevan tiedon laajasta rekisteröinnistä ja sen pohjalta toteutavasta sosiaalisten jakojen ylläpitämisestä ja tuottamisesta. Lainsäädännöllä tosin säädellään rekistereiden tietosisältöä ja tietojen luovuttamista, mutta tietosuojoissa on aukkoja. Esimerkiksi Jani Erolan (1997) luottotietorekisteritutkimus toi esiin tapauksia, joissa luottotietoja käytettiin sellaisillakin toiminnan alueilla, joille niillä ei pitäisi olla vaikutusta. Luottotietojen nojalla saatettiin esimerkiksi irtisanoa työsuhde tai asunto ja jopa lopettaa seurustelusuhde, puhumatta että nämä tiedot ovat ilmeisen laajasti työn ja asunnon saannin esteinä. Näin rekisteristä kehkeytyy laajasti sinne joutuneen sosiaalisen eristämisen väline. Vaikka tietojen luovuttaminen yksityisille on kiellettyä, säännöstä on helppo kiertää käyttämällä apuna jotakin yritystä. Yhtenä uhkakuvana on lisäksi erilaisista rekistereistä saatavien tietojen yhdistämismahdollisuus, joka on *de facto* olemassa, vaikka laki rajoittaakin rekisterinpitäjien oikeutta yhdistellä tietoja. Tämän tapaiset kansalaisten rekisteröintiin ja valvontaan liittyvät ongelmat eivät koske vain eristettäviksi nimettyjä ja poikkeaviksi määriteltyjä, vaan periaatteessa kaikkia kansalaisia.⁸⁹

Oman lisänsä kontrollin tiivistymiseen on tuonut *tekniikan kehitys*. Kyse ei ole vain kameravalvonnasta ja erilaisista tunnistimista rikosten ja häiriökäyttäytymisen estämiseksi ja syyllisten tunnistamiseksi. Tämäkin on tosin laajentunut nopeasti, ja esimerkiksi Helsingissä presidentin linnalta Stockmanin kulmalle kulkeva kansalainen tallentuu yli 200 videokameran nauhalle vajaan kilometrin matkalla. Kuitenkin kyse on paljon tätä laajemmista mahdollisuuksista seurata kansalaisten elämää ja liikkumista. Poliisin puhelinkuunteluoikeuksista

⁸⁸ Cohen, *Visions of Social Control*, *supra nota* 58, s 139–155, 197–235.

⁸⁹ *Ibid.*

on viime aikoina taitettu peistä, mutta esimerkiksi aivan tavallisten pankki- ja luottokorttien tai tietoverkkoyhteyksien käyttötiedot antavat yhtä lailla kuin matkapuhelinten tunnistetiedot toimintoja ylläpitäville yrityksille ja välillisesti viranomaisille paljon tietoa siitä, mitä yksittäiset ihmiset milloinkin tekevät. Soneran rikostutkinta on esimerkki laittomasta valvonnasta, jota yksityinen yritys on kohdistanut työntekijöihinsä, ulkopuolisiin journalisteihin ja oman hallitussensa jäseniin. George Orwell (1999) loi aikoinaan vision yhteiskunnasta, jossa „isoveli” valvoo kansalaisia. Vaikuttaa siltä, ettei tämä kuva ole juuri tällä hetkellä toteutumassa. Yhden „isoveljen” sijasta tietojenkerääjiä ja valvojia on luvuttomasti, ja kontrolli on haarahtanut moniaalle. Mutta esimerkiksi lentomatkustajien valvonta terrorismin torjunnan nimissä edellyttää erilaisten kansallisten ja kansainvälisten tiedostojen yhdistämistä sekä yhteistyötä viranomaisten ja yksityisten lento-, lentokenttä- ja vartiointiyhtiöiden kesken. Euroopan sisäisen liikkumisvapauden turvaksi ulkorajoille luotu Schengen Information System (SIS) on esimerkki valtaisasta kansainvälisestä rekisteristä, jonka sisältämää monipuolista tietoa ihmisistä voitaisiin ainakin periaatteessa käyttää ilmeisesti muihinkin tarkoituksiin kuin rajanylittäjien seurantaa.⁹⁰ Valvonnan tiivistyminen tuntuu olevan hintana automaatiosta ja teknologian edistymisestä.⁹¹

Viranomaisten harjoittamaa rikosten ja muiden sosiaalisten ongelmien, kuten päihdeiden, tupakoinnin tai prostituution kontrollia voidaan tarkastella *turvallisuus- ja riskidiskurssina*, ja siinä on epäilemättä havaittavissa ns. institutionaalisen refleksiivisyyden lisääntymistä. Tutkimuksen ja asiantuntemuksen merkitys ongelmien kontrollissa ja hallinnassa on kasvanut, mutta poikkeavuuden, hoidon, valvonnan ja rangaistuksen sekä muiden seuraamusten suhteisiin keskittyvä rikosoikeudellinen, lääketieteellinen tai muu asiantuntija-analyysi koskettaa vain kapeasti ja osittaisesti poikkeavuuteen — ja kontrolliin — liittyviä yksilöllisiä ja yhteiskunnallisia riskejä. Kasvuun ja tehokkuuteen alistetun yhteiskunnan *normaali toiminta* tuottaa ekologisia, sosiaalisia, poliittisia ja taloudellisia uhkia ja riskejä, joiden kontrolli ja sääntely ovat ole mattomia tai puutteellisia. Tämä yhteiskunta suosii menestyjiä, joiden menestykseen ei välttämättä liity juuri lainkaan vastuuta; Beckin (1990) mukaan riskiyhteiskunta suorastaan organisoi vastuuttomuutta.⁹² Toisessa päässä sama

⁹⁰ Thomas Mathiesen, „On Globalization of Control: Towards an Integrated Surveillance System in Europe“, Social Change and Crime in Scandinavian and Baltic Region, NSfK's 43rd Research Seminar, Jurmala, Latvia. Scandinavian Research Council for Criminology, Helsinki (2001).

⁹¹ Ks David Lyon, *Surveillance Society: Monitoring Everyday Life* (Buckingham & Philadelphia: Open University Press, 2002); David Lyon, *Surveillance as Social Sorting: Privacy, risk and digital discrimination* (London & New York: Routledge, 2003).

⁹² Ullrich Beck, *Riskiyhteiskunnan vastamyrykät* (Tampere: Vastapaino, 1990).

yhteiskunta tunkee yksilöitä ja yhteisöjä rakoihin, joissa eläminen käy mahdolliseksi virallisten normien ja laillisuuden rajoissa, ja osa ihmisiä jää kadulle hoidotta tai ajautuu paitsi suoraan rikollisiin alakulttuureihin erilaisille epävirallisen talouden harmaille vyöhykkeille.

Rikollisuudesta ja muista poikkeavuuksista voi kehkeytyä yhteiskunnallinen riski, joka uhkaa kansalaisten koskemattomuutta, vapauksia ja oikeuksia. Kontrolli ei kykene näitä riskejä poistamaan, vaan se itse asiassa osaltaan institutionalisoi sekä tuottaa ja uusintaa ongelmia. Pahimmassa tapauksessa kontrollia laajennetaan ja tiivistetään niin, että se uhkaa itse samoja kansalaisten koskemattomuutta, vapautta ja oikeuksia, joita sen pitäisi puolustaa. Yksilölle sekä rikoksen, onnettomuuden tai terveyden menettämisen että kontrollin uhriksi joutuminen ovat riskejä — tosin nämä riskit eivät jakaudu yhteiskunnassa sattumanvaraisesti samalla tavoin kaikille, vaan ne kohdistuvat eri tavoin eri yksilöihin noudattaen suurin piirtein tiettyjä sosiaalisia lainmukaisuuksia. Riskien todellisuus näkyy kansalaisten pelkoina kyselytutkimuksissa,⁹³ ja näillä peloilla myydään kaikenlaisia asianajo-, turvallisuus-, vakuutus- ja vartiointipalveluja. Yhdysvalloissa nämä palvelut ovat Christien (1993) mukaan nopeimmin kasvava talouden ja elinkeinoelämän ala, ja niiden menekki kertoo epäilemättä kansalaisten refleksiivisyydestä ja yrityksistä hallita tai ainakin pystyä elämään riskien kanssa. Arvioitaessa kontrollin kehitystä on hyvä huomata, että julkisten viranomaisten toiminta on monissa suhteissa aiempaa tarkemmin ja demokraattisemmin säänneltyä — Suomessa mm. 1990-luvulla toteutettujen perustuslaki- ja lainsäädäntöuudistusten ansiosta — mutta yksityisen sektorin harjoittama sosiaalinen kontrolli kehittyy huimaavasti ilman vastaavia lainsäädännöllisiä rajoja ja valvontaa.

Lopulta ongelmana on, että yksittäisiin kansalaisiin kohdistuvalla valvonnalla ei juurikaan kyetä hallitsemaan ja kontrolloimaan niitä suurriskejä, joita aiheuttavat sellaiset tekijät kuin kansainvälisen talouden muutokset, ydinvoimaan ja muuhun teknologiaan liittyvät uhat, ekologiset katastrofit joillakin alueilla, poliittisen epävakauden ja kansainvälisen muuttoliikkeen ongelmat. Riskien aiheuttajina nyky-yhteiskunnissa eivät ole vain poikkeavasti käyttäytyvät yksilöt, ryhmät tai vastakulttuurit, vaan lisääntyvässä määrin niitä aiheuttavat itse yhteiskunnan keskeiset toimintajärjestelmät. Riskit ovat nousseet systeemitasolle, jopa institutionaaliselle tasolle, ja ne ovat entistä vaikeammin hallittavissa.

Kansalaisten turvallisuus on laaja käsite, joka ei toteudu vain sosiaalisen kontrollin keinoin, vaan se on yhteydessä yhteiskunnan taloudellisen tilan, poliittisten olosuhteiden ja osallistumismahdollisuuksien, sosiaalisen vakauden ja

⁹³ Aimre, *The Sense of Security and the Evaluations of the Police Activities*, supra nota 4.

sosiaalsen turvallsuuden kanssa. Turvallsuuden takaaminen edellyttää sekä ihmisten välistä solidaarlsuutta että vallan käyttöä ja kontrollia — on vain pldettävä huolta siitä, etteivät vallan käyttö ja kontrolli muodostu liiallsiksi ja kontrolloimattomiksi.

Kokkuvõte

Kõikides tuntud ühiskondades esinevad nii normid kui ka normidevastane käitumine. See on üks sotsiaalse elu põhijooni. Kaasaegses ühiskonnas väljendub see joon kuritegevuse vältimatus ametlikus järelevalves. Kodanike elu, kehalise puutumatus ja omandi kaitse kuulub organiseeritud ühiskonna põhülesannete hulka.

Normide ja nende täitmise järelevalve ehk sotsiaalse kontrolli olemus ja organiseeritus on ühiskonniti suuresti erinev. Sotsioloogias on normid jagatud seadusandlikult määratletud ametlikeks normideks ja mitteametlikeks normideks, mis väljenduvad kokkulepetes ja tavades ilma seaduse formaalse staatusest.

Kontroll tähendab alati võimu ja selle kasutamist ning väljendub erinevate ühiskondlike rühmituste vahelistes võimusuhetes. Ametiisikute, nagu politsei-, kohtu- ja kasvõi maksuametnike sotsiaalse kontrolli kõrval harrastavad mitmed isikud ja ühingud ka mitteametlikku kontrolli. Ametliku kontrolli aluseks on tavaliselt seadusest tulenevad reeglid, aga erinevate ametiisikute mitteametlikul tegevuspraktikal ja tegevuskultuuril on oma mõju ametliku kontrolli teostamisele. Teisalt on mitte- või poolametlikku kontrolli harrastavatel organisatsioonidel, nagu kindlustusfirmad, pangad, erinevad andmebaasid jne, oma tegevuspoliitika ja reeglid, mille suhe seaduse ettekirjutustesse, nagu näiteks kodanike põhiõigused ja andmekaitse, võib olla muutuv.

Ühiskonna bürokratiseerumine, militariseerumine, tehniline järelevalve ja turvateenuste pakkumine puudutavad kõiki ühiskonna liikmeid. Kuritegevus- ja narkokontrolli ettekäändel on tihti nõutud sellise järelevalve lisamist, mis piirab muidki kodanike vabadusi. Halvimal juhul võib kontroll kuritegevuse üle ohustada neid ühiskonnaliikmeid, keda see peaks kaitsma, teravdades samal ajal sotsiaalseid probleeme, mida see peaks leevendama. Olukord muutub ohtlikuks, kui kontrolli suurendatakse, samal ajal kui tööpuuduse ja sotsiaalse eemaldumise ilmingud kasvavad ja ühiskonna jõuressursid on suunatud majanduse ja sel alal võtmepositsioonil olevate rühmade huvide edendamisele. Kuritegevus iseenesest ei ole suurim oht kaasaegsele ühiskonnale, kuid võitlus kuritegevusega võib juhtida ühiskonna arengut totalitaarses suunas.

On olemas riiklik kontroll kuritegevuse, uimastite, prostitutsiooni ja kodanike tervise üle, samas on näiteks mitmete andmebaaside kasutamise järelevalve jäänud pikaks ajaks eraviisiliseks. Seaduse toel reguleeritakse tööpoolest andmebaaside sisu ja teabe edastamist, aga andmekaitses on puudujääke.

Kontrollivõimaluste suurenemist on soosinud ka tehnika areng. Asi ei ole ainult turvakaamerate ja erinevate identifitseerimisvõimaluste arengus (näiteks Helsingis jääb presidendi lossist Stockmanni kaubamaja nurgani jalutav inimene üle 200 turvakaamera pildile, kusjuures teekonna pikkus on vaevalt kilomeeter). Nii võimaldab ka tavaline pangakaart või mobiiltelefon jälgida inimese tegevust. Mäletatavasti lõi George Orwell pildi ühiskonnast, kus „suur vend“ jälgib kodanike elu. Euroopa-sisene *Schengen Information System* (SIS) on näide tohutusuurest rahvusvahelisest andmebaasist, milles talletatud informatsiooni võib ilmselt kasutada muukski otstarbeks.

Ametiisikute kontroll kuritegevuse ja muude sotsiaalsete probleemide, nagu uimastid ja prostitutsioon, üle võib vaadelda kui turvalisuse ja riski diskursust. Siin võib täheldada n-ö institutsionaalse refleksiivsuse lisandumist. Asjatundlikkus on kasvanud, kuid individuaalseid ja ühiskondlikke riske ei võeta piisavalt arvesse. Efektiivsusele suunatud ühiskonnas toob normaalne elutegevus kaasa ökoloogilisi, sotsiaalseid, majanduslikke ja poliitilisi riske, mille kontroll on olematu või puudulik. Selline ühiskond soosib edukust, millega paraku ei kaasne alati vastutus. See ühiskond tõrjub üksikisiku kõrvale ja asetab olukorda, kus normide järgi elamine muutub võimatuks ja paljud satuvad kuritegelikule teele. Kuritegevusest kujuneb omakorda risk, mis seab ohtu kodanike puutumatus, vabaduse ja õigused. Kontroll ei suuda riske välistada, vaid tekitab omakorda uusi probleeme. Halvimal juhul laiendatakse ja tihendatakse kontrolli sel määral, et see kujutab endast ohtu samade kodanike elule, keda tegelikult kaitsma peaks. Inimestel on hirm mitmesuguste ohtude ees, mistõttu neile on võimalik müüa advokaadi-, turva-, kindlustus- ja valveteenust. Paraku pole üksikisiku turvateenuste abil võimalik kontrollida riske, mida põhjustavad muutused rahvusvahelises majanduses, looduskatastroofid ja poliitiline ebastabiilsus. Kaasaja ühiskonnas ei põhjusta probleeme niivõrd seadusvastaselt käituvad üksikisikud või rühmad, vaid ühiskonna kesksed tegevussüsteemid.

Kodanike turvalisus on lai mõiste, mida ei saa tagada ainult sotsiaalse kontrolli vahenditega, kuna see on ühenduses majandusliku olukorra, poliitiliste suhete ja osalemisvõimaluse, sotsiaalsete tõekspidamiste ja sotsiaalse turvalisusega. Turvalisuse tagamine eeldab nii inimestevahelist solidaarsust kui võimu kasutamist ja kontrolli. Peamine on kanda hoolt selle eest, et võim ja kontroll ei muutuks ülepingsatutuks ja kontrollimatuks.

Normatiivse käitumise regulatiivsest ja teadvuslikust tasandist

Silvia Kaugia

Mag art, TÜ võrdleva õigusteaduse lektor

Ühiskondlikud käitumisnormid sotsiaalse regulatsiooni alusena

Inimeste käitumist ühiskonnas reguleerivad paljud eri normid, mis peegeldavad tüüpilisi suhteid ja sidemeid, iseloomulikke enamikule mingi sotsiaalse grupi liikmetele või kogu ühiskonnale. Niisuguseid norme nimetatakse sotsiaalseteks ehk ühiskondlikeks normideks. *Sotsiaalne norm on käitumiseeskiri, millega mõjutatakse inimeste käitumist soovitud tulemuse saavutamiseks kogu ühiskonna või konkreetse sotsiaalse grupi huvides. Sotsiaalne norm on keeld, käsk või luba midagi teha ja see on esitatud pöördumisena indiviidi, sotsiaalse grupi või ühiskonna poole.*⁹⁴

Sotsiaalne norm kui käitumiseeskiri võib esineda ja esinebki nii kirjutatud kui ka kirjutamata vormis. Kõik sotsiaalsed normid moodustavad ühtse käitumisnormide süsteemi, mis „kujuneb, toimib ja muutub ühiskonna tekkimise, olemise ning arenemise ajaloolises protsessis. Normi on võimalik avastada, selle sisu ja toimimise mehhanisme olgu intuiitiivselt või filosoofilis-teoreetiliselt tunnetada, teatavatesse käitumiseeskirjadesse vormida. Nii saame öelda, et sotsiaalne norm selle sõna sügavamas tähenduses tegelikult ongi ühiskonna, inimese ühiskondliku olemise dünaamiline (ajas ja ruumis muutuv) seisund, antud tingimustes optimaalne olemise viis.“⁹⁵

Kuna ühiskondlikke suhteid reguleerivad norme on piiramatul hulgal ja nende ammendavat loetelu ei ole võimalik esitada, liigitatakse sotsiaalsed normid traditsiooniliselt kahte suurde rühma — õigusnormideks ja õigusvälisteks normideks. Viimaste hulgas nimetatakse reeglina tava-, moraali-, korporatsiooni- ja religiooninorme.⁹⁶ Kõikide sotsiaalsete normide ülesandeks on reguleerida konkreetset liiki ühiskondlikke suhteid. Sotsiaalsete suhete pidevast muutumi-

⁹⁴ Vt lähemalt nt Raul Narits, *Õiguse entsüklopeedia* (Tallinn: Juura, 2004), lk 90; Toomas Anepaio, Ave Hussar, Katri Jaanimägi, Silvia Kaugia, Kristi Land, Vallo Olle ja Peeter Roosma, *Sissejuhatas õigusteadusesse* (Tallinn: Juura, 2004), lk 45 jj.

⁹⁵ Eduard Raska, *Õiguse apoloogia: Sissejuhatas regulatsiooni sotsioloogiasse* (Tartu: Fontes, 2004), lk 21, 22.

⁹⁶ Kuna õigusväliste normide ammendavat loetelu ei ole võimalik esitada, on siin nimetatud vaid need õigusvälised normid, mis on olulisimad oma seotuses õigusnormidega.

sest ja arenemisest tulenevalt ei ole võimalik esitada neid suhteid korrastavate normide lõplikku ja kõikehõlmavat loetelu ega käsitleda neid norme tardunud käitumismudelitena.

Sotsiaalsete normide liigitamine õigusnormideks ja õigusvälisteks normideks eeldab teatud erinevuste olemasolu ühiskondlike normide vahel. Peamiseks (klassikaliseks) õigusnorme teistest sotsiaalsetest normidest eristavaks tunnuseks on nende seostamine riigiga. Nii on levinud seisukoht, et „õigusnormide eripära ei seisne mitte nende sisus, vaid nende tekkimisviisis, nende kandjates, nende sanktsioneerimisviisis“.⁹⁷

Sellest seisukohast lähtudes toome välja ainult õigusnormidele omased tunnused: 1) spetsiifilistel süstemaatilistel alustel õigusaktidesse, õigusharudesse ja õiguse instituutidesse koondatus; 2) lähtumine riigist (õigusnorm on riigi taheteline akt);⁹⁸ 3) tagatus riigi sunnijõuga. Ka on õigusnormide spetsiifiliseks tunnuseks nende esinemine kirjalikus vormis, kusjuures need on kirja pandud riigi poolt, kes on seda teinud vastavaid protseduurireegleid ja formaalsusi järgides.⁹⁹

Saksa teadlase Theodor Geigeri arvates eristatakse õigusnorme teistest sotsiaalsetest normidest sanktsioonide täideviija kaudu. Niipea kui sanktsioneerijaks on riiklikud institutsioonid, on tegemist õigusnormiga. Kindlalt on ta seisukohal, et norm „seadustatakse“ ja sanktsioonide rakendamine on menetluslikult reeglustatud. Ka leiab ta, et õiguslik institutsionaliseeritus tõrjub kõrvale sotsiaalse reaktsiooni, nii et riik hõivab ülekaaluka osa sanktsioonide kehtestamisel ja realiseerimisel.¹⁰⁰

Tänapäeval käsitleb enamik õigussotsiolooge sellist käsitlust „riigi“ mõistena. Etnoloogid on aga viidanud sellele, et normatiivsete konfliktide reguleerimine omab väga palju variatsioone vahetu (ilma kolmandate isikuteta) kohtuistungis,

⁹⁷ Renate Mayntz, „Durchsetzung und Wirksamkeit des Rechts in der Sicht der Soziologie“ — *Die Durchsetzung des Rechts. Symposium der Fakultät für Rechtswissenschaft aus Anlass des 75jährigen Bestehens der Universität Mannheim* (Mannheim, Wien, Zürich: Bibliographisches Institut, 1984), S 13.

⁹⁸ Siin tuleb aga kindlasti rõhutada asjaolu, et „õiguseks muutuvad ka riigi poolt tagatud tava-, moraali- või korporatiivsed normid“ (Jüri Liventaal, *Riik ja õigus: Põhimõistete õpetus* (Tallinn: Sisekaitseakadeemia, 1999), lk 70). Seega muutuvad õigusvälised normid riigi seadusandliku tegevuse tulemusena õigusnormideks.

⁹⁹ Selle kohta lähemalt vt *ibid*, lk 70; Narits, *Õiguse entsüklopeedia*, *supra* nota 94, lk 23–41.

¹⁰⁰ Eberhard Blankenburg, „Nutzen und Grenzen eines graduellen Rechtsbegriffs“ — Siegfried Bachmann (Hrsg), *Theodor Geiger: Soziologe in der Zeit „zwischen Pathos und Nüchternheit“: Beiträge zu Leben und Werk* (Berlin: Duncker & Humblot, 1995), S 153-154.

vahendamise (lepitamise kolmandate isikute osalemisel, kuid ilma otsustusõigusega) ja süüdi mõistmise (kus ka kolmas isik kohtuotsusega kurssi viiakse) vahel. Etnoloogilised uuringud on ammu lähtunud seisukohast, et on olemas õiguselaadseid kohtuprotsesse ilma kohtuniketa, kohtutaolisi instantse ilma sisulis-normatiivse määratluseta ja materiaalsel õigust ilma riigita. Niisugused seisukohad rajanevad arusaamal, et mõistet „õigus“ ei ole ilmtingimata vajalik siduda mõistega „riik“. Käsitledes normatiivse reguleerimise mõistet varastes n-õ riigieelsetes ühiskondades, on juristide õigusemõiste sisselülitamine sellesse normatiivsesse süsteemi vajalik selleks, et võrrelda erinevaid ühiskonnavorme ja iseloomustada õigust varasemate normatiivsete organisatsioonide kõrval, tuues välja tema erilised tunnused.¹⁰¹

Õigusnormide ja õigusväliste normide eristamisel on võimalik lähtuda ka *psühholoogilisest aspektist*. „Normide eri liigid tekitavad meis erinevaid tundmusi ja me vastame eri liiki normidest üleastumisele erinevate aistingutega (tundmustega). Saame ju võrrelda ning eristada tundmusi, mis tekivad meelepahast tavanormide rikkumise pärast, selle nõrdimustundega, mille kutsub esile ebaviisakus, taktitus, hea tooni naeruvääristamine või moenormide (-tavade) rikkumine. Nii on õigusnorm tundmus, mille kirjeldamiseks juristid on nimed leidnud. Selle järgi saamegi õigusnormi ära tunda“.¹⁰²

Õigusnormide ja õigusväliste normide eristamisel on oluline ka nn *transformatsiooniprobleem*: küsimus sellest, kuidas ja millistel tingimustel leiab aset üleminek õigusvälistelt normidelt õigusnormidele.

Määravaks selles küsimuses saab ühiskonna keerukus, sotsiaalsete gruppide suurus ja ühiskondlike suhete komplekssus. „Seni kui ühiskonnas on piisavalt usaldust, kuni toimib gruppidevaheline kommunikatsioon, mis neid gruppe omavahel tugevalt seob ja õigusvälised sotsiaalse kontrolli meetodid pälvivad ühiskonnaliikmete austuse ning poolehoidu, ei ole vajadust riigi poolt fikseeritud ja sanktsioneeritud õiguse järele. Vajadus õiguse järele tekib siis, kui ühiskond muutub komplekssemaks ja mitteformaalne sotsiaalne kontroll ei funktsioneerib vajalikul tasemel“.¹⁰³ Nii võib öelda, et ühest küljest teeb õiguse kui spetsialiseeritud käitumisnormide süsteemi vajalikuks usalduse vähesus ühiskonnas, nii et ühiskonnaliikmed on sunnitud oma suhete reguleerimiseks

¹⁰¹ *Ibid*, S 154–155.

¹⁰² Eugen Ehrlich, *Grundlegung der Soziologie des Rechts* (München und Leipzig, 1913), S 146.

¹⁰³ Kirsten Scheiwe, „Über den Zusammenhang von Verhalten, sozialen Normen und Rechtsnormen“ — Fritjof Haft, Hagen Hof, Steffen Wesche (Hrsg), *Bausteine zu einer Verhaltenstheorie des Rechts* (Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 2001), S 112, 113.

pöörduma n-ö kõrgema instantsi regulatsioonisüsteemi poole. Teisest küljest peavad ka õigusnormid (riikliku õiguse mõttes) olema usaldatavad oma adreksaatidele, et nad saaksid neid norme tunnetada õiglastena.

Kaasaja arenenud lääne õigustraditsioonidega riikides valitseb seisukoht, et ühiskondlike suhete regulatsioonis omavad olulisimat rolli õigusnormid ja et õigus on parim (kui mitte ainus ja ainuõige) vahend sotsiaalsete suhete reguleerimiseks. Õigusvälised normid on paraku jäänud (jätud) tahaplaanile, kuigi nende rolli ühiskonnas ei ole õige alahinnata.

Ei saa eitada, et õigus on tähtis sotsiaalne institutsioon, mille ülesandeks on koordineerida ühiskonna erinevate sfääride tegevust ning tagada sotsiaalse organismi kooskõlastatud funktsioneerimine. Sellest tulenevalt omavad õigusnormid ühiskonnas tõepoolest erilist staatust teiste sotsiaalsete normidega võrreldes, mis paneb aga õigusnormidele ka suurema vastutuse ühiskondlike suhete regulatsioonis. Mida enam rõhutatakse õigusnormide olulisust, mida enam ühiskonnaliikmed loodavad õiguse „kõikvõimsusele“, seda aktuaalsemaks muutub ühiskonnas õiguse efektiivsuse küsimus. Oluline ei ole mitte see, et riik looks meeletu hulga õigusnorme, üritades absoluutselt kõiki suhteid ühiskonnas just õigusnormidega reguleerida — õigusnormide hulgast olulisemaks osutub järjest enam see, et kehtivad ja loodavad seadused oleksid efektiivsed.

Õigusnormide efektiivsuse vajalikud eeldused on: 1) seadused tuleb luua antud ühiskonna jaoks ja just selle ühiskonna vajadusi arvestades (st teistest õigussüsteemidest mehhaaniliselt ülevõetud seadused reeglina ei toimi ühiskonnas, kuhu nad on „importitud“); 2) õigusnormid peavad reaalselt reguleerima (olema suutelised reguleerima) neid ühiskondlikke suhteid, mille reguleerimiseks nad vastu võeti; 3) õigusnormide efektiivsusest või mitteefektiivsusest annab tunnistust see, kas neid norme õiguse adreksaatide poolt reaalselt järgitakse või mitte. See aspekt tuleneb kahest eelnevalt nimetatust.

Õiguse efektiivsuse keskseks probleemiks on otsuste tegemine, s.o õiguse realiseerimine, mis omakorda sõltub ühiskonnas kujunenud traditsioonidest ja vaadetest. Sotsiaalteaduslikku suunda, mis õigusnormi rakendamise uurimisega tegeleb, nimetatakse reaktsiooniteooriaks, mis keskendab tähelepanu sellele, kuidas õiguskaitseorganid oma kompetentsi piires õiguserikkumistele reageerivad.¹⁰⁴

¹⁰⁴ Selle kohta vt Edgar Michael Wenz, „Die Reaktionstheorie — rechtstheoretische Voraussetzung für die Rechtsforschung“, 15 *Zeitschrift für Rechtssoziologie* (1994), S 59, 62.

Rõhutades õigusnormide prioriteeti teiste regulatsioonide ees, jäetakse tähelepanuta asjaolu, et kõik sotsiaalsed normid on omavahel seotud, kujutades endast sotsiaalset korda, kuna nad kõik reguleerivad inimeste omavahelisi suhteid. Enamgi veel — esimeseks sotsiaalseks korraks ei ole õigus, õiguse eelastmeteks objektiivses tähenduses on moraal ja tava. Nagu õigusnormid, nii *on ka moraali- ja tavanormid kui tüüpilised sotsiaalsed normid üldise iseloomuga ja üldkohustuslikud*.¹⁰⁵ Niisiis tulenevad seadused moraalinormidest, algupäraselt on kogu õigus tavaõigus, mil „igat tavaõiguslikku omavoli (suva) tunnetatakse (mõistetakse) õigusena“.¹⁰⁶ Õigus seaduste kujul on tsivilisatsiooni hilisem nähtus, see eeldab kõikide sotsiaalsete normide ratsionaalset mõistmist.¹⁰⁷

Õiguse ja moraali, nagu ka õiguse ja teiste õigusväliste normide vahel on tihe vastastikune seos — teised sotsiaalsed normid toetavad õigusnorme, õigus seab raamid sotsiaalsele korraldusele. Kuna õigusnormid peaksid peegeldama alati sotsiaalset korda tervikuna, võrdsustab see fakt õigusnormid (vaatamata nende eritunnustele) teiste sotsiaalsete normidega.

Ühiskonnas, kus moraalne mõtlemine on traditsiooniliselt või dogmaatiliselt täiesti homogeenne, eksisteerivad (üldiselt tunnustatud) moraalinormid, mis jäävad täielikult õiguskorrast välja, nii et riiklik sanktsioneerimine nende eiramise eest on põhimõtteliselt võimatu. Selle ühiskonna moraalinõuded ise aga ei paku ühiskonnale õiguse mõttes huvi. Teisest küljest eksisteerivad õigusnormid, mille sisu puhttehniliselt või kokkuleppeliselt on moraalselt mitetoimiv (protsessuaalsed vormiettekirjutused, liiklusreeglid, lepingutähtajad jms). Nende kahe vahel on suur normide kompleks, mis on nii õiguslikult sanktsioneeritud kui ka moraalselt tunnustatud. Heterogeense moraalimõttega ühiskonnas olukord selles mõttes komplitseerub. Mis puutub kollektiivsesse moraali, siis õiguskord võib seales ühiskonnas olla valitseva moraalidoktriini tugeva mõju all. See väljendab suures osas tooniandvate ühiskonnaklasside kollektiivseid moraalseid ettekujutusi. Teised ühiskonnaklassid jäävad oma maailmavaatega reeglina tugevasse opositsiooni. Niivõrd kui õiguse ja moraali nõuded teineteist katavad, toob see kaasa normikuulekusmotiivide kuhjumise ja segunemise. Niivõrd kui nad teineteisele vasturääkivad on, võib kaasneda normikonflikt.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Narits, *Õiguse entsüklopeedia*, supra nota 94, lk 18.

¹⁰⁶ Gustav Radbruch, *Rechtsphilosophische Tagesfragen. Vorlesungsmanuskript* (Kiel: Sommersemester, 1919). — Hidehiko Adachi und Nils Teifke (Hrsg.) (Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 2004), S 33.

¹⁰⁷ Thomas Raiser, *Das lebende Recht: Rechtssoziologie in Deutschland* (Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1995), S 65.

¹⁰⁸ *Ibid*, S 268–269.

Normiteadvust kujundavatest faktoritest

Olulise tähtsusega on küsimus, mis kõige enam determineerib inimese käitumist ja mis kõige rohkem mõjutab (kujundab) indiviidi õigusteadvust ning tema normiteadvust üldse.

Antud probleemile tuleb läheneda märksa laiemalt kui pelgalt õigusliku käitumise ja õigusteadvuse aspektist — sotsiaalne käitumine ei ole ainult õiguslik, küll aga on õiguslik käitumine alati sotsiaalne. Nii nagu sotsiaalseid norme on erinevat liiki, on ka normiteadvus laiem mõiste kui õigusteadvus, hõlmates kõigi sotsiaalsete normide tunnetust.

Normide tunnetamine on inimese teadvuses toimuv protsess, see lähtub tema ettekujutusest/arusaamast, mis on hea, kõlbeline ja väärtuslik (mille poole püüelda) ning mis on tema sisetunde järgi halb, taunitav. „Heakskiidu ja hukkamõistu tundest tekib hinnang. Ka käituja ise tunneb seesmiselt, kas tema käitumine on heakskiidetav või hukkamõistetav. Kontrolliorganina ei esine siin mitte ainult teiste arvamus (väline reaktsioon), vaid ka käituja enda seegmine reaktsioon oma käitumisele. Käitumine äratab südametunnistuse ja vastutustunde, need (kirjeldavad) hindavad antud käitumist hea või halvana.”¹⁰⁹

Siin on oluline küsimus, miks ja kuidas tekkisid inimestel väärtushinnangud, -normid, -reeglistik. Teadlased on antud küsimusele välja pakkunud erinevaid vastuseid.

Nii väidab katoliiklik filosoofia, et kõlblusreeglite tunnetamise läte on inimloomuses ja mõistuses, mis on antud Jumalast. Inimloomus on see, mis ütleb, mis on hea, mis halb (õuna maitsmine hea ja kurja tundmise puust).¹¹⁰ Kõlblusreeglite (ja käitumisreeglite laiemas tähenduses) teke seostatakse siin Aadama ja Eeva Jumala käsust üleastumisega Eedeni rohuaias, kus nad Mao keelitusel maitsesid keelatud vilju: „Sest Jumal teab, et sel päeval, kui teie sest sööte, teie silmad lahti saavad ja saate kui Jumal ning tunnete head ja kurja.”¹¹¹

Antud küsimusele sotsioloogilise lähenemise pooldajad tähtsustavad moraali regulatiivset funktsiooni, millest tulenevalt tekkis moraal inimeste vastandlike huvide reguleerimise vajadusest. „See leidis aset primitiivse ühiskonna lõ-

¹⁰⁹ Jakob Raimund, „Rechtsbewusstsein und Normkonflikt. Gedanken zur Aktualität von Theodor Geigers Überlegungen zu Recht und Moral“ — Siegfried Bachmann (Hrsg), *Theodor Geiger: Soziologe in der Zeit „zwischen Pathos und Nüchternheit“: Beiträge zu Leben und Werk* (Berlin: Duncker & Humblot, 1995), S 198.

¹¹⁰ Aare Laanemäe, *Eetika alused* (Tallinn: TTÜ Kirjastus, 2000), lk 17.

¹¹¹ *Esimene Moosese raamat, 3.5. Suur Piibel* (Tartu: OÜ K. Mattieseni trükikoda, 1938).

puetapil, kui inimene eemaldus karjast, sai vabaks karja sunnist, st omandas teatud vabaduse. Vabadus eeldab aga sõltuvust ja vastutust valikute tegemisel. Need moraali kaks hooba — sõltuvus (vastutus) ja vabadus nõuavad reguleerimist, sest sageli võivad nad vastanduda. Abi saabki normist, reeglist, kus nõudmised on fikseeritud kokkuleppega. Norm — see on lubatavuse piir, standard, käitumise mudel kindlas situatsioonis, tagades indiviidi ja sootsiumi huvide kooskõla ja tasakaalu.¹¹²

Nagu eespool märgitud, on õigus välja kujunenud eelkõige tavast ja moraalist, millele olulise komponendina lisandub religioon. Inimkonna arengu koidikul oli religioon ilmselt esimeseks inimsuhete regulaatoriks — Jumala(te) poole pöörduti enne jahiretki ja teostati usulisi rituaale ka teiste ettevõtmiste kordamineku lootuses; kardeti loodusjõude ja arvati, et Kõigevägevama võimuses on inimkonda nii aidata kui ka hukutada. Nii on religioonil olnud ja on ka kaasajal inimese käitumise seadmise regulaatori roll, millel on tugev mõju inimese teadvusele — usk, mille kaudu kujuneb tõsine veendumus Jumala olemasolust, mängib olulist rolli inimese käitumise korraldamisel, distsiplineerides teda ühelt poolt hirmuga Jumala viha ees (mis toob kaasa karistuse kas siin- või sealpoolsuses või koguni mõlemas dimensioonis), teiselt poolt aga lootusega Jumala abile ja toetusele ning peale surma paradiisi pääsemisele. On alust arvata, et just religiooni kaudu kujunesid inimühiskonnas välja ka tavad ja moraal, mistõttu võib religiooni lugeda õiguse vanimaks eelastmeks. Nii religioon kui ka tavad ja moraal on inimese normiteadvust kujundavateks olulisteks teguriteks, mis sarnaselt õigusele teevad läbi teatud arengu — vanade tavade kõrvale tekivad uued; suhtumine tavadesse, moraali ja religiooni muutub koos ühiskonna muutumisega.

Kriiside, sõdade ja muude ühiskondlike vapustuste (muudatuste) perioodil toimub n-ö tagasipöördumine kõige vana juurde. Eriti ligitõmbavaks osutuvad varem tagasilükatud mõtlemis- ja käitumistüübid, mille hulka kindlasti kuulub ka religioon.

Stressiperioodidega ühiskonna elus käib kaasas inimese identiteedikriis. Inimesed vajavad uut identiteedi allikat, uusi stabiilse kogukonna vorme ja uusi moraalseid ettekirjutusi, mis annaksid nende elule mõtte ja otstarbe. Religioon rahuldab neid vajadusi.¹¹³

¹¹² Laanemäe, *Eetika alused, supra nota* 110, lk 17, 18.

¹¹³ Samuel Phillips Huntington, *Tsivilisatsioonide kokkupõrge ja maailmakorra ümberkujunemine* (Tallinn: Fontes, 1999), lk 128.

Eelmise sajandi teisel poolel toimunud majanduslik ja ühiskondlik moderniseerumine kujunes laiaulatuslikuks. Samal ajal leidis aset ka religiooni globaalne uuestisünd, lisades uusi usku pöördunud ühiskondades, kus neid enne ei olnud. Märksa suuremal osal juhtudest aga puudutas taassünd inimesi, kes pöördusid tagasi oma ühiskonna traditsioonilise religiooni juurde, andes sellele uue elujõu ja uue tähenduse. Religiooni kõikjaleulatuvus ja kõigesepuutuvus on dramaatilisel kujul ilmnenu ka endistes sotsialistlikes riikides, täites ideoloogia kokkuvarisemisest tekkinud vaakumit.¹¹⁴

Mitmete asjaolude koosmõjul põimub ühiskonna vaimne kriis omamoodi religioosse renessansiga. Jutt käib eelkõige kõlbelisuse religioosest põhjendusest, püüdlustest taaselustada rituaalid, mis pühitsesid tähtsaid hetki inimese elus (sünd, abielu, surm). Kirik, riigist lahutatud ja poolsuletud organisatsioon, muutub üldrahvalikuks. Religioosse renessansi üheks peapõhjuseks on kindlasti ühiskonna enese muutumine „ühiskondliku, majandusliku ja kultuurilise moderniseerumise näol“,¹¹⁵ vabanemine ja sellega kaasnev salliv suhtumine religiooni. Siin tuleb aga ära märkida ka teatud revanšimotiivi ühiskondlikus teadvuses, püüdlust toimida vastupidiselt sellele, mida varem takistati või keelati. Nii võib „usuhullust“ käsitleda ka omamoodi protestina mineviku suhtes. Praegu ei vaadelda religiooni ühiskondliku teadvuse võõrandunud vormina, vaid elu orgaanilise osana.¹¹⁶

Raske on ülehinnata väärtustesüsteemi osa inimeste normiteadvuse kujundamisel. Seos väärtuste ja normide vahel seisneb selles, et „kui väärtused on ettekujutused soovitud hüvedest, siis normid on nende soovitud eesmärkide saavutamise vahendid. Ühelt poolt konkretiseerivad normid väärtusi, teiselt poolt luuakse normid väärtuste kaudu. Nt baseerub elu väärtus tapmise ja abordi keelustamisel“.¹¹⁷

Sarnaselt religiooni, tava, moraali ja õiguse pideva muutumisega muutub ka väärtuste (ja nendega seonduvate hinnangute) süsteem, mis on tähtsaim kultuuri komponent. Selles on talletatud need kriteeriumid, mis aitavad eristada halba heast, tõde eksimusest, olulist tähtsusetust. Me saame eristada individuaalset ja riiklikku, samuti ühiskondlikku väärtustesüsteemi, mis tegelikkuses on omavahel tihedalt põimunud. Individuaalse väärtustesüsteemi väljakujunemisel mängivad olulist rolli isiku esimesed sotsialiseerimisagendid (s.o vane-

¹¹⁴ *Ibid*, lk 126, 127.

¹¹⁵ *Ibid*, lk 128.

¹¹⁶ Андрей Григорьевич Здравомыслов, *Социология конфликта* (Москва, 1996), с 183–206.

¹¹⁷ Helena Kovalev, *Altersspezifische Akzeptanz gesellschaftlicher Normen und Werte in Deutschland* (Marburg: Tectum Verlag, 2003), S 38.

mad ja esivanemad), kelle kujundada on suures osas ka isiku normiteadvuse (laiemas mõttes) see tahk, mis puudutab tema emotsioone, suhtumist ja hoiakuid inimkäitumist reguleerivate normide suhtes. Arusaadavalt on siin igal inimesel individuaalsed sotsiaalsed kujundajad, mis viitab sellele, et vaatamata sarnasele riigikorrale, ühiskonna ajaloolisele arengule jne, ei saa kõigil inimestel välja kujuneda sarnane väärtuste (nagu ka hoiakute ja suhtumiste) süsteem.

Sisemise väärtushinnangute süsteemi omandamine toimub filosoofiliste, maailmavaatelist ja religioossete üldistuste abil. Süsteem tuleb aga seostada ühiskonna poolt esitatavate väärtuskriteeriumidega, mille eesmärgiks on ühiskonnaliikmete võimalikult ühtse arusaama kujundamine sellest, mis on hea, mis halb, mille poole püüelda ning millest hoiduda, mida vältida. Ilma ühtse arusaamata põhimõttelistes küsimustes ei ole inimeste kooselu ühiskonnas võimalik. „Nii peab väline kultuur, tungides meie maailma, lakkama olemast „väline“. Ta peab leidma endale nime ja koha selles kultuuris, kuhu ta on tunginud. Kuid selleks, et muutuda „võõrast omaks“, tuleb väline kultuur sisemise kultuuri keeles ümber kodeerida.“¹¹⁸

Kasutades erinevaid vahendeid, pakub ühiskond välja võimalusi, kuidas ületada lõhet isiksuse (individuaalse) ja ühiskondlike väärtusorientatsioonide vahel. Eelkõige pakub ühiskond väärtuste lihtsustatud variante otseselt heakskiidetud käitumisviiside näol — meediakangelasi, preemia laureaate ja teisi, kelle abil deklareeritakse ühiskondliku kasulikkuse ja heaolu ideaali. Selle propagandistliku tegevuse keskmes on konkreetsed indiviidid, kes peaksid olema teistele ühiskonnaliikmetele eeskujuks ja motivaatoriks. Sellisel moel tõlgendatakse väärtustesüsteemi massidele.¹¹⁹

Võib aga juhtuda, et n-ö tavakodanikele jääb see pakutav (propageeritav) käitumisviis teostamatuks, kuna „inimene peab kõigis oma tegevussfäärides püüdlema kättesaamatu ideaali poole. Tavalisel puudub väärtus. Väärtustatakse ikka neid tegusid (mida inimene on võimeline sooritama — minu märkus (S.K.)), kuid neid tuleb sooritada kas ennekuulmatus mõõtkavas või uskumatult rasketes oludes, mis muudavad need samahästi kui võimatuks“.¹²⁰

Peale selle toimub ühiskonnas väärtuste struktuurne tõlgendamine. Ettekuju-tusi heast ja halvast, tõest ja valest, ilusast ja inetust selgitavad „jutlustajad“, kelle rolli täidavad ühiskonnas teatud professionaalsed grupid: kunstnikud, kirjanikud, teadlased, muusikud, poliitikud.¹²¹

¹¹⁸ Juri Lotman, *Kultuur ja plahvatus* (Tallinn: Varrak, 2001), lk 151.

¹¹⁹ Здравомыслов, *Социология конфликта*, *supra nota* 116, c 183–206.

¹²⁰ Lotman, *Kultuur ja plahvatus*, *supra nota* 118, lk 63.

¹²¹ Здравомыслов, *Социология конфликта*, *supra nota* 116, c 183–206.

Juri Lotman toob näite kirjanduses propageeritavate käitumishormide ja tegelikku elu reguleerivate normide vahekorra kohta. Kirjanduskangelase „jäljendamatu kangelastegu ei teostu mitte romantilise seadusetuse kaudu, vaid kõige rafineeritumate ja täidetamatute ideaalinormide täitmise teel, mis on inimesele võimatu. Sellest tuleneb muuhulgas ka kirjanduse (kangelaseepose, ballaadi, rüütliromaani) ja elutegelikkuse täiesti eripärane vahekord. Kirjandus püstitab ennekuulmatud, fantastilised sangarliku käitumise normid, kangelane püüab neid oma elus teostada. Mitte kirjandus ei kajasta elu, vaid elu püüab täide viia kirjandust. Siit ka rüütli käitumise „totrus“ kui tavaelu norm“.¹²²

Seega saab ja tuleb teha vahet ideaalsete ja reaalsete väärtuste vahel. Ideaalsed väärtused on need, mida endale ette kujutame ja mida eelpoolmainitud „jutlustajad“ püüavad meile selgitada. Reaalsed väärtused on aga n-ö elavad väärtused, mis kaasaegses ühiskonnas eksisteerivad ja mida vastava ühiskonna liikmed neile reaalselt kättesaadavate vahenditega püüavad saavutada.

Lisaks sellele, et me saame väärtusi liigitada individuaalseteks, riiklikeks ja ühiskondlikeks, tuleb pidada silmas sedagi, et nii õigus kui ka väärtustesüsteem pole ajas muutumatud nähtused. Nii õiguse kui ka väärtustesüsteemi käsitlemisel (uurimisel) tuleb arvestada konkreetse ühiskonna oludega ja arengustaadiumiga, sest stabiilsete oludega ühiskonna ja siirdeühiskonna seisund on vägagi erinev.

Stabiilses ühiskonnas valitseb väärtustes suhteline üksmeel — on olemas ühiskonna väärtustesüsteemi ametlik interpretatsioon, mis on massiteadvuses saavutanud suurema või väiksema toetuse. Ühiskonna kriisisituatsioonides puudub ühtne ametlik väärtustesüsteemi tõlgendus ja see tekitab selle propageerijatele-vahendajatele suuri raskusi. Samuti on kriisiolukorrale iseloomulik, et ametlikul ideoloogilisel doktriinil ei ole masside toetust.¹²³

Ebastabiilses (murrangulises) ühiskonnas tekib reeglina ka konflikt väärtushinnangute tõttu (nt rahvuslik-etnilised konfliktid), mis praktikas on üks raskemini lahendatavaid sotsiaalseid konflikte. Siin on tegemist printsiipidega, põhimõtetega, millest on raske, kui mitte võimatu lahti öelda. Loobudes oma põhimõtetest, esivanematelt pärandunud traditsioonidest, kaotab üks või teine konfliktipool oma näo, oma prestiiži. Vaidlus põhimõtetest loobumise astme üle toob endaga alati kaasa selle grupi lagunemise, kel on konflikt mõne teise grupiga. Sellega kaasneb omakorda liidri vahetumine ja põhiväärtustest uue ettekujutuse saamine.¹²⁴

¹²² Lotman, *Kultuur ja plahvatus*, *supra nota* 118, lk 62.

¹²³ Здравомыслов, *Социология конфликта*, *supra nota* 116, c 183–206.

¹²⁴ *Ibid*, c 92–96.

Ükski põlvkond ei saa elada sarnaste (identsete) sotsiaalsete normide järgi, kuna need normid on pidevas arenemises, täiustumises ja muutumises koos ühiskonna arenemise ning muutumisega. Ometi on igas ühiskonnas enam üldaktsepteeritavate normide järgijaid kui nende eirajaid. Siit võib teha järelduse, et iga põlvkond annab järgnevatele põlvedele edasi teatud baasväärtuste süsteemi, millega kaasnevad n-ö baasnormid. Need on universaalne iseloomuga ja suudavad reguleerida mistahes inimühiskonnas esinevaid sotsiaalseid suhteid. Indiviidi normiteadvuse struktuuris on tähtsaimal kohal väärtused (nii individuaalsed, riiklikud kui ühiskondlikud) ning suhtumine nendesse väärtustesse.

Kuna ühiskondlikke suhteid reguleeritakse erinevate sotsiaalsete normidega ja kõik need normid on kohustuslikud, siis on igasuguse sotsiaalse normi eiramise näol tegemist ühiskonnastase käitumisega, mis annab tunnistust mõningasest defektist individuaalse normiteadvuse (sh õigusteadvuse) struktuuris. Iga õiguskorra eesmärgiks peaks olema antud ühiskondlikes normides sisalduvate käitumisootuste kinnistamine õigusadressaatide teadvuses. Selle ülesande lahendamine ei ole võimalik ilma ühiskonnaliikmeid oodatavast käitumisest informeerimata. Õiguskorra kui normide süsteemi ja üksikisikute käitumise vahel on siduv lüli — õigusteadvus. Õigusteadvus peegeldab vaid indiviidi õigusliku (õiguspärase või -vastase) käitumise aspekte, kuid õigusteadvusele sarnane mehhanism toimib ka inimese õigusvälise sotsiaalse käitumise regulatsioonis.

Õigusteadvuse toimimine sotsiaalse kontrolli kaudu

Valdavalt püüdlevad inimesed konformse käitumise poole ja see püüe on suures osas sotsialiseerimise tulemus. „*Sotsialiseerimine* majandusteaduslikus mõttes on omandi ühiskonnastamine, sotsioloogias (ka psühholoogias) tähendab see isiksuse kujundamist“.¹²⁵ Kuna sotsialiseerimisprotsess ei ole reeglina ideaalne, on vajalik terve ühiskonna (tema erinevate institutsioonide) sekkumine oma liikmete konformsel teel hoidmisesse. Ühiskonnas aktsepteeritavate standardite täitmist on kutsutud reguleerima sotsiaalne kontroll. „*Sotsiaalne kontroll* on sotsiaalsete suhete ja tegevuste reguleerimise süsteem, mis põhineb üldiselt omaks võetud normidel“.¹²⁶

Sotsiaalse kontrolli eelduseks on sotsiaalsete standardite teadvustamine nii individuaalsel kui ka sotsiaalsel tasandil. Selleks et hinnata, kas ühiskonnaliikmete käitumine on vastavuses ühiskonnas oodatavaga, peab hindajatel

¹²⁵ Ivar Aimre, *Sotsioloogia* (Tallinn: Sisekaitseakadeemia kirjastus, 2001), lk 161.

¹²⁶ *Ibid*, lk 207.

endil olema ettekujutus ühiskonnale vastuvõetavast käitumisest ja vajalik on sotsiaalsete normide internaliseerimine ehk teadvuslik omaksvõtmine. Nii on sotsiaalne kontroll ja normiteadvus lahutamatult seotud — hinnangu andmine enda ja teiste käitumisele lähtub teadvustatud normitunnetusest.

Sotsiaalsest kontrollist rääkides peetakse sageli silmas formaalset, õiguslikku kontrolli. Tuleb aga siiski tõdeda, et formaalne kontroll moodustab vaid ühe osa sotsiaalsest kontrollist. Õigust kasutatakse kontrolli vahendina, kuid õigusel on ka palju teisi funktsioone ning kontrollil mitmeid teisi vahendeid.

Sotsiaalse kontrolli all tuleb mõista riigi ja ühiskonna mõju isiksusele ning sotsiaalsele keskkonnale, eesmärgiga reguleerida ühiskonna normatiivseid ja mittenormatiivseid isiksusele suunatud käitumisootusi. Sotsiaalne kontroll on protsess, mille käigus tagatakse ühe grupi raames kehtivate sotsiaalsete normide täitmine üksikisikute poolt. See toimub kindla sotsiaalse reaktsiooni teel (nt töötasu, trahv jne). Lihtsalt öeldes on sotsiaalne kontroll kõik see, mille eesmärgiks on korra saavutamine, jälgimine ning kindlustamine ühiskonnas.

Sotsiaalne kontroll sisaldab institutsioonilisi, hinnangulisi ja käitumuslikke aspekte ning realiseerub nii ühiskonnas tervikuna kui ka suurtes ja väikestes sotsiaalsetes gruppides. Sotsiaalse kontrolli aluseks on normide ja hinnangute süsteem moraali, õiguse jm valdkondades, mis peegeldavad antud sotsiaalse grupi huvisid.

Sotsiaalne kontroll jaguneb seesmiseks ja väliseks kontrolliks. Esimese näol on tegemist enesekontrolliga, teisel juhul ühiskonna ja riigi poolt teostatava kontrolliga; esimene baseerub seesmistel, teine välistel käitumisreeglitel.

Välised käitumisreeglid on kindlal viisil (kirjalikult) fikseeritud ja väljenduvad inimese konkreetsetes käitumisaktides; seesmisi käitumisreegleid saame aga käsitleda kui inimese mõtteviisi ja veendumusi, nimetades neid mõttelisteks käitumismallideks, suhtumiseks või hoiakuteks. Seesmised käitumismallid ei eelda välismaailmas eksisteeriva nn grupivaimu olemasolu indiviidist lahutatud lokaliseeritud kollektiivse teadvuse mõttes. Käitumisreeglid, mis juhivad mõtlemist, on olemas ainult indiviididel ja võivad vaid kaudselt sõnade ja tegude kaudu avalduda. Inimese sotsiaalsest teadvusest saame rääkida ühtsete seesmistele käitumisreeglitele rohkuse korral, ja ainult selles mõttes.

Seesmistele kontrolliinstantside uurimisel keskendutakse enesekontrollile. Enesekontroll baseerub inimese kõlblusel ja lähtub tema südametunnistusest, mis kujutab endast seesmist, individuaalset õigustunnetust.

Südametunnistus (süüme) on kui moraali „sisemine hääl“, õigluse mõte, nn normifilter. Kui see „normifilter“ märkab kõrvalekallet teadvuse tasandil omaksvõetud normidest, kutsub see esile hirmutunde, mis väljendub süüdistava reaktsioonina enesekriitika ja -karistamise vormis.

Südametunnistuse allikaks on mõistmine, et inimesel on kohustused ja vastutus teiste inimeste ees, sellest kujuneb inimese kohustus ja vastutus iseenda ees. Erinevalt häbitundest ei sõltu südametunnistus teiste arvamusest ning on just selles mõttes sisemine moraalne kohtumõistja. Arenenud südametunnistus annab tunnistust kõlbeliselt arenenud isiksusest. Inimesed, kes käituvad ühiskonnale vastuvõetaval viisil, jagunevad kaheks:

1. Need, kes oma käitumises lähtuvad peamiselt südametunnistusest (häbi mängib tähtsusetut rolli);
2. Need, keda juhib häbitunne (südametunnistus on teisejärguline).

Kõlbeliselt arenenumad on kahtlemata esimesed.¹²⁷

Kujundlikult on südametunnistust võrreldud teravatipulise kiviga, mis asub inimese hinges. Kui ta ei käitu õigesti, hakkab see kivi veerema ning hingel on valu. Kuid veeredes kivi servad kuluvad ning mida rohkem kivi veereb, seda vähem see hingele haiget teeb. See tähendab, et südametunnistus ei reageeri enam.¹²⁸ Nendel juhtudel ei pööra isik enam piisavat kriitilist tähelepanu oma mistahes normivastasele käitumisele.

Enesekontrollil baseeruvad ja sellest lähtuvad teiste käitumisele antavad hinnangud. Sel juhul on tegemist välise kontrolliga, mille puhul eristatakse mitteametlikku ja formaalset sotsiaalset kontrolli — mitteformaalne kontroll eeldab „mitteametlikkust“ ja tavaliselt kohaldatakse seda väikestes gruppides. Normirikkude suhtes kohaldatakse mitteformaalse iseloomuga sanktsioone (mis põhinevad grupi (perekonna), sõprade jt moraalsel heakskiidul või hukkamõistul) ja seonduvad õigusväliste sotsiaalsete normidega. Formaalne (ehk institutsionaliseeritud) kontroll assotseerub ametlikkusega ja tavaliselt teostatakse seda suurtes organisatsioonides (nt õiguskaitseorganite ja ühiskondlike organisatsioonide tegevus, mis põhineb seadustel). Nende töötajad jälgivad seaduseandja poolt kehtestatud käitumisreeglite järgimist.

Nii teostub sotsiaalne kontroll järgnevalt: 1) *ühiskonna tasandil*, kus leiab aset nii formaalne kui ka mitteformaalne sotsiaalne kontroll. Siin on tähtis sotsia-

¹²⁷ Indrek Meos, *Filosoofia sõnaraamat: Olulisi mõisteid, koolkondi, filosoofe, seisukohti* (Tallinn: Koolibri, 2002), lk 239.

¹²⁸ *Ibid.*

lne kontroll ka väikestes gruppides, kus selle olemus ja suund sõltub eelkõige antud grupi liikmete kõlbelistest ja õiguslikest hinnangutest, nende hinnangute tasemest. Enamikus väikestes sotsiaalsetes gruppides (nt perekond, töökollektiiv) on grupiliikmete teadvus vastavuses ühiskonnas üldtunnustatud käitumisnormidega ja gruppide seesmine kontroll on suunatud nende normide alalhoiule ja tugevdamisele; 2) *väikeste gruppide tasandil* — niisuguste gruppide suhteline iseseisvus ühiskonnas viib selleni, et neis gruppides võivad tekkida nn grupi käitumisnormid, mis alati ei lange kokku ühiskonnas aktsepteeritavate normidega. Samas ei pruugi sellised grupikäitumismudelid olla vastuolus õiguslike ja kõlbeliste ühiskondlike normidega. Tihti on nn grupinormid nende suhtes neutraalsed, kuna puudutavad ainult antud grupi liikmete professionaalseid või muid spetsiifilisi huve (nt sportlastevahelised suhted jne). Muidugi on aga võimalikud ka sellised grupinormid, mis ei vasta üldistele õiguslikele ja kõlbelistele nõuetele. Kui grupp pooldab ühiskonnavaenulikke vaateid, on kontroll oma liikme käitumise üle suunatud sellele, et tugevdada indiviidi (s.o oma grupi liikme) ühiskonnavastast positsiooni, isoleerida ta teistest kollektiividest ja ühiskonna mõjust; 3) sotsiaalne kontroll *isiksuse tasandil* muutub enesekontrolliks, mille vahenditeks on isiku hinnangulised orientatsioonid, tema poolt omandatud käitumisnormid, sotsiaalpsühholoogilised hoiakud, tunded ja emotsioonid. Enesekontrolli tõhusus sõltub paljuski sotsialiseerumisprotsessi õnnestumisest, st sellest, mil määral sarnanevad inimese enda väärtushinnangud ühiskonnas tervikuna omaks võetule. Et rääkida enesekontrollist kui ühest võimalikust sotsiaalse kontrolli alaliigist, tuleb eeldada, et isik, kes seda teostab, tunneb ühiskondlikke tavasid, reegleid ning ka tunnustab neid.

Nimetatud sotsiaalse kontrolli vormid on omavahel tihedalt läbi põimunud, mistõttu konkreetse piiri tõmbamine nende rangeks eraldamiseks on nii mõnelgi juhul üsna keeruline, eriti kui arvestada sotsiaalse kontrolli vahendite mõningast kokkulangevust selle erinevatel tasanditel.

Sotsiaalne kontroll kõikidel tasanditel baseerub õigusteadvusel — nii käitumisvariandi valik kui sellele hinnangute andmine tuleneb isiku õigusteadvusest.

Indiviidide käitumine on alati suunatud kindlate eesmärkide realiseerimisele. Käitumisvariandi valikul võtab inimene aluseks põhiliselt kaks intellektuaalratsionaalset lähtekohta: 1) realiseerib ainult need eesmärgid, mis kujutavad tema jaoks väärtust; 2) valib selle käitumisvariandi, mis kõige tõenäoliselt viib püstitatud eesmärgi realiseerimisele. Seega on orientiiriks eesmärgi poole sotsiaalsed väärtused, mis inimese teadvuses on hierarhiliselt reastunud. Väärtus kujutab endast mingi materiaalse, sotsiaalse, vaimse jne nähtuse tähendust

inimese jaoks, suhtumist ja hinnangut, mida annab nii üksikisik, sotsiaalne grupp kui ka ühiskond tervikuna. Igas ühiskonnas luuakse väärtusorientatsioonide süsteem, mis põimub sotsiaalsete normide süsteemiga, kusjuures mõlemad on inimeste käitumise reguleerijateks, tehes seda küll erinevalt. Täites sotsiaalse käitumise regulaatori rolli, jätavad väärtusorientatsioonid inimestele suhteliselt suure iseseisvuse määrata oma individuaalse käitumise peamist orientatsiooni ja kujundada seega oma elulaadi.

Väärtusorientatsioonid kui käitumisregulaatorid on enamasti inimese seismise seisundi tulemus. Mõnevõrra teine iseloom on sotsiaalsetel normidel — need on suuremal määral seotud otsese, vahetu suhtega, ühiskonna ja tema sotsiaalsete instituutide mõjuga inimese tegevusele, tema elulaadile. Inimene hindab oma käitumist ainult nende sotsiaalsete väärtuste, printsiipide ja normide seisukohast, mis ühiskondliku õigusteadvuse valdkonnast läksid üle tema individuaalsesse teadvusesse, st teadvustab neid möödapääsmatutena, eesmärgipärastena ja talle kasulikena. Sotsiaalsed normid on efektiivsed siis, kui nad saavad isiku individuaalse teadvuse komponentideks.

Kõik see, mis kuulub sotsiaalse väärtuse mõiste sisusse, laieneb täiel määral ka sotsiaalõigusliku väärtuse mõistele. Nimetatud kahe mõiste ainsaks erinevaks tunnuseks on see, et sotsiaalõiguslikud väärtused on kaitstud õigusnormidega ning nende järgimine tagatakse riikliku sunnijõuga.

Sotsiaalõiguslikke väärtusi võime käsitleda indiviidi üldisema tähendusega käitumisregulaatoritena, s.o inimese sotsiaalõiguslike hoiakutena, milles väljendub antud isiku suhtumine teatavasse nähtusesse (nt inimese elu ja tervis, avalik kord jne) ja mida saab käsitleda õigusteadvuse taseme hindamise kriteeriumina — indiviidi õigusteadvus on seda arenenum, mida suuremal määral on see indiviid oma käitumise regulaatorina kasutanud ühiskonna sotsiaalõiguslikke väärtusi. Lisaks nimetatule tuleb õigusteadvuse taseme hindamisel arvestada õigusteadvuse struktuuri kuuluvate üksikute sotsiaalõiguslike hoiakute vastastikust tasakaalu. Õigusliku käitumise igas aktis väljendub tegutseva subjekti õigusteadvus, mille tähtsamad funktsioonid on tunnetamine, hindamine ja käitumise reguleerimine. Tunnetuslikku funktsiooni iseloomustatakse tavaliselt juriidiliste teadmiste mahu või õigusliku ettevalmistuse, hindavat funktsiooni õigust puudutavate hinnangute ja arvamuste kaudu. Käitumine põhineb sotsiaalsetel hoiakutel.¹²⁹

¹²⁹ Lembit Auväär, Hans Dsiss, Silvia Kaugia, Paul Kenkmann ja Eduard Raska (koost), *Noorte õigusliku sotsialiseerumise uurimine üleminekul riigisotsialismist vabaturumajandusse: Materjale kordusuuringust* (Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999), lk 19, 20.

Õigusliku suhtena subjekti ja sotsiaalse kontrolli süsteemi vahel (seoses selle subjekti õigusliku (kas õiguspärase või õigusvastase) käitumisega) võib käsitleda juriidilist vastutust, mis vastavalt õiguspärasele või õigusvastasele käitumisele tuleneb nii positiivsetest kui negatiivsetest aspektidest.

Positiivne vastutus on subjekti lülitatus kindlasse sotsiaalsete suhete süsteemi, mis nõuab aktiivsust, ühiskonnale kasulike tegude tegemist. Sellise vastutuse objektiivse sisu moodustavad sotsiaalsete nõuete järgimine ja sotsiaalsete ootuste arvestamine. Kehtivate käitumisnormide, järelikult ka sotsiaalse kontrolli nõudmiste rikkumise korral realiseerub teine vastutuse vorm — negatiivne vastutus, mille puhul võidakse vastavalt vajadusele rakendada karistuslikke või/ja õigusttaastavaid sanktsioone.

Positiivne ja negatiivne vastutus on ühtse õigusliku reguleerimise mehhanismi pooled, mis on suunatud kas õiguspärasele või õigusvastasele käitumisele. Valikuvõimalus ja valitud käitumisvariandi ühiskondlik tähendus on indiviidi vastutuse eelduseks inimeste ja ühiskonna ees tervikuna. Kui valitud käitumisvariant vastab ühiskondlikele huvidele, leiab aset positiivne vastutus oma tegude eest, kui ei, toob see kaasa negatiivse vastutuse.

Kokkuvõte

Igal inimesel on võimalik valida kahe käitumisvariandi — normipärase ja normivastase vahel. See, kumma variandi inimene valib, sõltub nii tema normiteadvuse kujunemise tingimustest, selle arengust ja tasemest kui ka ühiskondlikest teguritest. Normiteadvus on inimekäitumise subjektiivseks, sotsiaalsed olud objektiivseks pooleks.

Kindlasti tuleb teha vahet normiteadvusel üldse ja õigusteadvusel. Viimane seondub ühe olulise sotsiaalse institutsiooniga — õigusega. Oluline erinevus nende kahe teadvusevormi vahel on see, et normiteadvus laiemas tähenduses peegeldab inimese suhtumist sotsiaalsetesse normidesse üldse, eriti eespoolkäsitletud õigusvälistesse normidesse. Tegemist on normidega, mis on loodud ja luuakse ühiskonnas eneses ilma riigipoolse sekkumiseta. Nii ei ole need normid kirjas koodeksites ning nende loomise ja kirjapanemisega ei ole tegelenud spetsiaalsed ametnikud. Need on normid, mille loojateks oleme meie ise, st erinevatel ajastutel ühiskonnas elanud ja elavad inimesed. Õigusnormid seevastu on seotud riigiga (riigi poolt loodud, kirjapandud ja garanteeritud) normid, mis omavad sotsiaalset iseloomu, sest nad ei ole ja ei saagi olla ühiskonnavälised. Samas on õigusnormid vaid üks osa sotsiaalsetest normidest;

õigusteadvus aga kitsam mõiste kui normiteadvus. Kõik õigusnormid on sotsiaalsed normid, kõik sotsiaalsed normid ei ole aga õigusliku iseloomuga.

Kuigi inimkäitumise subjektiivne ja objektiivne pool toimivad koos ja mõjutavad teineteist vastastikku, tundub siinkirjutajale, et sotsiaalne aspekt mõjutab inimteadvust enam kui inimteadvus suudab mõjutada ühiskondlikke olusid; inimkäitumist mõjutab aga tugevamalt subjektiivne aspekt, st teadvus.

Kuna ühiskond kujundab inimese teadvust kiiremini ja tugevamini kui teadvus ühiskonda, siis reeglina mõistab inimene ühiskonna vajadusi ja eesmärgid ning on võimeline oma teadvust vastavalt kohandama, st ta teadvustab endale sotsiaalsed väärtused ja sihid, mille poole liikuda. Püsima jääb aga inimese alateadvuslik tunnetus õigest ja valest käitumisest, „tõelistest” väärtustest ja normidest, mis on „õiged” nende väärtuste saavutamisel. Konflikt subjektiivse ja objektiivse vahel nii väärtustes kui eesmärkides tuleneb vastuolust väärtuste ja käitumisnormide adekvaatsuse vahel. Asi on selles, et realiseerimaks ühiskonnas aktuaalseid eesmärgid, ei ole inimesel alati võimalik järgida üldaktsepteeritavaid käitumisnorme. Öeldu kehtib nii õigusnormide kui ka õigusväliste normide järgimise osas. Inimese alateadvusesse on kodeeritud nn baasnormid, tunnetuslikud käitumisnormid, mis on „õiged” nii inimese enda arvates kui ka ühiskonnas väljakujunenud tavade järgi. Siin on eelkõige tegemist n-ö õigusväliste normidega, mis õigusnormidest püsivama iseloomu tõttu saavad kinnistuda inimese teadvuses.

Seadusriigist õigusühiskonda*

Eduard Raska

Sisekaitseakadeemia rektor aastatel 1991–1998

Läbi aegade on filosoofid mõtisklenud riigi olemuse ja missiooni üle. Sageli on nende mõtted kandunud ka riigi ülesannetele seoses inimeste ühiskondliku koosseisu korraldamisega. On otsitud vastust küsimusele, mida õieti tähendab (riigi) valitsemine, mida tohib endale lubada ja milleks on kohustatud valitseja, mil määral ja kas üldse vastutab valitseja oma alamate heaolu ning turvalisuse eest. Küsimuste rida võib lõputult jätkata. Võib isegi öelda, et igal ajastul kerkivad omad, ajastule iseloomulike olude ja maailmavaatelite tõekspidamiste kohased küsimused.

„Õiglase valitsemisvormi otsinguid võib vaevalt kunagi lõpetatuks pidada“, kirjutab Ilmar Tammelo. „Iga ajalooline olukord esitab poliitilisele õiglusele erilisi nõudmisi ning vajab oludele ja nõuetele vastavaid riiklikke institutsioone. Tsivilisatsiooni suurte pöördpunktide ajal, millest ühte me praegu läbi elame, tuleb kandvad poliitilised ideed uuesti kaalumisele võtta ja vajaduse korral uutega asendada.“¹³⁰

Meie teema vaatevinklist saame kõnelda ajalooliselt üsna selgest arenguliinist, mis puudutab riigi ülesandeid inimeste ühikondliku koosseisu korraldamisel. Näeme, kuidas seoses ühiskonnaelu majanduslike ja sotsiaalsete tingimuste muutumisega on läbi aegade muutunud nii võimu kehtestamise argumentid, suhted rahvaga kui ka valitsemise vorm(id) ja ülesanded. Alates põhiliselt naturaalmajandusele rajatud, kinnismaise rahvastikuga feodalismist kuni rahvusriiklikult piiritletud/korraldatud kapitalistliku kaubatootmise kaudu tänase globaalselt avatud turumajandusega tarbimisühiskonnani eristuvad igale ajastule iseloomulikud võimusuhted ja valitsemise korraldamise põhimõtted. Lihtsustatult saame seda arengut kirjeldada kui liikumist riigikesksuselt ühiskonnakesksusele, teiselt poolt aga kui võimu, valitsemise ülesannete pideva laienemise ning ühtlasi sotsiaalsemaks muutumise protsessi.

* Käesolevas kogumikus avaldatav professor Eduard Raska kirjutis on üks osa tema viimsest monograafiast „Olemise õigus“, mille ta paar päeva enne lahkumist 2008. aastal esitas oma kauaaegsele Tartu kolleegile Lembit Auväärtille tutvumiseks. Autoril oli kindel plaan see monograafia avaldada, kuid elul on oma keerdkäigud. Kaks osa nimetatud monograafiast on avaldatud tema mälestuskogumikus *Õiguse sotsiaalsest olemusest ja toimest ühiskonnas*, mis ilmus 2009. aastal (Koostaja Silvia Kaugia). Kuna monograafia ei ole tänaseni ilmunud, on igati õigustatud ja meile suureks auks üks osa tema teosest ka selles kogumikus avaldada. (Silvia Kaugia)

¹³⁰ Ilmar Tammelo, „Õigluse filosoofiast“ — Raul Narits ja Marju Luts (koost), *Õiglus ja hool* (Tartu: Ilmamaa, 2001), lk 58.

Vägivallaga vägivalle vastu

Euroopa kultuuriruumis võime selle arenguliini filosoofilis-teoreetilise *mõtestamise* protsessi algusesse paigutada renessansiajastul omamoodi kurikuulsaks saanud, kuid oma poliitilis-filosoofilistelt vaadetelt vägagi tänapäevase poliitiku, diplomaadi ja kirjaniku Niccolo Machiavelli (1469–1527). Poliitika filosoofina otsis ta ratsionaalseid argumente õigustamiseks valitseja (riigi) kui inimestevahelise (ühiskondliku) rahu ning korra arhitekti piiramatut võimu.

Protsessi lõppu aga paigutuvad tänapäeva radikaalselt neoliberaalsed riigiteoreetikud ja poliitikud, kelle nägemuses riik on pigem ühiskonna arengut pidurdav jõud, mitte edasiviiv tegur. Seetõttu tuleks ta ajaloo prügikasti saata või vähemalt kärpida riigi tegevusvaldkondi ja võimu määrani, mis ei ulatu takistama globaalse turumajanduse vabadust.

Omamoodi murdepunktiks riigifilosoofilises mõtlemises, põhimõtteliselt uue idee sissetoojaks sai Thomas Hobbes (1588–1679), filosoof ja riigiteoreetik, kes, nagu mäletame, põhjendas riigi olemasolu ja vajalikkust lähtuvalt *ühiskondliku lepingu* ideest, inimeste ja Valitseja vahelisest kokkuleppest. Vastavalt lepingule loovutavad inimesed osa oma loomulikest õigustest Valitsejale, viimane aga võtab *kohustuse* kaitsta inimesi, kindlustada neile avalik rahu ning turvalisus. Suutmaks täita seda kohustust, peab Valitseja Hobbes'i arvates olema piiramatu võimuga suverään. Tal peab olema sõjaline jõud ja õigus selle ülalpidamiseks oma alamaid maksustada. Enamgi veel, avastamaks ja surumaks eos maha alamate kõikvõimalikke salasepitsusi võimu vastu, peab Valitseja kontrollima inimeste meelsust, nende vaimuelu.

Ühiskondliku lepingu sedalaadi põhiseisukohad näivad kinnitavat, et nii oma filosoofilistelt kui ka riigiteoreetilistelt vaadetelt oli Hobbes puhas makjavelist, Niccoló Machiavelli mõttekaaslane. Teatavasti oma peateoses „Valitseja“ (1513) leidis ka Machiavelli, et loomult paheliste inimeste massis avalikku korda luua ja hoida suudab vaid piiramatu isikuvõimuga Valitseja, kellele peavad olema lubatud kõik vahendid. Valitseja tahtevabadust vahendite valikul tema seatud eesmärkideni jõudmiseks, võimu ja avaliku korra kindlustamiseks, ei tohi kitsendada ei moraalsetel ega muudel kaalutlustel.

Ometi ei rääkinud Machiavelli midagi valitseja lepingust rahvaga. Tõepoolest, milleks valitsejale leping nendega, keda ta piiramatu võimuga *juba* niigi valitseb? Kui üldse, siis tuleb kõigile teadmiseks raamatusse raiuda vaid poliitilised õigustused võimu vägivallale. Ja tõesti, riigi kujunemise ja toimimise verine

tegelikkus ei luba isegi mitte tingimisi kõnelda võimukandja, Valitseja, lepingulistest kohustustest rahva ees.

Kõrgelt haritud, laialdaste huvide ja silmaringiga inimesena Machiavelli kahtlemata tundis riikluse ajalugu samuti, nagu ta oli hästi kursis oma kaasaegse Itaalia võimuvõitluse telgitagustega. Sellepärast ei üritanudki ta oma raamatutes tegelikkust varjata või ilustada. Vastupidi, ta õigustas võimu just sellisena, nagu see tegelikult oli, otsis võimu enamasti eemaletõukavalt räpasele tegelikusele ratsionaalseid poliitilisi argumente.

Seda enam äratas tähelepanu Hobbes oma vaevalt poolteist sajandit hiljem väljakäidud riigiteoreetiliste ideedega. Kas tohime arvata, et muidu teravapilguine, avara mõtlemisega filosoof ei näinud või ei mõistnud riigivõimu tegelikkust? Küllap nägi ja mõistis. Elas ta ju aastakümneid kestnud laastavate ususõdade ajastul. Ilmselt see asjaolu ajendaski teda mõtlema rahust, inimeste õigusest elada turvalises ühiskonnas, võimalustest, mis avanevad ühiskonna ees õiglase, näoga ühiskonna poole pööratud, valdavalt ühiskonna huvides korraldatud valitsemise all. Küllap mõistis ta sedagi, et lakkamatu vägivalla ja sõja tegelikud õhutajad on nimelt võimukandjad, mitte nende tahte alla surutud rahvad. Järelikult sai Hobbes'i puhul küsimus olla vaid tõe väljaütlemise viisis, selles, kuidas leida sobiv vormel manitsemaks võimukandjaid hoolivusele, rahva eluliste huvidega arvestamisele. Aeg oli karm. Ka kõige leebem kriitika Valitseja aadressil võis viia tapalavale.

Ühiskondlik leping kui rahva tunnustus Valitseja võimutäiusele ja ühtlasi kui alandlik palve rakendada osake piiramatust võimust inimeste murede leevendamisele, avaliku korra ja rahu hoidmisele, pakkus suurepärase väljapääsu delikaatsest olukorrast. Ühiskondliku lepingu põhine riigiteooria ühelt poolt andis Valitseja niigi piiramatule võimutäiusele justnagu rahva tahtest lähtuva legitiimsuse, teiselt poolt aga asetas võimu teostamise eesmärgid vähemalt osaliselt väljapoole Valitseja egoistlike huvide kitsukest ringi.

Nii lõi Hobbes'i riigiteooria korrektse aluse valitsemisvõimu vägivallale, põhjendades seda ühiskonna huvidega, ja samas andis valitseja tegevusele selgelt sotsiaalse sisu ja eesmärgi. Kui Machiavelli käsitluses on riigil ainult üks formaalne eesmärk: *kaitsta iseenda olemasolu*, kindlustada võimu, siis Hobbes asetas sellele eesmärgi laia ühiskondlikku konteksti.

Erinevalt Machiavelli ajastust, mil Valitseja täielikult vastandus valitsetavale rahvale ja nagu isepäine karjane võis käituda oma karjaga just nii, nagu talle parasjagu meeldis või õige tundus olevat, elas Hobbes kiiresti laieneva kau-

batootmise, oma esimesi võrseid ajava kapitalismi ajastus. Majanduslik võim hakkas üha selgemalt feodaalide kui absolutistliku kuningavõimu peamiste toetajate käest ära libisema ja linnadesse, kaubatootjate ning kaupmeeste kätte koonduma.

Kindlustamaks tegevusvabadust ja arenguvõimalusi, pidi uus majanduslik eliit leidma endale koha ka võimustruktuuris. Küll ettevaatlikult, kuid siiski piisava selgusega osundaski Hobbes muutunud olukorrale ja siit johtuvale vajadusele siduda Valitseja teatavate kohustustega rahva ees.

Seda olulist momenti Hobbes'i riigiteoorias arendas edasi John Locke (1632–1704), filosoof ja poliitik, kes nii oma teoreetilistes töodes kui ka praktilises poliitilises tegevuses põhjendas vajadust piirata monarhi absolutismi, et rakendada riik täielikult ühiskonna teenistusse. Et tagada kodanikele kaitse võimu omavoli eest, anda neile majanduslik vabadus ja julgeolek, kutsus Locke üles allutama absolutistlik Valitseja rahvaesindajate parlamentaarsele kontrollile, kehtestama konstitutsioonilist monarhiat. Suuresti Locke'i ideede ja teoreetiliste seisukohtade põhjal sündis Inglismaal juba XVII sajandi lõpus moodne parlamentarism.

Vägivallariigist demokraatlikku seadusriiki

Võiks arvata, et parlamentaarne valitsemine on läbinisti ja täielikult pühenud ühiskonna teenimisele, hoolitsemisele rahva heaolu ja turvalisuse eest. Enamgi veel, võiks arvata, et parlamentarism sisuliselt tähendabki igasuguse lõhe kadumist valitsuse (riigi) ja rahva vahelt, et siin on tegemist sõna otseses mõttes rahva *omavalitsusega*, demokraatiaga. Seda eriti tänapäeval, kus „demokraatiat ülistatakse poliitilistes peokõnedes, mis enamasti on lühisõnalised, või olgu siis, et räägitakse demokraatiast ideaalses tähenduses, mitte niivõrd demokraatiast tegelikkuses. Kui me vaatleme täpsemalt, mis demokraatias oli ja on, siis ei jää meil märkamata, kui kaugel ta on igas mõttes õiglasest ja mõistlikust valitsemisvormist”¹³¹

Teatavasti demokraatlikus riigikorralduses on rahvas ise kuulutatud kõrgeima võimu kandjaks, suverääniks selle sõna kõige täielikumasse mõttes. Tuginedes filosoof Kanti mõtteavaldustele, kirjutab selle kohta Habermas: „Kõik õiguslikud kohustused, mis tagavad kodanikuvabaduse riigi sees ja maailmakodaniku rahu riikidevahelistes suhetes, moodustavad kokku täiuslikult õiglase korra

---

¹³¹ *Ibid*, lk 59.

idee. Sundi ei saa siis enam rakendada ei isikliku isandavõimu ega vägivaldse enesekehtestamise kujul, vaid ainult nii, et „üksnes mõistusel on jõud”. Õigus- suhted, mis ise on kasvanud ainsaks isandavõimuks, mida Kant kujutleb iga- ühe vabadusena üldiste seaduste järgi kookõlas oleva vastastikuse sunni või- malikkusena, pärinevad praktilisest mõistusest”.¹³²

Paraku seesama kõrgeim võim teostub siingi riigi kui ühiskonda valitseva ülimusliku võimu- ja valitsemismehhanismi kaudu. Sellepärast on rahva su- veräanne võimutäius ka kõige demokraatlikumates riikides enamasti realisee- ritud vaid *õiguses* (mõnikord ka kohustuses) *valida* oma esindajad riigi kui *tegeliku võimuse subjekti*, kui suveräänse võimu tegeliku valdaja ning teostaja va- litsemisorganitesse.

Riik aga, nagu muistegi, kaitseb kiivalt oma suveräänset iseolemist ja vaba- dust võimu teostamiseks. Õelduga seoses väärrib tähelepanu, et võimuhoobade juurde pääsenud rahvaesindajad unustavad sageli õige ruttu oma *ühiskondliku* identiteedi, samuti valijate mandaadi ning muutuvad nn *riigiinimesteks*, ühis- konnast distantseerunud inimgrupiks, kes ise tavatsevad end nimetada poliitiliseks eliidiks, mõnikord ka riigimeesteks. Riigi seaduste vormis väljendatud tahtega ehk teisisõnu nendesamade riigimeeste äranägemisel seatakse paika reeglid ning protseduurid, mis lubavad võimuhoobade juurde vaid *õigeid ini- mesi* ja sätestavad võimu teostamiseks korra, mis eelistavalt seab esiplaanile *rii- gi* (inimeste) huvid ning alles seejärel, võimalust mööda, ühiskonna eesmärgid.

Sama kiiva tähelepanuga jälgib riik rahva organisatsioonilist omaalgatust, näi- teks ametiühingulist liikumist, usuühinguid, kodanikeühiskonna muid ühen- dusi ja liikumisi. Riik ei taha lubada sõltumatult tema tahtest, omaenda huvide ja eesmärkide alusel organiseeruvat ühiskonda. Niisuguses ühiskonnas näeb riik ohtu oma suveräänsele võimutäiusele olgu või sellepärast, et organiseeri- tusega kaasneb nii või teisiti isetegemise ja iseotsustamise tahe, mis omakorda võib viia ühiskonna tahte vastandamisele riigi tahtele.

Sedalaadi pidev hool riigi iseolemise kindlustamiseks kõneleb sellest, et ka demokraatlik valitsemiskord pole suutnud või ei tahtnud likvideerida lõhet riigi ja ühiskonna vahel. Nii nagu riik on läbi ajaloo olnud *valitsev* süsteem, inimmassi, ühiskonda oma tahtele allutav, inimeste elu ja surma üle otsustav võimumasin, nii on ta seda kaasaegse demokraatia ajastulgi.

¹³² Jürgen Habermas, *Avalikkuse struktuurimuutus: Uurimused ühest kodanikuühis- konna kategooriast*. Eessõnaga 1990. aasta uusväljaandele (Tallinn: Kunst, 2001), lk 160–161.

„Riigi kui olemuslikult poliitilise ühtsuse juurde kuulub *jus belli*, st reaalne võimalus vajaduse korral omaenese otsuse põhjal vaenlane määratleda ja tema vastu võidelda“, kirjutab 20. sajandi Saksa riigiteoreetik Schmitt. „Riik kui määrav poliitiline ühtsus on enda kätte koondanud tohutu võimutäiuse: võimaluse pidada sõda ning sellega avalikult otsustada inimeste elu üle. Sest *jus belli* sellist korraldust sisaldabki; ta otsustab kahekordsele võimalikkusele: nõuda oma rahva liikmetelt valmidust surra ja valmidust tappa.”¹³³

Demokraatia tegelikkus sünnitab ja õhutab rahva rahulolematust. Nii räägitakse üha häälekamalt võimu võõrandumisest, heidetakse valitsusele ette selle liialt isepäist tegutsemist, mis ei arvesta rahva tahte ning ootustega. Võimu võõrandumise, valitseva eliidi iseenda egoistlikesse eesmärkidesse ja ambitsioonidesse kapseldumise tunnusmärgiks on lohkav korruptsioon. See osundab muuhulgas võimalusele, et valitsemine on muutumas teatavale ringkonnale kasumlikuks äriprojektiks. Sedasama näivad kinnitavat pettused, sageli lausa vägivallaaktsioonid valimiste läbiviimisel, kindlustamaks kord võimuhobade juurde pääsenutele võimul püsimise iga hinna eest.

Võõrandunud võim defineerib ebamääraselt, rahvale arusaamatult riigi huvisid ja eesmarke, tegeleb enamasti saladuse looriga varjatult küsimustega, mis ühiskonnale vähe korda lähevad või ei ole ühiskonna huvides, muutudes seejuures aina küünilisemaks ja amoraalsemaks.

Tulenevalt tohututest muutustest ühiskonnaelu sotsiaalmajanduslikes tingimustes, ennekõike sõltuvalt tehnoloogilisest progressist ja globaalse vabaturusuhte tekkimisest, on kaasaegse ühiskonna liige ühtpidi vabam, oma tegemistes riigivõimust sõltumatum, kui oli seda näiteks sunnismaine feodaalajastu talupoeg või linnakodanik, käsitööline, manufaktuuri- või vabrikutööline kapitalismi koidikul. Teisalt aga ahistavad kaasaegse ühiskonna liikme vabadust niisugused, temast mittesõltuvad olemise tingimused ja probleemid, nagu seda on valdavalt palgatööga seotud elatusallikad, elukondliku olme iseärasused, mis tulenevad lugematust hulgast seda tagavatest tehnoloogilistest rajatistest ja võrkudest, muud tsivilisatsiooni hüved, mille äralangemisel inimese elu poleks enam sotsiaalselt täisväärtuslik.

Sellepärast peeti veel üsna hiljuti loomulikuks, lausa enesestmõistetavaks, et demokraatlik riik kui ennekõike ja peamiselt rahvavõimule rajatud sotsiaalselt eesmärgistatud nähtus, ühiskonna kollektiivse subjektsuse kehastus, hoolitseb oma kodanike eluliselt tähtsate ühishuvide eest. Oldi seisukohal, et riik peab

¹³³ Carl Schmitt, „Poliitilise mõiste“ — Jüri Lipping (koost), *Kaasaegne poliitiline filosoofia. Valik esseid* (Tartu: EYS Veljesto Kirjastus, 2002), lk 57.

kaitsma neid samal määral, nagu ta võimaldab igale kodanikule vaba enese-teostamise võimalused, piirides, mis ei ahista teiste samasugust vabadust.

Siinkohal rõhutagem, et kodanike eluliselt tähtsate ühishuvide sfäär tänapäeval on oluliselt laiem sajanditetaguse aja inimeste ühishuvide ringist. Kui kunagi tõesti sai leppida väga vähesega, mistõttu valitsejalt oodati peamiselt rahu ning avaliku korra tagamist, siis tänapäeva palgatööst ja tehnovõrkudest sõltuvusse seatud inimeste ühishuvid, nende sotsiaalse turvalisuse tagatised hõlmavad juba väga suurt osa ühiskonna jätkusuutliku arenemise põhitingimustest. Sealhulgas eriti neid, mis puudutavad energia- ja kommunikatsioonivõrgustikke, ühiskonnaelu kultuurilis-vaimset, hariduslikku taastootmist, rahvatervise ja meditsiiniabi korraldust, avaliku korra ning turvalisuse institutsioonilisi tagatiseid, kuid kindlasti ka, või ehk isegi esmajoonelise elatusallikate institutsioonilist kaitset kui elutegevuse eeldust ja peamist tingimust.

Pole raske taibata, et ükskõik missuguse ühiskonnaelu nimetatud põhitingimustest äralangemine või kokkukuivamine seab tõsisesse ohtu vähegi inimväärsel elu võimaluse. Mõelgem näiteks suurlinnale, kus ühtäkki kaob elektrivarustus, jäävad tilgatumaks veekraanid, ei liigu ühistransport. Kui tund või paar saaks olukorda käsitada põnevalt ekstreemse seiklusena, siis edasikestmisel pöördub seiklus katastroofiks. Või mõelgem, mis hakkab juhtuma siis, kui lakkaks toimimast haridussüsteem, kui variseks kokku meditsiiniabi võrgustik. Sellele, mis juhtub töökohtade kadumisel, ei taha keegi kuigi meelsasti mõelda. Enamasti tähendab see igapäevasest leivast ja kindlast peavarjust ilmajäämist.

Demokraatiast sotsiaalriiklikku õigusühiskonda

Et kõike seda ei juhtuks, et ka moodsas ühiskonnas võiks inimene tunda ennast kindlalt ning turvaliselt, oodatakse riigilt kindlaid ja usaldusväärseid tagatiseid. Nõutakse vajalike institutsioonide loomist ja pidevat arendamist. Hoollitsemist selle eest, et oleks kindlustatud inimeste eluliselt tähtsate ühishuvide ning vajaduste rahuldamine vähemalt niisugusel tasemel, mida eeldab inimväärikus. Samas peetakse enesestmõistetavaks riigi hoolt selle eest, et need vajadused leiaksid rahuldamist tõepoolest kogu ühiskonna, mitte vaid üksikute gruppide või kihtide ulatuses.

Praktikas said need riigiehituslikud põhimõtted heaoluriigi (või -ühiskonna) vormis suuresti tegelikkuseks paljudes Euroopa demokraatlikes riikides Teise maailmasõja järgsel perioodil. Kuid mitte täielikult ja mitte viisil, mis ta-

ganuks ühiskonna elujõulise jätkusuutlikkuse pikemaks ajaks. Riigi kontrolli all toimuv hüvede võrdsustav ümberjagamine hakkas heaoluühiskonda üha enam transformeerima *hoolekandeühiskonnaks*. Viimane aga kipub neelama ressursse ja teenuseid rohkem, kui ollakse suutelised neid looma. Seda eriti vananeva elanikkonnaga Euroopas. Sellepärast ongi sedalaadi heaoluriigid täna-seks raskustesse sattunud ja sunnitud otsima uusi lahendusi, uusi strateegiaid ühiskonnaelu korraldamiseks ning arendamiseks.

See on vajalik seda enam, et vabaturusuhete intensiivne globaliseerumine peamiselt suurte riikideüleste finants- ja ettevõtluskorporatsioonide eestvedamisel tõrjub riiki tema seniselt positsioonilt ja koos sellega kärbib võimalusi heaoluühiskonna saavutuste hoidmiseks endisel viisil. Riik on loovutamas kontrolli mitmete ühiskondliku heaolu kindlustamise seisukohalt tähtsate valdkondade üle globaalse haardega, igasuguseid rahvuslikke ja inimlikke huvisid eiravatele äriühendustele.

Sellega seoses kirjutab David C. Korten: „Korporatsioon on oma hoolikalt kujundatud imidži ja paljude kenade ja eetiliste töötajatega üksnes juriidiline dokument, mille kehaks on tema tegevusluba ja vereks raha. Oma sisult on ta tulnukas, millel on vaid üks eesmärk — toota raha enda toitmiseks ja paljundamiseks. Üksikisikud on asendatavad. Tal on vaid üks tõeline kiindumus: finantsturud, mis on isegi rohkem raha looming kui korporatsioon ise. Inimühiskond on juba pikka aega seisnud küsimuse ees, kas võim tuleks anda rikastele või vaestele. Nüüd on meie ees erinev ja pahaendelisem küsimus, mis oma tagajärgede õigesti tõlgendamisel peaks ühendama rikkad ja vaesed ühise eesmärgi nimel. Kas võim kuulub inimestele sõltumata nende rahalisest olukorrast või kunstlikule korporatiivsele organile? Kontrolli tagasisaamiseks oma tuleviku eest ja inimühiskonna olemasolu tasakaalustamiseks planeedi nõudmistega tuleb meil tagasi saada korporatsioonidele loovutatud võim”.¹³⁴

Riigi funktsionaalne taandumine ja kokkusulamine paistab liikuvat selle poole, et lõpuks kaotab ta kaasaraäkimise õiguse kõigis tähtsamates ühiskonnaelu korraldamise küsimustes. Tulemuseks on, et ühiskond, mis seni riigi juhtimisel, riigi institutsioonilise ja funktsionaalse infrastruktuuri najal toimis suhteliselt korrastatud, inimestele turvalist elu pakkuva tervikuna, kantakse nüüd, piltlikult öeldes, rahailma ärilistes huvides laiali. Igast üksikust sotsiaalse elu valdkonnast, igast seni riigile kuulunud funktsioonist on saamas omaette äri-valdkond, kasumi teenimisele orienteeritud ettevõtluse ala.

¹³⁴ David Korten, *Maailm suurfirmade haardes* (Tallinn: Tänapäev, 2000), lk 80–81.

Nagu kirjutab Ulrich Beck, moodsas postindustriaalses ühiskonnas „nihkub ühiskonna kujundamise võim poliitilisest süsteemist teaduslik-tehnilise ja majandusliku moderniseerumise subpoliitilisse süsteemi. Leiab aset poliitika ja mittepoliitika ohtlik kohavahetus. *Poliitiline muutub mittepoliitiliseks ja mittepoliitiline poliitiliseks. /.../ „Majandusarengu” ja „teaduse vabaduse” toetamine ning kindlustamine toob kaasa poliitika kujundamise eesõiguse libisemise poliitilis-demokraatliku süsteemi käest majanduse ning teaduslik-tehnilise „mittepoliitika” kätte, millega kaob demokraatlik legitiimsus. /.../ See areng on erakordselt tõsiste tagajärgedega ja problemaatiline: sotsiaaliigi projektis suutis poliitika tehnilis-majandusliku süsteemi suhtes välja arendada *suhtelise autonoomia*, et vajadusel turujõududesse poliitiliselt sekkuda. Seevastu nüüd ähvardab poliitilist süsteemi oma demokraatlikku iseloomu säilitades *võimust ilmajäämine*.*

Poliitilised institutsioonid muutuvad administraatoriteks arengule, mida nad ei ole planeerinud ega suuda suunata, kuid mille eest nad ometi peavad kuidagi vastutama. Teisalt on teaduses ja äris tehtud otsused laetud mõjuvõimsa poliitilise sisuga, millel samas puudub ühiskonna heakskiit. Otsustel, mis ühiskonda muudavad, pole kohta, kus nad saaksid end avaldada, nad muutuvad tummaks ja anonüümseks. /.../ See, mida me *ei* näe ja *ei* taha, muudab üha ilmsemlt ja ohtlikumalt maailma.”¹³⁵

Kuna äriprojekte realiseeritakse, nagu öeldud, üha suuremal määral globaalses ruumis, rahvusriikide, rahvuslike kultuurikoosluste üleselt, siis jäävadki viimased oma erihuvide ja sotsiaalsete probleemidega jõuetu kõrvaletõrjutu olukorda. Probleemid aina kuhjuvad ja teravnevad, võimalusi aga, sealhulgas eriti ressursse ning otsustusvabadust nende lahendamiseks pole.

Praktiliselt viib see turvatunde minetanud inimesed suhetes riigiga sügavasse usalduskriisi. Üha enam võtab maad arvamus, et riik on jätnud nad või jätmas iseenda hoolde või, mis veel halvem, asunud vedama sama vankrit kasumiahne ettevõtlusega.

Sotsiaalse olemise poliitiliselt tasakaalustatud ja juhitud mitmekesisuse asemele tulnud kitsalt kasumijahile orienteeritud ärikeskne turumajanduslik juhtimine näib ühiskonnas toimivat analoogiliselt HI-viirusele inimorganismis. Asi pole mitte ainult selles, et säärase asendusega lammutatakse ühiskonna elujõu ja jätkusuutlikkuse allikas, sotsiaalseks kapitaliks nimetatav ühiseluliste solidarsussuhete võrgustik. Tuues sotsiaalse kapitali ohvriks väikese kildkonna äri-

¹³⁵ Ulrich Beck, *Riskiühiskond: Teel uue modernsuse poole* (Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005), lk 240–241.

huvidele, muudetakse ühiskond samuti nagu HIV-positiivse inimese organism vastuvõtlikuks ka kõikvõimalikele välistele riskiteguritele ja rünnetele, olgu siis tegemist looduslike, tehnogeensete või vahetult sotsiaalset laadi ohtudega.

Hinnangutes modernse aja poliitika refleksioonile rahva suhtumistes ühineb Ulrich Becki seisukohtadega eespool juba osundatud David C. Korten, kuid seda veelgi pessimistlikumas toonis. Ta kirjutab: „Louis Harrise arvamusküsitluste firma aastane usaldusindeks USA kaheteistkümne juhtiva institutsiooni juhtide suhtes kukkus baastasandilt 100 aastal 1966 tasandile 39 aastal 1994. /.../ Samas tõusis Louis Harrise „võõrandumisindeks”, mis kirjeldab majanduslikku ebavõrdsust, põlastust võimukandjate suhtes ning mõjuvõimu puudumist, 29 protsendilt aastal 1969 kuni 65 protsendini aastaks 1993. Ketteringi fondi ettekanne andis edasi ameerika valijaskonna meeleolu: „Ameeriklased /.../ kirjeldavad praegust poliitikat kui rahva suhtes hoolimatut süsteemi, mida juhivad professionaalsed poliitikud ja raha, mitte valijate hääled”. Rahvusvahelised arvamusküsitlused teistest tööstusriikidest kinnitavad sarnaseid tulemusi.”¹³⁶

Vastavalt sellele, kuidas riik leiab üha vähem võimalusi või tahet pakkuda inimestele turvalist elukeskkonda, hakkavad inimesed riiki võõristama ja ignoreerima. Nad ei saa tunnustada, omaks pidada riiki, mis midagi vastu andmata aina nõuab, teadmata kelle või mille huvides. Kõik see kokku ongi demokraatia kriis, riikluse kriis, mis süvenedes võib paisata ühiskonna hukatusliku kaose pöörisesse.

Vältimaks halvimat, on hakatud otsima uut mõtestatust nii demokraatlikule valitsemiskorraldusele kui ka riigile laiemalt. Uuelt aluselt, tänaste realiteetide kontekstis püütakse defineerida riigi ja demokraatliku valitsemise ülesanded ühiskonnaelu korraldamisel. Otsitakse demokraatia uusi vorme kindlustamiseks riiklikult organiseeritud ühiskonnaelu turvalisust globaalse turumajanduse tingimustes. Nendes otsingutes näib põhitähelepanu koonduvat võimu detsentraliseerimise küsimusele, mis on vaadeldav ka lahenduse otsimisena riigi ja ühiskonna igipõlise vastasseisu ületamise probleemile.

Mainekas ameerika politoloog Harry Eckstein kirjutab: „Sama kaua kui inimesed on uurinud poliitikat, on nad püüdnud leida seoseid poliitilise elu ja selle ühiskondlike raamide vahel. Neis otsinguis on üks sotsiaalse elu aspekt üllatavalt hooletusse jäetud. See on ühiskondliku elu valdkond, milles kõige selgemalt ja vahetumalt avaldub poliitiline valitsuselaadne käitumine; ma mõtlen siin võimustruktuure valitsusvälistes sotsiaalsetes suhetes nagu perekonnas, koolis, majandusorganisatsioonis ja neile sarnastes inimgruppides. /.../ See on

¹³⁶ Korten, *Maailm suurfirmade haardes*, supra nota 134, lk 35, 80–81.

igal juhul tõsine puudus, sest on arusaadav, et kui mingi ühiskonnaelu külg võib otseselt mõjutada valitsust, siis on selleks need võimukogemused, mis inimestel on tekkinud teistes eluvaldkondades, eriti sellised, mis kujundavad isiksust ja millele nad tavaliselt pühendavad suurema osa oma elust”.¹³⁷

Tähelepanek, et nimelt inimeste valitsusvälised võimukogemused mõjutavad kõige tuntavamalt (riigi) valitsemist, osundab muuseas küllalt ühemõtteliselt sellele, et võim tegelikult sünnibki inimeste ühiselulistes, *valitsusvälistes* suhetes. Mitte Valitseja hinges või riigi võimukoridoride salasoppides. Just ühiskond oma *inimlikelt* alustelt kujunevas terviklikkuses loob ka iseenda elutegevusele eriomaseid, reaalsete sotsiaalsete probleemide suhtes adekvaatseid võimustruktuure.

Sellepärast tohib öelda, et ühiskond on võimu loomulik kasvulava ja kodu. Sama loomulikult võim kuulubki ühiskonnale, ühiskonnana organiseerunud rahvale, mitte sellest eraldunud Valitsejale või riigile. See, et ühiskonna kujunemise mingil etapil võim vägivaldselt usurpeeriti ja riigivormis ühiskonna kohale tõsteti, ei muuda asja. Küll aga nüüd, kus inimkond oma arengus on jõudnud globaalse maailmakorra kujunemise riskideohtrasse faasi, tuleb võim ühiskonda tagasi viia.

Vajadus selleks lähtub ennekõike ühiskonnaelu üha kiirenevast dünaamikast, mis sunnib lahendama probleeme valdavalt nendel ühiskonnaelu tasanditel, kus nad parasjagu tekivad. Jäädes ootama (kõrgel ja kaugel asuva) riigi lahendusi, raisatakse kallist aega, mis tihtipeale tähendab lootusetut hiljaksjäämist. Lahendamata probleemid aga kuhjuvad ning tekitavad pingeid, külvavad ühiskonda segadust. Teisalt tingib vajaduse võimu ümberjagamiseks, ühiskonna vahetu osaluse suurendamiseks inimlikult tähtsate probleemide lahendamisel, riikideüleste korporatsioonide ärihuvide põhine võimuambitsioon. Ainult nende võimusesse antud maailmas poleks varsti inimesel tema sotsiaalsete huvide ning vajadustega enam kohta.

Võimu ühiskonnale tagasiandmine ei tähenda riigi likvideerimist või tema osatähtsuse vähendamist nii, nagu seda nõuavad neoliberaalid. Tegelik probleem on selles, kuidas kujundada riigi *iseolemine* ja sellest johtuv *ülimuslikult suveräänse võimu* ambitsioon ümber *ühiskonna enesevalitsemise* riiklikuks vormiks. Ehk, nagu ütleb selle kohta Anthony Giddens, kuidas demokratiseerida demokraatiat. Ta kirjutab: „Asi pole selles, kas on vaja rohkem või vähem valitsust, vaid arusaamises, et valitsemine peab kohanema praeguse globaalse

¹³⁷ Harry Eckstein ja Rein Taagepera, *Stabiilse demokraatia teooria* (Tallinn: Valgus, 1990), lk 5–6.

ajajärgu uute tingimustega, ja et võimu, sealhulgas ka riigi legitiimsust tuleb pidevalt uuendada”.¹³⁸

Käsitledes konkreetset reforme, mida riik demokraatia demokratiseerimiseks peaks läbi viima, tõstab Giddens esile järgmised momendid: a) *võimu detsentraliseerimine, selle ümberjaotamine nii allapoole kui ka ülespoole*. Selgituseks lisatakse, et võimu säärase detsentraliseerimisega ei kaasne rahvusriigi võimu vähenemine. Pigem on see rahvusriikluse uuenemise tingimus, mis lisab võimalusi reageerida mõjudele, mis muidu rahvusriigist mööda läheksid; b) *avalikkuse osa suurendamine, vastava põhiseadusliku reformi läbiviimine*, vähendamaks võimalusi korruptsiooniks, kulissidetagusteks kokkulepeteks, privileegide jagamiseks ja onupojapoliitikaks; c) *administratiivse tõhususe suurendamine*; d) *demokraatia uute, harilikult hääletamisprotsessist erinevate vormide juurutamine*. Selgituseks rõhutab Giddens, et kohaliku otsese demokraatia, elektrooniliste referendumite, kodanike vahekohtunike kogude ja muude võimaluste kaudu saab valitsus uuesti sisse seada otsesemaid kontakte kodanikega ja vastupidi; e) *riskisituatsioonide lahendamise võime tõstmine*. Giddens rõhutab, et riigi legitiimsus sõltub tänapäeval rohkem kui kunagi varem tema võimest riskisituatsioone lahendada. See ei tähenda ainult julgeoleku eest hoolitsemist, ka mitte tegelemist ainult majanduslike riskidega, vaid vajadust reageerida ja suutlikkust leida lahendus kõigile kaasaegse teaduse ning tehnoloogia saavutustest lähtuvatele riskidele.

„Uus demokraatlik riik“, ütleb Giddens, „on veel lõplikult väljatöötamata ideaal. Ma ei püüagi väita, et sellisele riigile lõpliku kuju andmiseks vajalikud detailid on teada. Pealegi toovad kõik reformid kaasa järjest uusi keerulisi küsimusi. Näiteks detsentraliseerimine ja võimu ümberjaotamine kõlab ahvatlevalt — võim regioonidele, linnadele, kogukondadele tagasi anda! Kuid nagu kõigis demokratiseerimisprotsessides, on ka siin oma agad. Kui võimu ümberjaotamist ei tasakaalustata võimu „ülespoole“ edasi andmisega, on tulemuseks killustumine. Selline võimu edasiandmine pole olemuslikult demokraatlik”.¹³⁹

Siinkohal võiks küsida, kas mingit (demokraatliku) riigi *lõplikku* mudelit üldse on võimalik luua. Ehk tuleks jääda selle juurde, et riiklus osana inimese ühiskondlikust olemisest muutub koos olemise tingimuste muutumisega. Kindlasti aga tasub rõhutada, et sõltuvalt riigi suutlikkusest kohanduda muutuva keskkonna tingimustega, kujuneb tema võime *valitseda* neid asjaolusid ja jõudusid, mis mõjutavad inimeste ühiselu turvalisust. Niisuguseid asjaolusid ja jõudusid

¹³⁸ Anthony Giddens, *Kolmas tee: Sotsiaaldemokraatia uuestisünd* (Tallinn: Mõõdukad, 1999), lk 72.

¹³⁹ *Ibid*, lk 72–78.

on palju. Samas ei kujuta nad endast mingit eriomaselt *ohtlike nähtuste* klassi, vaid on seotud inimeste sotsiaalse elu kõigi külgedega. Sellepärast ei saa loota, nagu võiks tagada turvalise elukeskonna vaid selleks eraldi loodud kaitseabinõudega, näiteks riigi jõustruktuuridega. Viimaste roll on pigem taastav, tagajärgi kõrvaldav kui ohtude eest kaitsev või neid ärahoidev.

Ühiskonna jätkusuutlikkuse aspektist, kuid samas ka muutunud oludele vastava demokraatliku riigi ülesannete seisukohalt võtab turvalisuse probleemi sisu tänapäeva maailmas lühidalt kokku Franz Josef Radermacher. Ta kirjutab: „Tänapäeva üleilmastunud majanduses on kõige olulisem see, et turuosaliste tegutsemistingimused peavad sobima jätkusuutlikkusega. Areneval maailmal tuleb üleilmse ühiskondliku leppe (Global Contract) alusel kehtestada niisugune rahvusvaheliselt tunnustatud majanduskorraldus, kus turumajandus hakkaks rahuldama vajadusi, mis vastaksid inimeste enamuse soovile ning samas arvestaks jätkusuutlikkusest tulenevaid kitsendusi. /.../

Praegu on võib-olla suurimaks jätkusuutliku arengu probleemiks see, et idabloki kokkuvarisemisest on tehtud valed järeldused. Oluline osa loodetud rahudividendidest laekus kiiresti pangaarvetele, mis olid selletagi küllaldaselt täidetud. Poliitiliselt koordineeritud arenguprotsesside asemel tekitati reguleerimata turgude kaudu küll majanduse kiire kasv, kuid sellega kaasnes ühiskonna lõhenemise suurenemine ja keskkonna hävitamine. Aruka regulatsiooni ja sellega kaasneva turudünaamika asemel sai domineerivaks filosoofiaks deregulatsioon. Nende protsesside võitjatel ja praeguse maailmamajandusliku süsteemi keskmes olevatel tegijatel on briljantselt õnnestunud oma ebaõigete põhjenduste toel püstitada maailmas ulatuslik ideeline kaitsemüür.

Siin paistavad silma eelkõige mõningad kaasaegse turumajanduse vaimustunud professorid, kes peavad seda oma ühiskondliku rolli ja vastutuse osaks. Kõikvõimalike argumentide abil üritavad nad koguni tõestada, et ainuüksi majanduse vorm lahendab maailma suurimad vaesuseprobleemid, kuigi täiesti ilmselt see nii ei ole. /.../ Vabaturu mõiste kasutamine on trikk, et luua ettekujutust, nagu koosneks turg peamiselt turuosaliste omavahelisest konkurentsist ja et igasugune ökoloogiline, sotsiaalne ja kultuuriline kitsendus on saatanlik ning tingimata sotsialistlik ja üleüldse väärtusi hävitav suundumus. /.../ Seejuures on huvitav jälgida, et just nimelt need inimesed, kes jutlustavad seda ideoloogiat erilise tormakusega, panustavad alati eriti ühele tähelepanuväärsele asjale — nad tahavad omandi kaitseks karmi seadusandlust ning palju politseinikke, kohtunikke, tugevat sõjaväge, et seda tagada. /.../

Deregulatsiooni naiivsed ja eufoorilised pooldajad on terves maailmas juba palju kahju teinud, eelkõige jätkusuutliku arengu seisukohalt. Kui nad ise oma teooriaid usuvad ja parimate kavatsuste kohaselt tegutsevad, siis on see lihtsalt traagiline. Kui nad aga teavad, mida nad teevad, siis on see üldise heaolu seisukohalt tavaline kahjurlus”.¹⁴⁰

Võttes eelöeldu lühidalt kokku, rõhutaksin, et läbi sajandite on riik enam-vähem nii toiminud, nagu seda Hobbes'i lepinguteooria ette kirjutab. Sellegipoolest on ka riik eri ajastutel, muutuvate majanduslike ja sotsiaalsete tingimuste survele pidanud oma tegevusmalle muutma. Asetleidnud muutuste üldine suundumus tundub olevat riigi *ühiskonnastumine*, ühiskonna suveräänse *valitseja* rollist ühiskonda teenindava institutsiooni funktsioonidesse asumine. Selles mõttes on võimalik rääkida *sotsiaalriigi* kujunemisest.

Niisuguses arenguliinis muutuvad loomulikult ka riigi võimalused ja ülesanded inimeste sotsiaalse ühiselu korraldamisel. Karmikäelise hirmuvalitseja või politseilist turvateenust pakkuva valvuri asemel peab ajaloo areenile astuma ennast sotsiaalriigi vormis teostav ning vastavalt organiseerunud *õigusühiskond*, mis juba olemuslikult kannab endas inimeste ootusi ning kujutlusi vabast, turvalisest ja õiglasest ühiselust.

Teatavasti on ühiskond selle sõna poliitikavälises tähenduses ennast sotsiaalselt määratlenud (inim)liigi loomumane elukeskkond. Eksistentsiaalselt tähtsa sotsiaalse ruumina toimib ühiskond iga reaalaraj elava indiviidi, samuti kõigi teiste ühiselu subjektide jaoks *vabaduse* ja *turvalisuse* allikana ning garandina. Sellepärast tohib väita, et subjektse vabaduse ja turvalisuse määr, mis tunnetuslikult suhestub subjekti vastavate (subjektiivsete) kujutluste ning ootustega, kujuneb objektiivselt ühiskonna kui sotsiaalse metasüsteemi omaduste gammas. Sõltuvalt ühiskonna kvaliteetidest on subjekt nii oma üldises eesmärgiseades kui ka konkreetsetes valikutes rohkem või vähem vaba. Samuti nagu subjekti turvalisus (alates elementaarsest füüsilisest kaitstusest kuni majandusliku, sotsiaalse ja vaimse kindlustunde tagamiseni) sõltub ühiskonna mitmesugustest omadustest, sealhulgas tema kui süsteemi seisundist, organisatsioonilisest ning kvalitatiivsest terviklikkusest, suutlikkusest kohaneda muutuvate keskkonnatingimustega jms.

---

¹⁴⁰ Franz Josef Radermacher, *Tasakaal või häving: Ökosotsiaalne turumajandus kui üleilmse jätkusuutliku arengu võti* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2005), lk 12–13, 17–21.

Ühiskonda teatavates funktsioonides teenindavas sotsiaaliigis kui uut tüüpi *poliitilises* moodustises (süsteemis) näeme samuti sotsiaalse olemise mitmesuguste vormide ning institutsioonide põimingut, milles igaüks neist eraldi võetuna pole käsitatav mitte ühiskonnaelu iseseisva tähendusega komponendina, n-ö mosaiigikillukesena, vaid üksnes momendiseisundina sotsiaalse olemise ja suhtlemise lõputus protsessis. *Sotsiaalse* tähenduse omandab ühiskonnaelu iga eraldi võetud aspekt, protsess, institutsioon, nähtus vaid läbi nende seoste ja sõltuvuste põimingu, mis kirjeldavad tema kuuluvust sotsiaalsesse tervikusse. Siit ka arusaamine, et sotsiaaliigi põhifunktsioon on hoolitseda ühiskonnaterviku *tasakaalustatud toimimise* ning arengu eest ja nimelt sel viisil hoida ära ohtlike tagajärgedega arenguhäirete ning kriiside tekkimine.

Riigi suutlikkus kohaneda muutuvate oludega, et tagada ühiskonna jätkusuutlikkus, on eriti aktuaalne praegu, globaalse maailmakorra sünni protsessis. Traditsioonilised kujutlused riigist kui oma territooriumi, rahva ja majanduse suveräänsest valitsejast on pudenenud põrmuks. Ühiseluline kooslus näib laiali paiskuvat, globaalsesse maailmaühiskonda sulanduvat. Väga suur osa sellest, mis varem pakkus elamiseks pidepunkte ja kindlust, on kadunud.

Nüüd tuleb kiiresti asemele pakkuda midagi uut, midagi niisugust, mis taastaks inimeste kindlustunde iseenda suutlikkuse ning homse päeva suhtes. Üks võimalusi inimesi enesekindlusele julgustada on anda seni ühiskonna üleselt toiminud, inimesi kõrgelt ja kaugelt valitsenud võim ühiskonda tagasi. Võim, otsustuspädevus inimeste elutähtsate küsimuste üle, tuleb viia vahetult ühiskonna eneseregulatsiooni organisatsioonilistesse vormidesse, sealhulgas kodanikuühiskonna institutsioonidesse, kohaliku omavalitsuse organistesse jne.

Kui sääraseid vorme veel piisaval hulgal pole või kui nad on alles kujunemisejärgus ning selletõttu nõrgukesed, peab riik oma institutsioonidega, piltlikult öeldes, vahetult sisenema ühiskonda. Seejuures peab riik ise *ühiskonnastuma* määral, mis jätab riiklike võimuinstrumentide kätte vaid selle hädavajaliku osa võimust, mida on vaja ühiskonna huvide esindamiseks ning kaitsmiseks rahvusvahelises ruumis, globaalse vabaturumajandusega kaasnevate ohutegurite kontrollimiseks ja maandamiseks.

Selle kõige nimel peab riik muidugi uuesti defineerima iseenda olemuse ning ülesanded, uutelt filosoofilistelt alustelt määratlema oma asendi sotsiaalses ruumis. Kuidas täpselt kõike seda teha, on kahtlemata teema, mis nõuab põhjalikku uurimist. Esialgu on enam-vähem selge vaid see, et riik peaks ütlema lahti pretensioonist suveräänina valitseda ühiskonda. Riigi sedalaadi suveräänsust ei tunnusta kaasaegne, suuresti riikideülevalt kujunev ning toimiv maa-

ilmaühiskond nagoonii. Sellepärast, jäämaks globaliseerumise pöörises üldse püsima, peaks riik otsima mõistlikke lahendusi ühiskonda sulandumiseks.

Kuna riik pole eesmärk omaette, vaid üksnes instrument inimeste ühiskonnaelu korraldamiseks, neile turvaliste elutingimuste loomiseks ja hoidmiseks, siis sellest lähtuvalt peakski ta nii sõnas kui teos muutuma ühiskonna organisatsiooniliseks vormiks. Niisuguses rollis ja vastavates ülesannetes ei ole riigil suveräänsel võimutäiust selle sõna traditsioonilises tähenduses. Kui üldse rääkida suveräänsusest ja (võimu) suveräänist, tuleb pidada silmas ühiskonda kui inimliku olemise kõrgeimat subjekti. Võim sünnib ühiskonnas ja kuulub loomoomaselt ühiskonnale. Riik ühiskonna toimimise ühe instrumendina, ühiskonnaelu ühe ajaloolise vormina on vaid võimu *tarvitaja* määral, mis temale antud ülesannete täitmiseks vajalik on.

Ühiskonnaga kokkusulanud, inimeste ühiskonnaelu tegelike eesmärkide teenistusse rakendunud ja vastavalt ühiskonna võimustruktuuridesse sobitunud riik on sõna otseses ja tegelikus mõttes *sotsiaalriik*. Muutuda selleks, ja võimalikult ruttu, on eriti tähtis väikeriigi jaoks, väikese ühiskonna puhul, mis vastasel korral lausa märkamatuks võib kaduda kosmopoliitse maailmaühiskonna ookeani.

Psühholoogia eriteadmiste kasutamisest Eesti õigusmenetluses

Lembit Auväär

EV Valitsuse poolt tunnustatud psühholoogiaekspert

Silvia Kaugia

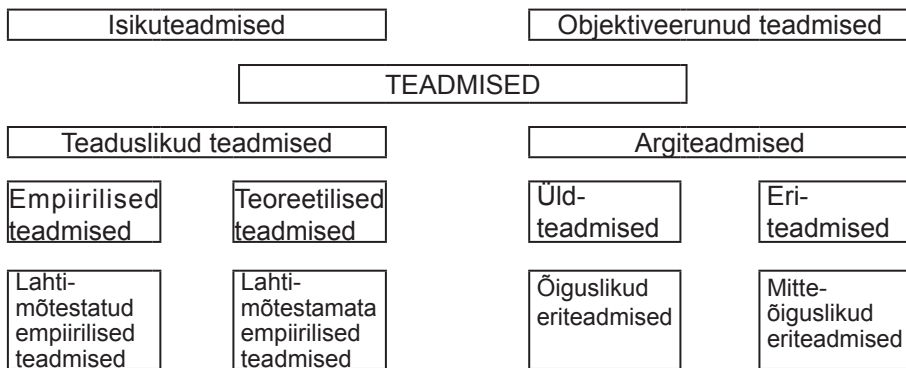
TÜ õigusteaduskonna lektor

Teadmiste ja eriteadmiste mõistest ning liikidest

Herbert Lindmäe rõhutab oma doktoriväitekirjas põhjendatult, et seadustes kasutatakse samaaegselt mõisteid „eriteadmised”, „teadmised”, „kogemused”, „praktilise töö kogemused”. Seda tuleb mõista nii, et kõikidel juhtudel on silmas peetud eriteadmisi ja need eriteadmised ei tohi olla õiguslikku laadi. Sellisteks eriteadmisteks on kõigi teiste teadmiste kõrval ka psühholoogia teadmised. Järgnevalt esitame Herbert Lindmäe koostatud teadmiste liigituse skeemi ja püüame selle abil iseloomustada psühholoogilisi teadmisi.

Psühholoogilised teadmised võivad esineda kas isikuteadmistena või ühiskonnateadmistena. Viimased eksisteerivad isikust väljaspool. Neil võib olla mingi objektiivne kuju (näiteks raamatud, kunstiteosed jne), kuid nad võivad ühiskondlikus teadvuses esineda ka ilma objektiivse kujuta — hinnangutena, väärtustena jms. Indiviidi sotsialiseerumine seisnebki selles, et ta ammutab ühiskonna teadmistest teatud osa ning kujundab nii oma teadvuse ja ka teadmised. Teatud osa teadmisi on aga indiviidile edasi antud geenide kaudu.¹⁴¹

Skeem 1. Teadmiste liigid

¹⁴¹ Herbert Lindmäe, „Kohtuekspertiisi juhtimine ja selle efektiivsus kriminaalmenetluses“, õigusedoktori väitekirja, Tartu (1991), lk 25–34.

Nii indiviidi kui ka ühiskonna teadmised jagunevad teaduslikeks teadmisteks ja argiteadmisteks. Argiteadmised on vahetult praktilal põhinevad teadmised. Kuna praktika ei ole kunagi kõikehaarav, täidetakse lüngad fantaasiaga, mille tulemusel tekivad eelarvamused. Argiteadmistes on põimunud tõene ja vääring nad erinevad oluliselt teaduslikest teadmistest. Ühiskonna tasandil moodustavad argiteadmised ühiskondliku psühholoogia. Sotsialiseerimata indiviidi tasandil moodustavad argiteadmised tema maailmapildi. Ühiskonnas ei esine argiteadmised puhtal kujul, neisse on alati tunginud teaduslike teadmiste elemente. Inimest ümbritsev looduslik ja sotsiaalne keskkond peegeldub tema psüühikas esmalt just argiteadmistena, mis hiljem korrastub ja süstematiseerub teaduslike teadmiste mõjul. Herbert Lindmäe väidab, et teaduslikud teadmised erinevad argiteadmistest oma sügavuse, täpsuse, süstematiseerituse ja terviklikkuse poolest. Päril nii see siiski pole. Asi on selles, et meid ümbritsev tegelikkus võib ühiskondlikus teadvuses tekitada väga erinevaid moodustisi nagu näiteks õigusteadvus, esteetiline teadvus, religioosne teadvus jms.

Teaduslikud teadmised jagunevad empiirilisteks ja teoreetilisteks. Teaduslike empiiriliste teadmiste allikaks on konkreetsetes teadusharus kasutatavate uurimismeetodite abil saadud tulemused. Erinevates teadusharudes on uurimismeetodid erinevad. Psühholoogias kasutatakse nii looduslikku kui ka kunstlikku eksperimenti, vaatlust, anketeerimist, vestlust, intervjuerimist, teste ja eksperthinnanguid — ühesõnaga kõiki inimest ja tema psüühikat uurivate teaduste meetodeid. Teaduslikud teoreetilised teadmised kujunevad empiiriliste teadmiste lahtimõtestamisel ja üldistamisel ning nad on suunatud tunnetusobjekti olemuse avamisele. Empiiriliste teadmiste erinevad interpreteerijad lähtuvad erinevatest doktriinidest ja seetõttu tekivad vastuolud ka teoreetilistes teadmistes.

Indiviid omandab teaduslikud teadmised peaasjalikult organiseeritud koolituse teel, mis on hariduse omandamise põhimoodus. Selle kõrval on teaduslike teadmiste omandamisel oluline koht ka iseõppimisel ja teadustööl. Sihipärastes õpingutes omandatud teaduslikke teadmisi iseloomustab süsteemsus, nad on omavahel seotud ja neil on kindel loogiline struktuur. Sellistes teadmistes kujunevad ainesised ja -välised seosed.

Teadmiste pinnal formeeruvad oskused. Oskused tähendavad inimese võimet toimida tingimusi arvestades sihipäraselt ja tagajärjekalt, valida toiminguks või tegevuseks otstarbekaid võtteid ja vahendeid. Oskuste alusel kujunevad vilumused. Need on sellised oskused, mis tagavad toimuva sihipärasuse, kiiruse, otstarbekuse ja tulemuslikkuse. Süstematiseeritud teadmised, oskused ja vilumused moodustavad indiviidi individuaalse kogemuse, mille omandamise

resultaati nimetatakse hariduseks. Hariduses eristatakse üldharidust ja kutse- ehk eriharidust — üldharidus annab inimesele üldteadmised, eriharidus eriteadmised.

Eriteadmised ekspertiisi teostamise obligatoorse elemendina

Õigusmenetluses ja kohtuekspertiisi teoorias on üheks keskseks mõisteks „eriteadmised”. Selle mõiste abil avatakse omakorda mõisted „ekspert” ja „ekspertiis”. Kriminaalmenetluses määratakse ekspertiis juhul, kui kriminaalasjas tähtsust omavate asjaolude tuvastamiseks on vaja eriteadmisi. Ekspert on isik, kellel on eriteadmised, mille rakendamine on kriminaalasjas vajalik.

Tsiviilmenetluses on kohtul õigus küsida eksperdi arvamust selliste tähtsust omavate asjaolude selgitamiseks, mis ei ole õiguslikku laadi. Eksperdina võib kohus välja kutsuda iga isiku, kel on arvamuse andmiseks vajalikud teadmised ja kogemused.

Kohtuekspertiis on õigusnormidega reguleeritud protsessuaalne tegevus, mis on seotud eriteadmiste kasutamisega, mille tulemusena saadakse tõend eksperdi arvamuse või akti näol selle koostamise võimatuse kohta.¹⁴²

Mõiste ekspertiis haarab endasse nii eksperdi tegevuse kui ka need protsessuaalsed toimingud, millega uurija kogub faktilised asjaolud enne ekspertiisi määramist. Kõikidel kohtuekspertiisiga seotud isikutel on üksteise suhtes õigused ja kohustused. Ekspert on protsessis osavõtja nagu tunnistaja, kannatanu, prokurör jt. Ekspert on kohustatud juurdlust teostava isiku, uurija või kohtu kutsel ilmuma ja andma objektiivse arvamuse temale esitatud küsimuste kohta. Eksperdil on õigus tutvuda arvamuse andmiseks vajalike toimumaterjalidega ja asjas kogutud tõenditega, taotleda uuritava materjali või tutvumiseks esitatud toimumaterjalide täiendamist, viibida uurija loal süüdistatava, kannatanu ja tunnistaja ülekuulamise ning teiste uurimistoimingute teostamise juures ja esitada ülekuulatavale uurija kaudu küsimusi, osa võtta kriminaalasja kohtulikust arutamisest ja esitada kohtu loal küsimusi kohtuistungil ülekuulatavatele.

Ekspertiis erineb teistest protsessuaalsetest toimingutest selle poolest, et seal kasutatakse mittejuriidilisi eriteadmisi. Ekspertiisi protsessuaalse tegevuse tähtsamaks komponendiks ja resultaadiks on ekspertiisiakt, mis motiveerib ja

¹⁴² Харри Рооп, *Уголовно-процессуальные проблемные аспекты судебной экспертизы* (Таллинн, 1992), с 31–32.

väljendab eksperdi arvamust. Iga ekspertiis lõpeb kas ekspertiisi aktiga või aktiga võimatuse kohta vastata eksperdile esitatud küsimustele.

Eriteadmisi võib lisaks ekspertiisile kasutada ka spetsialisti kaasamisena. Mõlemale vormile on ühine:

1. Eriteadmiste kasutamine selleks pädeva inimese kaasamise kaudu.
2. Mõlemal juhul on tegu protsessis osaleva isikuga, kellel on seaduses ette nähtud õigused ja kohustused.
3. Eriteadmiste kasutamisel on mõlemal juhul õiguslikud garantiid (vastutus põhjendamatu keeldumise korral, taandamine jne), kusjuures ekspertiisi puhul on see laiemalt ja täielikumalt fikseeritud.

Erinevusteks aga on:

1. Ekspertiis on iseseisev protsessuaalne toiming. Ekspert teostab toiminguid iseseisvalt.
2. Ekspertiis määratakse uurija määruse alusel. Spetsialist aga kutsutakse osalema ilma protsessuaalse vormistamiseta.

Ekspertiisi tulemusena saadakse tõend — eksperdiarvamus või arvamuse andmisest keeldumise akt. Spetsialisti kasutamisel koostab protsessuaalse dokumendi uurija, mitte aga spetsialist.

Psühholoogiaalased teadmised ja psühholoogiaekspertiis

Kui püüame Herbert Lindmäe koostatud skeemil leida kohta õigusmenetluses kasutatavatele psühholoogiaalastele teadmistele, tuleb nentida, et need peaksid olema mitte argiteadmised, vaid teaduslikud teadmised. Samuti peaksid need olema mitte üldteadmised, vaid eriteadmised, sealjuures mitteõiguslikud eriteadmised. Kokkuvõttes: õigusmenetluses osaleval juristil peaksid olema teaduslikud mitteõiguslikud psühholoogilised eriteadmised. Omaette probleemiks on nende eriteadmiste maht ja tase. Juristihariduse omandamisel saab jurist ka mitmesuguseid mittejuriidilisi eriteadmisi (kohtuekspertiisi, kohtupsühhiaatria, õiguspsühholoogia jt), kuid nende teadmiste andmine ei tee tulevasest juristist antud eriala spetsialisti (psühholoogi, psühhiaatrit või meedikut). Siiski peavad tal olema sellised konkreetse eriala teoreetilised teadmised, et ta teaks, mida ja kuidas spetsialistilt küsida. Ühtlasi peab juristil olema ka ettekujutus, millist materjali (andmeid) vajab ekspert talle esitatud küsimustele vastamiseks ja tagama selle kasutamise võimaluse.

Eksperdina esineval spetsialistil peavad olema antud valdkonnas teaduslikud teoreetilised teadmised, mille alusel ja abil ta kogub ekspertiisialuse kohta empiirilisi andmeid, mõtestab need lahti ning vormistab eksperdi arvamuse.

Psühholoogiaekspertiis on kuni viimase ajani psühholoogiateadmiste kasutamise enim levinud vorm Eesti kriminaalprotsessis.¹⁴³

Psühholoogiaekspertiisi määramisel tuleb arvestada kolme kriteeriumi: **juriidilist, gnoseoloogilist ja moraalset**. Need kriteeriumid on universaalsed ja kasutatavad kõikides õigusmenetluse liikides. Juriidiline ja moraalne kriteerium on püsivad ja tähendavad seda, et psühholoog-ekspert ei tohi anda oma arvamuses ei juriidilisi ega moraalseid hinnanguid.

Juriidiline kriteerium on otseselt määratletud normatiivaktides, kus on öeldud, et eksperdile esitatavad küsimused peavad olema mittejuriidilised.

Moraalne kriteerium formuleeritakse lähtudes eksperdi pädevusest, mille pii-rid omakorda määratletakse tulenevalt konkreetse ekspertiisi üldobjektist ja selle uurimise meetoditest. Isegi sel juhul, kui ekspertiisi ainsaks ülesandeks on subjekti isiksuse üldiseloostus, ei saa juttugi olla isiksuse omaduste moraalsest hinnangust. Psühholoog-ekspert saab oma arvamuse anda siiski vaid terve psüühikaga (sh patoloogiasse mitteulatuva psüühiliste kõrvalekalletega) inimeste psüühiliste protsesside, seisundite ja omaduste kohta. Isiksuse kõlbelistele hinnangutele võivad mõju avaldada tema psüühika iseärasused, kuid moraalset hinnangut ise väljuvad psühholoogi pädevusest ja kujutavad endast sotsiaal-hinnangulist kategooriat. Lõpliku hinnangu andmiseks on õigus kohut ja psühholoog-eksperti aramus on vaid üheks tõendiks. Isiksuse moraalne hinnang on aga kohtu veendumuse kujunemise üheks komponendiks.

Gnoseoloogiline kriteerium muutub nii kvalitatiivselt kui ka kvantitatiivselt ja tema piirid sõltuvad psühholoogia teadusharude arengutasemest. Koos psühholoogia arenguga laienevad ka nimetatud kriteeriumi piirid ja ei ole võimalik koostada ammendavat küsimuste loetelu, mille lahendamine kuulub psühho-

¹⁴³ Lembit Auväär, *Psühholoogia õigusmenetluses* (Tallinna Politseikool, 1995); Lembit Auväär, *Psühholoogiaekspertiis* (2 tr, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008); Rait Maruste, *Psühholoogia eriteadmiste kasutamine kriminaalprotsessis* (Tartu Riiklik Ülikool, 1982); Рait Марусте, „Психологическая экспертиза в уголовном судопроизводстве. (По материалам Эстонской ССР)“, диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук, Ленинградский государственный университет (1984); Рait Марусте, „Психологическая экспертиза в уголовном судопроизводстве: По материалам ЭССР“, автореферат дис канд наук, Ленинград (1984).

loogiaekspertiisi pädevusse. Levinud on seisukoht, et psühholoogiaekspertiisi võib määrata vaid nende psüühikaga seotud nähtuste osas, millele on juba teaduslik seletus antud. Näiteks puudub praegu paljude parapsühholoogiliste nähtuste teaduslik seletus ja seepärast ei saa nende selgitamiseks kasutada psühholoog-ekspertiisi abi. Meie arvates on see seisukoht vaieldav. Kui parapsühholoogilistel nähtustel on konkreetse asja arutamisel oluline tähtsus, siis on nende mõistmiseks vaja ka eriteadmisi ja kui neid kellelgi üldse on, siis on need parapsühholoogil.

Kohtupsühholoogia ekspertiisi olemuse võib avada mitmest aspektist. Gnoseoloogilises aspektis on see vorm psühholoogia kui teaduse ja juriidilise praktika vahel.

Metodoloogilisest seisukohast on võimalus mitmesugusteks lähtekohtadeks. Aluseks võib võtta psühholoogiaekspertiisi kui üldmõiste ja iga konkreetset ekspertiisi vaadelda selle erineva väljendusvormina. Kuid kohtupsühholoogia ekspertiisi võib vaadelda ka kui ekspertiisi üht eriliiki ja lähtuda selle enda mõistest, analüüsida objekti, ülesandeid, ainet, meetodeid, st vaadelda selle kohta kohtuekspertiisi üldises klassifikatsioonis.

Ekspertiisi üldteooria kohaselt on iga ekspertiisi sooritamine uurimine. Psühholoogiaalasel uuringul on oma spetsiifilised probleemid.

Psühholoogiaekspertiisi esimeste sammude puhul nägid juristid ja psühholoogid selles tõe tuvastamise, ütluste tõele vastavuse kindlaks määramise vahendit. Arvati, et psühholoog-ekspert ei tohi piirduda ainult konkreetse inimese tajumisvõime tuvastamisega, vaid peab välja ütleva kogu tõe, st kas öeldu vastab tõele või mitte. Sooviti isegi, et psühholoog määraks kuriteo motiivi.

Paljudel juhtudel süüdistatakse psühholoogiaekspertiisi antiteaduslikkuses ja isegi šarlataanluses. Tuleb tunnistada, et iga teadus on arengu algstaadiumis kasutanud koos rangelt teaduslike uuringutega ka vähem teaduslikke. See pole psühholoogiale rohkem iseloomulik kui teistele teadustele. Teiselt poolt on aga psühholoogia arenenud viimase saja aasta jooksul tormilisemalt kui enamik teisi teadusi. Paarkümmend aastat tagasi tehtud kriitilised märkused on ammu aktuaalsuse minetanud.

Ekspertiisi ideaalseks objektiivsuse tõestuseks on erinevate meetodikatega ühtede ja samade tulemuste saamine. Kahjuks paljud meetodid ei anna ühetähenduslikke arvnäitajaid. Sageli saadakse vaid empiiriline materjal, mis nõuab hilisemat analüüsi ja teaduslikku interpreteerimist. Sellest tuleneb vajadus

erinevatest allikatest saadud ja üksteist kontrollivate eri liiki karakteristikute seostamiseks. Interpreteerimisel on tarvis toetuda praktikas kontrollitud ühele psühholoogiateooriale. Kui tekib kahtlus eksperdi arvamuse põhjendatuses, siis tuleb teha kordusekspertiis, vajadusel ka komisjoniekspertiis. Ei saa nõustuda sellega, et ekspertiisi objektiks on vaid isiksus, selleks võivad olla ka inimgrupid (sotsiaalpsühholoogiline ekspertiis), samuti normatiivaktid.

Igasugune ekspertiis lõpeb aruande koostamisega. Oluliseks erinevuseks võrreldes teiste traditsiooniliste ekspertiisiliikidega on see, et psühholoogiaekspertiisi otsus ei põhine ainult vahetutel uurimistulemustel, vaid kogu toimiku materjalil. Praktikas tähendab see, et psühholoog-ekspert peab kõigi materjalide analüüsi tulemusena andma hinnangu tõenditele, kahjuks enne kohut. Jutt on hinnangust eksperdi enda jaoks. Kui tõendid on vastuolulised, on soovitatav arvamuse koostamisest loobuda või nõuda täiendavate andmete esitamist. Arvame, et on olukordi, kus on otstarbekam kasutada kolmandat võimalust. Ekspert esitab oma arvamuse kaks versiooni, st kui kohus peab õigeks ühtesid andmeid, siis on eksperdi arvamus selline ja kui kohus peab õigeks teisi andmeid, siis on eksperdi arvamus teistsugune.

Ajalooline tagasivaade psühholoogiaekspertiiside läbiviimise kujunemisloole

Kriminalistika, sh ka ekspertiis, hakkas tormiliselt arenema XIX sajandi keskkel. Inkvisitsiooniprotsess asendus avaliku, suulise, võistleva protsessiga, milles osales ka kvalifitseeritud kaitse. Tsaari-Venemaal loetakse selles üleminekuprotsessis murdeliseks kohtute seaduse vastuvõtmist 20.11.1864. Eestis oli see suund arenenud aga juba mõnevõrra varem. Tallinnas soodustas seda Lübecki õiguse kehtimine. Kõik see soodustas ka eriteadmiste kasutamist kriminaalmenetluses. Ekspertiisi arvamus võrdsustati tõendiga, kuid vene kriminaalprotsessi praktikas kujunes tõendiks mitte eksperdi arvamus ise, vaid sellega seotud eksperdi protokollitud ütlused.¹⁴⁴

Kohtupsühholoogia ekspertiisi tekkimise eelduseks oli ühest küljest ekspertiisi areng ja teisest küljest psühholoogia areng. Algul oli psühholoogiaekspertiis psühhiaatriaekspertiisi osa. Tõendamise iseseisvaks allikaks muutus psühholoogiaekspertiis XIX ja XX sajandi vahetusel. Psühholoogiaekspertiisi aluste väljatöötajateks olid W. Stern, H. Gross Saksamaal, E. Ferri, R. Garrifalo Ita-

¹⁴⁴ Василий Нор и Михаил Коститский, *Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе* (Львов, 1985), с 7.

lias, L.E. Vladimirov, A.U. Freze, V.M. Behterev Venemaal jt.¹⁴⁵ Kahekümnen-date aastate keskel ilmusid Nõukogude Liidus sellised märkimisväärsed teosed nagu A.E. Brusilovski Kohtupsühholoogia ekspertiis. Tema aine, metoodika ja piirid. Harkov, 1929,¹⁴⁶ A.R. Lurija. Kuriteojälgede psühholoogiline tuvas-tamine¹⁴⁷ ja A.R. Lurija. Eksperimentaalpsühholoogiline jälgede tuvastamine kohtulikus uurimistegevuses.¹⁴⁸

Alates eelmise sajandi kolmekümnendate aastate keskelt kuni kuuekümnen-date aastateni lakkasid Nõukogude Liidus olemast sellised teadused nagu psühholoogia, sotsioloogia, kriminoloogia, pedeoloogia. Muutuse põhjuseks oli ilmselt see, et nende teaduste tulemused sattusid vastuollu marksistlike dogmadega. Nii näitasid pedeoloogilised uuringud, et intelligentide lapsed on andekamad proletariaadi lastest.

Seda perioodi iseloomustab hästi ülemaailmselt tuntud nõukogude psühho-loogide saatus: Lev Vögotski suri parimas loomeeas, A.R. Lurija kohanes uue olukorraga ja õppis ümber psühhiaatriks, A.N. Leontjev aga ei leidnudki kohta uutes tingimustes. Kohtupsühholoogia eksisteeris vaid psühhiaatria osana.

Nõukogude Liidus taastekkis kohtupsühholoogia ja kriminoloogia eelmise sa-jandi kuuekümnendatel aastatel. Käsiraamatutes hakati vaatlema psühholoo-giaekspertiisi iseseisva ekspertiisi liigina.¹⁴⁹ Suuri teeneid selles osas on A.R. Ratinovil ja M.M. Kotšenovil.

Eesti psühholoogia oli seotud Tsaari-Venemaa kohtupsühholoogiaga, kuid pä-rast iseseisvumist katkes seos peaaegu täielikult. Eesti Vabariigi esimesel ise-seisvusperioodil tuleb märkida kohtupsühholoogiaga seonduvalt kolme teost:

1. Andreas Bjerre *Zur Psychologie des Mordes* (Tartu (Dorpat), 1925). Eelmise sajandi üheksakümnendatel tunnistati see teos maailma õi-guspsühholoogia klassikasse kuuluvaks.
2. Hans Madissooni doktoriväitekiri „Sugemeid alaealiste ulakuse ja ku-ritegevuse üle Eestis“, 1924. See väitekiri põhineb kuritegelike kaldu-vustega poisslaste, Harku koloonia kasvandike uurimisel. Väitekirja

¹⁴⁵ М.В Коститский, *Судебно-психологическая экспертиза* (Львов, 1987), с 17–24.

¹⁴⁶ А.Е Брусиловский, *Судебно-психологическая экспертиза* (Харьков, 1929).

¹⁴⁷ Александр Лурия, „Психология в определении следов преступления“, *Науч-ное слово* (1929).

¹⁴⁸ Александр Лурия, „Экспериментальная психология определения следов су-дебно-следственном деле“, *Советское право* (1928).

¹⁴⁹ Vt nt *Судебная экспертиза* (Москва, 1989), с 108–112.

lisas on esitatud 1923. a kasvandike meditsiinilised ja antropoloogilised andmed. Harku koloonias olid poisslapsed 8.-15. eluaastani. Hans Madisson oli meedik, kuid uuringu tulemustel on ka suur psühholoogiline ja kriminoloogiline väärtus. Peamiseks küsimuseks oli, kas kuritegevust põhjustab pärilikkus või miljöo. Ta leidis, et: a) alaealiste kurjategijate read täituvad peaaesjalikult seltskonna vaesemast ja madalamast kihist; b) alaealiste sundkasvandike vanemad, nende perekonnaliikmed ja lähemad sugulased on enamikus kas kriminaalse minevikuga või kõlvatu eluviisiga ja alkohoolikud; c) alaealised kurjategijad on rõhuvas enamuses vaeslapsed, väljaspool abielu sündinud või lahus elavate vanemate lapsed. Hans Madisson oli eugeenik. Tema initsiatiivil võeti vastu Eesti Vabariigi steriliseerimise seadus, et vältida alaarenenud inimeste taastootmist. Pärast sõda viidi Hans Madisson Venemaale ümberkasvamisele. Mõne aasta pärast kodumaale naasnud, ei jätkanud ta teaduslikku tööd ja suri unustuses.

3. Juhan Tork *Eesti laste intelligents*, 1940. Selles uurimuses määras ta kindlaks Eesti laste intellekti taseme, mille alusel on võimalik tuvastada IQ normid. Raamat sattus nõukogude võimu erilise viha alla ja seda püüti igati hävitada (põletati, raiuti kirvega tükkideks jne). Eesti psühholoogiaga toimus 1941. a sama, mis oli juba toimunud kolmekümnendate keskel Nõukogude Liidus. Juhan Tork, üks meie andekamaid psühholooge, emigreerus välismaale ja veetis seal ülejäänud elu vabrikutöölisena.

Eesti laste IQ kindlaksmääramisega ei ole aga pärast Juhan Torki keegi tegele-
nud ja psühholoogia ekspertidel puuduvad psüühilise ja kronoloogilise vanuse
vastavuse kindlaksmääramisel võrdlusandmed.

Kohtuekspertiisi arengut Eestis 1921–1940 on käsitlenud Herbert Lindmäe.¹⁵⁰

Psühholoogia ekspertiise hakati Eestis sooritama möödunud sajandi kuue-
kümnendatel aastatel, seda eelkõige tänu tuntud advokaadile ja Tartu Ülikooli
professorile Ilmar Rebasele. Tema juhendamisel kirjutas psühholoogiatead-
miste kasutamisest kriminaalmenetluses oma väitekirja ka Rait Maruste.¹⁵¹ Kui
M.M. Kotšenov¹⁵² käsitleb oma töödes psühholoogiaekspertiisi psühholoogi-
lisi aspekte, siis Rait Maruste analüüsib samu probleeme kriminaalprotsessi

¹⁵⁰ Херберт Линдмяз, „Развитие судебной экспертизы в Эстонии в 1921–1940. годах“, *Советское право* (1986), с 112–118.

¹⁵¹ Марусте, „Психологическая экспертиза в уголовном судопроизводстве“, *supra nota* 143.

¹⁵² Михаил. Коченов, *Судебно-психологическая экспертиза* (Москва, 1977).

seisukohtadest lähtudes. Kandidaativäitekirjad õiguspsühholoogias kaitsesid NSV Liidu Siseministeeriumi Akadeemias Eesti teadlastest Lembit Auväärt ja Jüri Saar. Lembit Auväärt on praegu Eesti Vabariigi Valitsuse poolt tunnustatud psühholoogiaekspert, Jüri Saar aga kaitses täiendavalt doktoriväitekirja õigusteaduses ja on praegu Tartu Ülikooli õigusteaduskonna professor.

Kuna Eesti NSVs oli 1000 elaniku kohta rohkem psühholooge kui enamikus teistes maailma riikides, siis ei olnud ka erilist probleemi ekspertide kaadri leidmisega. Siin peab ära märkima veel Rait Maruste doktorandi Peep Pruksi doktoriväitekirja „Kriminaalprotsess: teaduslik „vale diagnoosimine“. Emotionaalse pinge instrumentaalne diagnoosimine ja selle kasutamise võimalused kriminaalprotsessis“.¹⁵³ Valedetektori praktilise kasutamisega tegeleb praegu Sisekaitseakadeemia professor Jaan Huik. See andis võimaluse korraldada viimane üleliiduline õiguspsühholoogia konverents Tartus.¹⁵⁴

Juristideni, psühhiaatriteni, samuti ka psühholoogideni ei taha kuidagi jõuda tõik, et kuigi tegemist on mingi psüühilise häirega, ei pea psühhiaater alati ekspertiis osalema. Küllaltki sageli esineb psühhiaatriaekspertide arvamusi: kergelt alaarenenud, kuid siiski teovõimeline või süüdiv. Lembit Auväärt on kindel, et sellistel juhtudel on vajalik psühholoogi osavõtt protsessist. Praegu valitsevast mõttelaadist lähtudes ei tohiks psühholoogi abikoolidesse üldse lasta.

Psühholoogiaekspertiisi teostamise vajalikkusest

Juba enne iseseisvumist kujunes välja arusaam, et kriminaalmenetluses on vaja psühholoogilist ekspertiisi järgmistel põhjustel:

1. **Füsioloogilise afekti tuvastamiseks.** Vastavalt üldlevinud teoreetilisele seisukohale kuuluvad psüühiliste seisundite kindlakstegemisel psühhiaatri pädevusse patoloogilised seisundid ja psühholoogi pädevusse patoloogiasse mitteulatuva seisundid. Muidugi on normilt patoloogiasse üleminek sujuv, ilma selgete piirjoonteta. Normi piiridesse mahtuva psüühika korral kuulub psüühiliste seisundite kindlakstegemine igal juhul psühholoogi pädevusse, ehk teisiti öeldes — kui inimene on süüdiv, siis tema psüühilise seisundi teeb kindlaks psühho-

¹⁵³ Peep Прукс, „Уголовный процесс: научная «детекция лжи»: Инструментальная диагностика эмоциональной напряженности и возможности ее применения в уголовном процессе“, Тарту (1992).

¹⁵⁴ „Преподавание юридической психологии и ее практическое применение в свете решения XXVII съезда КПСС“, Том I и II, Тарту (1986).

loog üksinda või siis piiriseisundite puhul koos psühhiaatriga (komplekseksperitiis). Vähemalt nende kriminaalõiguse eriosa paragrahvide järgi, kus psüühiline seisund on koosseisuline või mittekoosseisuline tunnus, on psühholoogia eksperitiis kohustuslik. Ilma eksperdi arvamusest ei saa uurija saata materjale kohtusse näiteks siis, kui tegemist on tapmisega äkki tekkinud hingelise erutuse seisundis, kohus ei saa aga psühholoog-eksperdi arvamusest teha otsust. Tuleb tunnistada, et meie õiguspraktikas eksitakse selle nõude vastu küllaltki sageli. Meie seisukoht põhineb vene teadlaste, eelkõige M. Kotšenovi¹⁵⁵ ja O. Sitkovskaja¹⁵⁶ töödel. Paraku võib vene õiguspraktikas märgata selles osas tagasiminekut. Mõiste *äkki tekkinud hingelise erutuse seisund* on Vene uuest kriminaalkoodeksist kadunud. Selle asemel räägib paragrahv 22 kriminaalvastutusest isikute suhtes, kellel esinevad küll psüühikahäired, kuid kes on siiski süüdivad. Jutt on siin sisuliselt piiratud süüdivusest. Kommentaatorite arvates võib piiratud süüdivuse kindlaks määrata psühhiaater, lähtudes rahvusvahelisest haiguste klassifikatsioonist. Siiski tundub olevat õigem, et piiratud süüdivuse puhul peaks paljudel juhtudel osalema ka psühholoog. Vene kriminaalkoodeksi vastutust kergendavate asjaolude loetelus enne eraldi punktina ära toodud *äkki tekkinud hingelise erutuse seisund*, mille põhjustas kannatanu seadusevastane või amoraalne käitumine on asendatud sättega *kannatanu käitumise õigusvastasus või amoraalsus, mis oli kuriteo ajendiks*. Selles käsitluses ei ole isegi vajalik, et kurjategija oleks sattunud afektiseisundisse, piisab, et kannatanu käitumine oleks õigusvastane või amoraalne. Sellega on Vene kriminaalõiguses afekti tuvastamine muutunud mittevajalikuks ja selle küsimuse lahendamiseks ei ole psühholooge vaja, kuna otsustamine käitumise õigusvastasusest ja amoraalsusest kuulub täielikult kohtu kompetentsi. Ka Eestis on füsioloogilise afekti tuvastamise vajadus muutunud küsitavaks.

2. Seksuaalkuritegude puhul.

3. **Surmajärgseks eksperitiisiks.** Surmapõhjuste ja kehavigastuste iseloomu tuvastamine kuulub eelkõige meditsiinieksperitiisi pädevusse, kuid oleme kindlad, et teatud juhtudel on vajalik nende tuvastamiseks ka psühholoogi osavõtt. Praegu on moodsaks terminiks kujunenud stress. Stressi iseloomustamiseks tuuakse sageli Avicenna kitsetalled. Pärimus räägib, et Avicenna olevat võtnud ühest pesakonnast kaks

¹⁵⁵ Михаил Коченов, *Введение в судебно-психологическую экспертизу* (Москва, 1980).

¹⁵⁶ Ольга Ситковская, *Судебно-психологическая экспертиза аффекта: Методическое пособие* (Москва, 1983).

kitsetalle ja söötnud neid ühtviisi, kuid hoidnud erinevalt. Ühte olevat ta pidanud normaalsetes tingimustes, teist aga nii, et too nägi pidevalt lõrisevat hunti. Teine tall kaotas kõigepealt isu, siis hakkas kõhnuma ja lõpuks suri. Inimühiskonnas paraku ei ole hunti vajagi. Ka sõnaga võib tappa. Selle probleemi kohta toob mitmeid markantseid näiteid K. Platonov.¹⁵⁷ Toome neist mõned:

- *Seitsmendat kuud rase naine tuleb arsti juurde. Pärast läbivaatust käratab arst: „Kes teil lubas rasedaks jääda! Praegune süda ei kõlba kuhugi. Uut aga ei ole võimalik panna.”*
- *Raskelt haige arsti juures. Arst: „Kui te välja lähete, võtke pass igaks juhuks kaasa. Kui midagi juhtub, siis vähemalt teatakse, kellega on tegemist.”*

Need on näited arsti ühekordsetest vääratustest. Igapäevaelus aga võime sageli näha situatsioone, kus on tegemist pideva psüühilise terroriga. Surmajärgne psühholoogiline ekspertiis on eelkõige vajalik siis, kui tekkis kahtlus, kas tegemist on tapmisega, enesetapmisele viimisega või enesetapuga.

4. **Psüühilise vanuse tuvastamiseks.**
5. **Ütluste andjate psüühika iseärasuste tuvastamiseks.**
6. **Operaatori ekspertiis automatiseeritud süsteemide avariides.**
7. **Psühholingvistiliseks ekspertiisiks.**

Tsiviilmenetluses on samuti vajalik psühholoogiaekspertiis, seda eriti moraalse kahju ja tööõnnetuste puhul. Tööõnnetuste korral on psühholoog tsiviilõigusliku süü kindlakstegemisel asendamatu abiline. Tema abi on vajalik ka selleks, et selgitada, millised tingimused võisid põhjustada tööõnnetuse, et hiljem need kõrvaldada ja kindlustada ohutu töö.

Lähtudes tööõnnetuste põhjuste psühholoogilistest iseärasustest, võib nad jagada nelja gruppi:

1. tööõnnetused, mis toimuvad ohutustehnika eeskirjade ja instruksioonide täitmata jätmise tõttu;
2. tööõnnetused, mille põhjuseks on psühhofüsioloogiliste parameetrite mittevastavus konkreetse tegevuse nõuetele. Tähtsamad stabiilsed kõrvalekaldumised oleksid:

---

¹⁵⁷ Константин Платонов, *Слово как физиологический и лечебный фактор* (Москва, 1962).

- töötaja kesknärvisüsteemi funktsionaalsed muutused;
  - sensoorsed puudused;
  - sensoorse ja motoorse tegevuse kooskõlastamatus;
  - tegevuse koordineerimise rikkumine;
  - emotsionaalsete protsesside tasakaalustamatus;
  - intellektuaalsete võimete mittevastavus täiendavate ülesannete raskusele;
3. tööõnnetused, mille põhjuseks on psühholoogiliste parameetrite ajutine langus. Tähtsaimaks neist on:
- haigestumine;
  - töö ebaõige organiseerimine, mis väljendub töö ja puhkuse ebaõige režiimi valikus, liigutuste ebaratsionaalses tempos ja amplituudis, kõrges füüsilises ja psüühilises pinges, tähelepanu kõrvalejuhtivates tegurites jne;
  - ebarahuldavad töötingimused, mis on tingitud kas sotsiaalsest traumeerivast mikrokliimast või kahjulikust füüsilisest mikrokeskkonnast;
  - ebarahuldavad olmetingimused (halvad elamistingimused, ebarahuldav toitlustamine, puhkeaja ebaratsionaalne kasutamine, traumeerivad olmetingimused);
4. tööõnnetused, mille põhjuseks on tehniliste tingimuste mittevastavus psühhofüsioloogilistele nõuetele, mis võib tuleneda sellest, et ei järgita inseneripsühholoogia nõudeid seadmete komplekteerimisel või ei kasutata kaitseseadmeid lihtsalt nende ebamugavuse tõttu.

Perekonnaõiguse valdkonnas on psühholoogiaekspertiis vajalik:

1. abielu lahutamisel laste kasvatamisega seotud vaidluste puhul;
2. vaidlustes laste elukoha üle, kui vanemad elavad lahus;
3. vaidlustes, mis on seotud eraldi elavate vanemate osalemisega laste kasvatamisel;
4. laste väljanõudmisel kolmandatelt isikutelt, kui neil ei ole lapse hoidmiseks seaduslikku alust;
5. vanemlike õiguste äravõtmisel või vanemlike õiguste taastamisel;
6. vanematelt lapse kasvatamisõiguse äravõtmisel;
7. lapsendamise tühistamise korral.

Tuleb siiski tunnistada, et eraõiguses on võrreldes avaliku õigusega vähem tähelepanu pööratud psühholoogiaekspertiisile. Üks olulisemaid probleeme eraõiguses on tahteavalduse ja seesmise tahte kokkulangevus. Senisest rohkem peaks rakendama psühholoogiaekspertiise ka perekonnaõiguses, eriti laste saatuse otsustamisel vanemate lahkuminekul. Laialdasemalt tuleks (ka

perekonnaõiguses) kasutada psühholoogiaekspertiisi üht eriliiki — sotsiaalekspertiisi.¹⁵⁸

XXI sajandi alguses viidi Eesti Vabariigis läbi kriminaalõiguse ja kriminaalprotsessi reform. Kriminaalõigust hakati nimetama karistusõiguseks, kus süü psühholoogiline määratlus on asendatud normativistliku ehk finalistliku määratlusega. Käibelt on kadunud sellised mõisted nagu motiiv ja eesmärk. Ebaselge on ka kriminaalkaristuse eesmärk. Kuriteo koosseis „tapmine afektiseisundis” on asendatud kuriteokoosseisuga „provotseeritud tapmine”. Nende uute mõistete rägastikus on ka psühholoogia ekspertiis muutunud ebamääraseks. Ekspertiiside tegemise reguleerimiseks on vastu võetud kohtuekspertiisi seadus. Kriminaalmenetluse seadus ei näe ette võimalust spetsialisti kaasamiseks. Samas aga nähakse ette, et protsessuaalsete toimingute juures alaealistega peab olema psühholoog või pedagoog, kes sisuliselt täidab spetsialisti funktsioone.

2008. a kirjutas Lembit Auväärt: „Tuleb nentida, et meie kriminaalpoliitika ja karistusõigus on germaniseeritud, fragmentaarne ja psühholoogiavaba. Meie kriminaalpoliitika ja karistusseadustik on tekkinud varem esinenud kriminaalpoliitika ja kriminaalõiguse eitusena ning selle aluseks ei ole sotsiaalsed uuringud. Nende väheste sotsiaalsete uuringute tulemusi, mis Eestis on läbi viidud, ei tunta, ei arvestata või ignoreeritakse teadlikult. Kui USA õigus kasutab psühholoogiat I.R.P. Ogloffi tabava väljendi järgi nagu laternaposti — rohkem toe kui valgustuse pärast, siis Eesti kriminaalpoliitika ja karistusõigus eitab psühholoogia kasutamist isegi laternapostina, millele võiks toetuda.”¹⁵⁹

Viimastel aastatel on meil aga sotsiaalsete uuringute arv suurenenud ja üha valjemini räägitakse ka kriminaalõiguse reformist. Loodame, et ka õiguspsühholoogia saab meie kriminaalõiguses oma väärilise koha tagasi. Uue kriminaalõiguse loojatel, kes kummardavad saksa õiguse ees, tuleks heita pilk ka Saksa õiguspsühholoogia käsiraamatule, kus on psühholoogia ja psühholoogi-de rolli õigusmenetluses analüüsitud ligi tuhandel leheküljel.¹⁶⁰

¹⁵⁸ Mervi Rodima-Raudsepp, „Sotsiaalne ekspertiis kohtus“ — Silvia Kaugia (koost), *Õigus. Psühholoogia. Sotsioloogia. Õppematerjale II* (Õiguse, Psühholoogia ja Sotsioloogia Tartu Ühing, 2001).

¹⁵⁹ Lembit Auväärt, „Vaimupuue ja süüdivus kriminaalpoliitikas ja karistusõiguses“ — Silvia Kaugia (toim), *Vaateid õiguspoliitikale* (Tartu: Avatar Holding, 2008); James R.P. Ogloff, „Two Step Forward and One Step Backward: The Law and Psychology Movement(s) in the 20th Century“, 24 *Law and Human Behaviour* (2000).

¹⁶⁰ *Handbuch der Psychologie* (12 Bänden, Göttingen: Verlag für Psychologie, 1967), 11. Band, „Forensische Psychologie“.

Hoolimata mõningasest teoreetilisest segadusest, psühholoogiaekspertiise siiski tehakse. Tuleb aga tunnistada, et kohtud suhtuvad psühholoogiaekspertiisi erinevalt. Mõned kohtud määravad igas kuus vähemalt ühe ekspertiisi, teised aga on põhimõttelised vastased ja püüavad psühholoogiaprobleeme lahendada oma argiteadmiste baasil.

Psühholoogiaekspertiiside kasutamise võimalustest ja vajadusest Eesti kohtunike pilgu läbi

Lembit Auväart koos Tallinna Tehnikaülikooli üliõpilastega küsitles 2009. aastal kõiki tollal töötavaid Eesti Vabariigi kohtunikke (küsitlusleht on esitatud lisas 1). Kohtunikud jagati tudengite vahel nii, et iga tudeng pidi küsitlema viite kohtunikku. Küsitluse eesmärgiks oli välja selgitada, kas kohtunikud on oma igapäevatöös määranud psühholoogiaekspertiise, kui vajalikuks nad kohtumenetluses niisuguste ekspertiiside kasutamist peavad, missuguseid takistusi on nad täheldanud psühholoogiaekspertiiside läbiviimisel ja millised oleksid kohtunike arvates olulised meetmed, mis aitaksid psühholoogia eriteadmisi kohtupraktikas laiemalt kasutada. Küsitluslehed saadeti ja vastused saadi interneti kaudu. Vastuse mittedaamist puhul võisid üliõpilased saata ka meeldetuletuse.

Nimetatud küsitluse tulemused töötles ja interpreteeris TÜ õppejõud, sotsioloogia magister Silvia Kaugia.

Küsitlus hõlmas Riigikohtu, ringkonnakohtute, maakohtute ja halduskohtute kohtunikke. Respondentide arv jagunes järgmiselt: Riigikohtu 19st kohtunikust vastas küsimustikule kuus kohtunikku; ringkonnakohtute 50st kohtunikust 13; maakohtute 147st kohtunikust 39; halduskohtute 26st kohtunikust 12.¹⁶¹

Riigikohtunikud juhtisid oma vastustes tähelepanu sellele, et Riigikohus kui Eesti kõrgeim kohtuinstants ei teosta vaidluste sisulist läbivaatamist. Selle kohtu pädevusse kuulub madalamalseisvate kohtute otsuste ülevaatamine otsustamaks, kas langetatud otsus jääb jõusse või peab madalamalseisev kohus selle asja uuesti läbi vaatama. Sellest asjaolust tulenevalt ei kuulu Riigikohtu

¹⁶¹ Eesti Vabariigi kohtusüsteem on kolmeastmeline: maakohtud, ringkonnakohtud ja riigikohus. Kõigis kohtutes on välja kujunenud spetsialiseerumine: ühed kohtunikud lahendavad tsiviilasju ja teised kriminaalasju. Esimeses astmes on lisaks nn üldkohtule veel halduskohtud. Viimaste funktsioonides on aga toimunud olulised muutused. Kui Vabariigi algaastaid arutati seal peamiselt administratiivüleastumisi, siis käesoleval ajal lahendavad nad vaidlusi riigiorganite, kohalike omavalitsuste ja kodanike vahel. Kohtunikud on ka ümber paigutatud ühest kohtust teise.

pädevusse ka ekspertiiside, sh psühholoogiaekspertiiside määramine. Sellega ei saa päris nõus olla, sest Riigikohus võib ja peab asjade läbivaatamisel võtma seisukoha küsimuses, kas madalamate kohtuinstantside poolt oli (või olnuks) õigustatud ja vajalik ekspertiiside (sh psühholoogiaekspertiisi) läbiviimine.

Arvamust psühholoogiaekspertiisi vajalikkuse kohta õigusmenetluses avaldas neli riigikohtunikku. Neist kolme arvates on see vajalik erinevates asjades, üks vastanutest rõhutas selle ekspertiisi vajalikkust seksuaaldeliktide korral ning oli veendunud, et sellistel puhkudel psühholoogiaekspertiisi ka tehakse. Küsimusele, mis on takistanud õiguspraktikas psühholoogia eriteadmiste laialdasemat kasutamist, vastas vaid kaks riigikohtunikku. Neist ühe arvates ei ole seda miski takistanud, teise vastanu arvates on vajadus psühholoogiaekspertiisiks väike (ja seda ka seadusest tulenevalt) ning sellest johtuvalt puudub vajadus nimetatud ekspertiisi laialdasemalt kasutada.

Eesti Ringkonnakohtute süsteemi kuuluvad Tallinna Ringkonnakohtus (28 kohtunikku), Tartu Ringkonnakohtus (13 kohtunikku) ja Viru Ringkonnakohtus (üheksa kohtunikku). Nagu eespool märgitud, vastas küsimustikule kõiki-dest nimetatud kohtutest kokku vaid 13 kohtunikku. Enamus vastanutest on töötanud kohtunikuna üle kümne aasta — kaks inimest 11 aastat, kaks 13 aastat, kolm 15 aastat, üks 16 aastat ja üks 30 aastat. Psühholoogiaekspertiise on oma töö käigus määranud seitse vastanut, kõik enam kui ühe korra. Valdavalt (neljal korral) määrati see kriminaalmenetluses, ühel korral tsiviilmenetluses. Psühholoogiaekspertiisiga sooviti lahendada järgmisi probleeme: seksuaalkuritegu lapse suhtes tema võõrasisa poolt; isa valmidus oma last kasvatada; kahel korral tugeva hingelise erutuse tuvastamine. Nimetatud ekspertiiside läbiviijajena nimetati kahel korral Tiina Kompust, ühel korral ei mäletatud eksperdi isikut, ühel korral olid selleks olnud Tallinna Psühhiaatriakliiniku arstid. Hinnangu ekspertiisi tulemuslikkusele andis kolm vastajat, kes kõik kinnitasid, et ekspertiis õigustas nende ootusi. Kolm vastanut märkisid, et ka menetlusosalisel on kasutanud psühholoogiaekspertiise. See on aset leidnud vägistamis- asjades, ühel provotseeritud tapmise juhtumil ja asjas, kus selgitamist vajas lapse arvamus, kumma vanema juures ta tahab elada, kui vanemad lahutavad. Suurem osa (neli vastajat üheksast) küsimustikule vastanud ringkonnakohtute kohtunikest leiab, et psühholoogiaekspertiis on õigusmenetluses vajalik, kolm vastanut on leidnud, et seda ekspertiisi on vajalik kasutada pereasjades ja asjades, kus kannatanuks on alaealine (alaealised); kahe vastaja arvates sõltub õigusmenetluses psühholoogiaekspertiisi kasutamine konkreetsetest asjaoludest. Küsimusele, mis on õiguspraktikas takistanud psühholoogia eriteadmiste kasutamist, vastas kuus kohtunikku: neist viis ei ole mingeid takistusi täheldanud, üks vastanu nimetab takistusena rahaliste vahendite nappust. Kahek-

sa ringkonnakohtunikku on esitanud omapoolseid ettepanekuid, mis nende arvates aitaksid kaasa psühholoogia eriteadmiste laialdasemale kasutamisele õiguspraktikas. Nende meetmetena nimetatakse vajadust senisest enam teavitada inimesi psühholoogide tööst; võistlevad pooled peaksid esitama rohkem ekspertiisi taotlusi; leitakse, et kui teadvustatakse nende ekspertiiside olulisust, siis neid ekspertiise tehakse rohkem; vajadus tõsta õiguskaitseorganite teadlikkust psühholoogiaekspertiiside vajalikkuse kohta; üks vastanutest kahtleb, kas ongi vaja neid ekspertiise laiemalt kasutada.

Küsitlusega hõlmati järgmised maakohud: Harju Maakohus (Liivalaia, Kentmanni, Tartu mnt Kohtumaja), Pärnu Maakohus (Pärnu, Haapsalu, Kuressaare, Rapla ja Paide Kohtumaja), Tartu Maakohus (Tartu, Jõgeva, Viljandi, Valga, Võru, Põlva Kohtumaja) ja Viru Maakohus (Jõhvi, Kohtla-Järve, Narva ja Rakvere Kohtumaja). Kokku vastas küsimustikule 39 maakohutute kohtunikku. Kohtunikutöö staaži nimetas 36 vastanut; neist 29-l on kohtunikustaaži üle kümne aasta. Psühholoogiaekspertiisi on oma töö käigus määranud 22 vastanut kohtunikku, neist viis ühel korral, kuus kaks korda, üks kümme korda, üks vastanutest on selle määranud koguni 27-l korral. Üheksa psühholoogiaekspertiisi on maakohu kohtunike poolt määratud kriminaal-, kaheksa tsiviilmenetluses, kahel korral on see hõlmanud kriminaal- ja tsiviilasja kogumina. Vastanud on nimetanud ka probleeme, mida nad püüdsid psühholoogiaekspertiisiga lahendada: tuvastada alaealise süüvõime ja kannatanu võime anda ütlusi avalikul kohtuistungil; isiku otsusevõime tuvastamine; tuvastada koera hammustuse tagajärjed hagejale (moraalne kahju); tuvastada alaealise teovõime; vanema õiguste määramine lapse suhtes; isiku teovõime tuvastamine; tuvastada, kas isik on võimeline osalema menetlustoimingutes; alaealiste ja vanemate suhted; süüdivuse tuvastamine; afektiseisundi tuvastamine; kahtlustatava vaimumaailma mõistmine; hingelise erutuse seisundi tuvastamine; tuvastada alaealise kannatanu võime toimunust aru saada; stressi ja somaatiliste haiguste seose tuvastamine; alaealise süüdistatava tegeliku vanuse kindlaksmääramine; süüdistatava käitumise aspektide tuvastamine; suguline kirg lapse suhtes — selgitada, kas laps fantaseeris. Kuna enamik juhtumeid, kus kasutati psühholoogiaekspertide abi, on seotud alaealistega, on arusaadav, et erinevate tunnustatud ekspertide (nimetatud Tiina Kompus, TÜ Psühhiaatriakliiniku psühholoogid) kõrval on kasutatud lastepsühholoogide abi (Maakohutute kohtunike poolt nimetatud kolmel korral).

Hinnangu ekspertide tööle andis 11 kohtunikku, kes kõik märkisid, et ekspertiisi õigustas nende ootusi. Seitse vastanut kinnitas, et psühholoogiaekspertiisi on kasutanud ka menetlusosalised, lahendamaks alljärgnevaid probleeme: vanemate ja laste suhted; hageja psüühilise seisundi halvenemine ja selle põhjus-

lik seos; afektiseisundi ja piiratud süüdivuse tuvastamine; süüdistatava vaimse arengu tuvastamine. Psühholoogiaekspertiisi tegemine õigusmenetluses on vajalik 23 maakohtute kohtuniku arvates, see ei ole vajalik kolme vastanu arvates. Psühholoogia eriteadmiste kasutamisel õiguspraktikas ei näe takistusi seitse kohtunikku 23st vastanust; rahalisi probleeme seoses asjaoluga, et ekspertisiid on kallid, nimetas seitse vastanut; ühe vastanu arvates ei võimalda psühholoogiaekspertiisi kasutada kohtute suur töökoormus; neli vastanut tõi probleemina välja menetlusosaliste vähesed teadlikkuse sellise ekspertisi võimalustest. Kõnealuse ekspertisi tegemist takistavate teguritena nimetati veel vähest infot ekspertisiide ja nende teostajate kohta ning leiti, et ekspertisi on kohtutele täiendav ajakulu.

Maakohtute kohtunikud tegid mitmeid ettepanekuid, mis nende arvates aitaks kaasa psühholoogiaekspertiiside laialdasemale kasutamisele õiguspraktikas. Kõige enam sellele küsimusele vastanutest (kümme vastanut 16st) tõi välja vajaduse koolitada kohtunikke, prokuröre ja advokaate psühholoogiaekspertiiside võimaluste osas; kahe vastaja arvates tuleks teha psühholoogi osavõtt menetlusest teatud juhtudel kohustuslikuks. Nimetati vajadust teha selgeks, kus võiks psühholoogia eriteadmisi kasutada, valgustada laialdasemalt psühholoogiaprobleeme õiguskirjanduses ning leiti, et õiguspraktikas tuleks julgelt ja senisest rohkem ekspertisi teha ning pöörduda selles küsimuses Eesti Kohtuekspertiisi instituudi poole. Avaldati ka arvamust, et psühholoogiaekspertiiside kasutamine suureneb koos ühiskonna arenguga.

Halduskohtute (Tallinna Halduskohus (Tallinna ja Pärnu Kohtumaja) ja Tartu Halduskohus (Tartu ja Jõhvi Kohtumaja)) kohtunikest soostus antud uuringus osalema 12 kohtunikku. Kohtunikutöö staaž oli vastanutel (vastas üheksa inimest) järgmine: kolm aastat ühel kohtunikul; viis aastat ühel, kaheksa aastat kahel, kümme aastat ühel, 15 aastat kolmel ja 31 aastat ühel vastanul. Psühholoogiaekspertiisi on olnud vaja oma töö käigus määrata ühel praegusel Halduskohtu kohtunikul, kes on seda oma kohtunikukarjääri jooksul teinud ühe korra, kriminaalasjas, protsessiosalise tervisliku seisundi tuvastamiseks. Ekspertidiks oli Lembit Auväart. Psühholoogiaekspertiisi teostamist õiguspraktikas peab vajalikuks viis vastanut seitsmest, ei pea vajalikuks kaks vastanut. Kolm kohtunikku on avaldanud arvamust psühholoogia eriteadmiste õiguspraktikas kasutamise takistuste küsimuses. Probleemidena selles osas on välja toodud asjaolu, et ei ole tuvastatud selle ekspertisi võimalusi ja vajalikkust; samuti kohtunike vähesed teadmised psühholoogiast ja see, et pole teada häid psühholooge. Olukorda aitaks vastanute arvates parandada koolituste läbiviimine õiguskaitseorganite töötajatele; kohtunikele oleks vaja selgitada, millal oleks vajalik psühholoogiaekspertiise läbi viia, viidates teiste riikide sellelaadsetele

kogemustele. Oluline oleks psühholoogide ja juristide koostöö tihenemine — psühholoogid peaksid juristidele selgitama psühholoogia eriteadmiste kasutamise võimalusi erinevates kohtumenetlustes. Selleks peavad aga psühholoogid olema kursis erinevate kohtumenetluste spetsiifikaga.

Uuringu tulemused lubavad teha järgmised järeldused:

1. Psühholoogiaekspertiiside läbiviimise teema ei ole Eesti kohtunikele huvipakkuv. Selle kinnituseks on kohtunike suhteliselt passiivne osavõtt küsitlusest.
2. Õiguspraktikas on psühholoogiaekspertiise kasutatud valdavalt kriminaalmenetluses ringkonna- ja maakohtute kohtunike poolt.
3. Tehtud ekspertiisid on õigustanud neid määranud kohtunike ootusi.
4. Kohtunike arvates on psühholoogiaekspertiisid vajalikud eelkõige alaealisi puudutavate kaasuste lahendamisel.
5. Peamisteks faktoriteks, mis on takistanud psühholoogia eriteadmiste laialdasemat kasutamist õiguspraktikas, on rahaliste vahendite nappus ja puudulik informatsioon psühholoogiaekspertiiside võimalustest ja võimekate ekspertide leidmise võimalustest. Tihti ei tehta vahet psühholoogia- ja psühhiaatrilisel ekspertiisil ega suudeta piiritleda nimetatud valdkondade ekspertiiside kompetentsi.
6. Eelnimetatud takistuste ületamise meetoditeks sobiksid eelkõige psühholoogiaalaste teadmiste laialdasem propageerimine nii üldsuse hulgas (nt ajakirjanduse vahendusel) kui ka õiguskaitseorganite töötajate seas vastavate koolituste raames. Psühholoogia ja õigusteadus peaksid astuma sammukese teineteisele lähemale.

Uusi võimalusi psühholoogia teadmiste rakendamisel otsivad nii psühholoogid kui ka juristid.

Lisa 1

KÜSIMUSTIK

1. Mitu aastat Te töötate kohtunikuna?
2. Kas Teil on olnud vaja oma töö käigus määrata psühholoogiaekspertiisi?
3. Kui jah, siis mitu korda?
4. Kui jah, siis
  - kriminaalmenetluses
  - tsiviilmenetluses
  - väärteomenetluses
  - haldusmenetluses
5. Kui jah, siis milliseid probleeme püüdsite psühholoogiaekspertiisiga lahendada?
6. Kes oli ekspert?
7. Kas ekspertiis õigustas Teie ootusi?
8. Kas menetlusosalised Teie asjades on kasutanud psühholoogiaekspertiise?
9. Kui jah, siis milliseid probleeme püüdsid nad psühholoogiaekspertiisidega lahendada?
10. Kas Teie arvates on psühholoogiaekspertiis õigusmenetluses vajalik?
11. Mis on takistanud meie õiguspraktikas Teie arvates psühholoogia eriteadmiste laialdasemat kasutamist?
12. Mida oleks Teie arvates vaja teha, et psühholoogia eriteadmisi kasutataks laialdasemalt?

Effective organisation of family spare time is one of the basic forms of legal socialization of the person

Rozmet Muratovitš Mahmudov

Usbekistani Sisekaitseakadeemia dotsent, psühholoogia ja kutseetika kateedri juhataja

Abstract

Like the other social sciences, Pedagogies turn the subject of legal socialization into discussion. For instance, the lawyer Y.V. Galinaytite investigated the young workers' legal socialization.¹⁶² A.R. Ratinov, G.H. Yefremova, A.V. Dulov have studied in their investigations the psychological aspects of legal socialization.¹⁶³ G.G. Shikhantsov has disclosed the role of family and school in the person's legal socialization.¹⁶⁴ Currently the problem of the individual's legal socialization in the families' spare time has not been the object of special scientific research work, therefore this effort is attempting to elucidate this problem. Furthermore the adoption of the "National Program of Developing the Legal Culture in the Society" in the 9th session of the Parliament of the Republic of Uzbekistan shows that the government is paying much attention to the solution of this problem.¹⁶⁵

There is a concrete definition for the term "spare time" in scientific literature. Spare time may be considered and studied as a process that enriches the meaning of the person's social activity and overall life enrichment. Spare time is where the important energy needed to recreate and reproduce the positive condition for the individual is developed.

The time after work serves in favor of the individual himself and for his/her family. As a result of the proper organization of a person's time after work, commitment of various types of unacceptable behavior and crimes are prevented.

Proper organization of spare time assists the improvement in the methods of working with minors. If education in the family and at school is arranged in

¹⁶² Юрате Галинайтите, „Правовая социализация рабочих молодежи: проблемы и решения“, автореф, доктора юридических наук, Москва (1988).

¹⁶³ Александр Ратинов и Галбана Ефремова, *Правовая психология и преступное поведение* (Красноярск, 1998); А.В. Дулов, *Судебная психология* (Минск, 1975).

¹⁶⁴ Г.Г. Шиханцов, *Юридическая психология* (Минск: Зерцало, 1975).

¹⁶⁵ „Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури“, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси (1997), №9.

a proper way, the cases of being under negative influence in the streets will be less.¹⁶⁶ As we know from our mode of life and practice, most of the crimes and other types of delinquencies are committed by minors in their spare time.¹⁶⁷

Effective organization of the person's free time in the places of life, work and rest is one of the necessary prerequisites for his legal socialization. One must also work and think in order to have a rest. In chapter IX of the Constitution of the Republic of Uzbekistan where the citizens' economic and social rights are determined, article 38 says that "Citizens working on hire shall be entitled to a paid rest. The number of working hours and the duration of paid leave shall be specified by law".

The time after work and spare time, as it seems to us, are the interrelated notions and therefore we consider it necessary to use the both in identical meaning as synonyms.

Introduction

There are a number of social institutions in our republic being engaged in the problems of effective organization of the spare time which make the system of cultural, educational and elucidative institutions. The main task of cultural institutions in effective organization of people's spare time is to organize the provision of the persons with active rest, relaxation, restoration of spiritual and physical energy, and to create favorable conditions for realizing it.

One of the main tasks of cultural institutions is to improve the educational work carried out with people. The specialists of this field conduct the educational measures by organizing the following:

- entertainment;
- conditions for spending the free time meaningfully;
- set physical training and health improving possibilities;
- organization of the persons' legal, political and pedagogical socialization;

There are halls for physical training, performance rooms, dancing halls, playing machine rooms, side-shows, computer rooms, training apparatus, cinema halls, stadiums, billiards rooms, swimming pools, saunas, joiner's and sewing

¹⁶⁶ Муҳаррам Саттарова, *Вояга етмаганларнинг жиноятчилиги муаммолари* (Тошкент, 2006).

¹⁶⁷ Геннадий Абдуганиев, „Изучению причин совершения преступлений несовершеннолетними и условия им способствующие“ — *Общественные науки в Узбекистане* (Тошкент, 1994), № 9, с 27.

circles, photographing, sound recording and videotape recording rooms, buffets, bars and many others possibilities in the centers of rational organization of spare time. All these mentioned provide the organization of the individual and the families' spare time.

Proposed methodology

Preparing the youth for marriage is an integral constituent part of the whole system of legal socialization of the person. At the same time, until recently, there existed the opinion that a young man reaching the age of 17 is completely ready to create a family. But psychological and pedagogical researches convince us that such is not the case and that's why readiness of youth for marriage and creating a family should become the purpose of psychological and pedagogical work. In this connection the year 2005 in Uzbekistan was declared the year of family.

Forming a person's legal socialization is the first stage of entering into family life. Analysis of the acts of existing family relations shows that the majority of specialists, for example, lawyers, psychologists, pedagogues who are involved in problems of legal socialization of the family and family education consider the youth's legal, moral and psychological level, including first of all one or another level of perception of legal and moral norms, to be the main condition of a firm marriage and a stable family.

The matrimonial duty and responsibility define the character of inter-relations between the family members. But these categories being moral, legal and psychological finally express the economic necessity. On account of this the society is utterly interested in controlling the matrimonial relations that it realizes by means of social and legal norms. These norms are set in different levels of social structure and practically regulate all the spheres of matrimonial relations, starting with the choice of the partner in the conjugal unit and continue until the partners' behavior, while in the conjugal unit, changes and the family is breaking apart.

Legal and moral norms control and rule over matrimonial relations. Moral norms are the form of expression of public opinion. Moral norms act as elements of moral consciousness. Legal norms act as elements of legal consciousness. In accordance with this in the consciousness each legal norm bears subjective character.

In many historical stages, in various social and ethnic groups mutual relations between social and legal consciousness develop differently.

Instability of moral norms and consequently definite changeability of moral and legal consciousness lead to the changes of the society's moral and legal sanctions that regulate the marrying people's sexual relations and a married couple's morality.

All of this exerts significant influence on the monotony, or as a rule expresses instability of marriage as a social institution, and chiefly affects the legal socialization of youth.

Today it is noted that the regulatory control of old norms of behavior in the family established in the society and fixed in the public consciousness is significantly weakening. Such factors are closely connected with that in modern conditions some of the important functions that played essential part in the traditional Uzbek family have vanished. The functional parts typical for men — husbands and women — wives have also partly changed. All these factors led it to change the idea about the essence of marriage and the tasks of family as a social institution. Unfortunately creation of a family for some numbers of young people mainly seems to be the means of satisfaction of their intimate needs. This tendency is of course, natural but after all the main aim is creating a solid family which would in the future make up the backbone of the society.

Family life, as the saying goes, marriage in contrast to the other forms of inter-relations of sexes, prefers first of all to the relations between men and women stated in the law, therefore, legal relations with all the ensuing consequences.

Marrying young people, fall straight off from the sphere of group and inter-relations into the sphere of relations regulated by the society on the state level.

Any legal regulation of social and public relations as compared to other forms of regulation possesses that specific character that the state, as the way of organizing social relations, aspires to ensure the integrity of the social system.

In the Republic of Uzbekistan norms of law in the sphere of conjugal and family relations reflect the main principles of relations between sexes and mutual relations between parents and children. Control of conjugal and family relations is realized by the legal regulation which states and fixes their social essence by determining the main civil rights and duties of the members of the family before each other. Behavior of a husband and wife is confined within the legal norms and at the same time gains in social importance. Today nobody obliges marriage, but each must be obliged to obey the laws of marriage.

Thus from the point of view of forming of person's legal socialization the essential moment of a person's psychological preparedness to marry, to fulfill their

parts of the husband and the wife is his readiness for not only realizing needs in intimacy with one of other sex but for perception of the significance of their actions. Beside the moral obligations before each other, the civil obligations and duties which are mainly connected with raising the total responsibility for his/her behavior are also essential in a person's legal socialization. The norms of conjugal and family relations inevitably fall upon the level of psychological training of youth for their future family life. Moreover it must be underlined that fixed sociologists changes in the modern condition of marriage and family may be explained by the fact that certain groups of young people, being physiologically, biologically and legally ready to marry, nevertheless do not completely reach the necessary level of personal development, because they are not psychologically ready to realize the husband's and wife's social and legal functions.

The systems for training youth for future family life together with sexual education, forming cultural morals and skills of interpersonal relations which first of all lie in the ability of adjusting one's own interests and deeds to the other's interests and deeds, must also include the formation of a certain level of legal socialization.

Considerable propaganda and educational work on family problems are carried out domiciliary in mahallas (residential areas). But we cannot say that the work being carried out is giving positive results, although lawyers on civil cases and old people often take part in these actions.

In view of these and other reasons, as the practice of pedagogical work and psychological investigations shows that not all of the young people are able to understand the role of civil law and family law domiciliary and on the place of employment.

One of the reasons of such state of affairs in the sphere of forming of legal socialization of youth is the thing that some of psychological peculiarities of perception of various types of social norms by young people are not taken into consideration.

It is generally known that in psychology any normative demand may fulfill its task of regulator of behavior only in the presence of a positive attitude to it in the person. From this point of view legal socialization of youth as a purposeful legal and pedagogical process should include the mastering by the young people the value significance of various types of social and legal norms that gives possibility to ensure and form the adequate attitude to them. It may be considered that the formed positive attitude of youth toward the norms of law, to the law taken on the whole as the value, may also serve as certain charac-

teristics of their readiness for marriage, in other words, the characteristics of their civil maturity.

In such a way it means that forming of a young personality and his/her separate qualities takes place under the influence of various types of social-and-legal norms. Psychologically and pedagogically these norms may sometimes be realized by young people only as an external influence or as his/her own norms of behavior, as his/her own values.

In legal socialization of youth to the family life, first of all, there must be noted the absence of correct attitude to the law in some part of young people as to the necessary personal value. Hence it may be supposed that in future legal and moral norms regulating the conjugal and family relations won't serve for these people as an efficient guiding line determining their behavior as husband and wife. Based on the aforesaid it should be noted that comprehension of the social-and-legal essence of marriage and family, civic duty may be considerably distorted as a result of the influence of some group norms towards the satisfaction of particular needs in interpersonal relations on the level of small groups.

This is connected with the presence of certain shortcomings in the system of legal-educational and legal-propaganda work aimed at training the young people for marriage.

Effective organization of the persons' after work spare time is one of the conditions of socialization. The persons' spare time may be divided into the following:

1. The time spent for getting to the place of work and coming back from work, after work time spent for personal hygiene;
2. The time spent for housework and personal tasks (shopping, cooking, washing, cleaning the rooms and furniture);
3. The time devoted to children's education;
4. The time spent for sport and physical training and relaxation;
5. The time devoted to physical work, recovery of physical ability, nourishment.

So we may make a conclusion that the spare time is the time out of work.

Each person organizes spare time as they want, they may go to the cinema or to the theatre, they may go to see someone or receive guests etc. In organizing the persons' spare time effectively their behavior, customs, correlations with neighbors, their parents' occupation (whether they are workers or intellectuals or craftsmen) are of great importance.

Beside the person's legal socialization, there are also the processes of their re-socialization. Aged people have to endure the re-socialization, in other words they have to resign themselves to the demolition of previous values and models of behavior, and master the values completely differing from those which used to be.¹⁶⁸

Today most people consider that they had a good rest if they sprawled on a bed or had a rich dish, solved paltry domestic problems or cooked a dainty dish at home. This idea, as it seems to us, is not very correct because a person in good health sleeps 7–8 hours a day, and this time is enough for him to recreate needed energy. During the other time the best thing is having an active rest; movement is the most convenient way of recovering the tiredness.

Nevertheless, nowadays, each person according to his means, physical and spiritual opportunities spends his spare time differently. But getting less sleep affects a person's energy and disturbs the state of mind. The worst thing is when a person is too tired spiritually and physically, the person's nervous system is weakened and this may cause different kinds of diseases. When people are nervous, there often arise quarrels as a result of which violations of law, offences and delinquencies may be committed.

Moreover in socialization of the person (especially nowadays) much attention should be paid to the places where people spend their spare time and the large information content that people receive everyday. Thereupon it is appropriate here to mention U. Abduganiyev's opinion that the information of poor quality that flows to us and useless entertainment programs are sometimes perceived as an important event and the minors who have no idea of elementary knowledge and no notion of the norms of morals and aesthetics estimate this spurious culture as exemplary.¹⁶⁹ Such preconditions causing negative behavior negatively influence on person's socialization and the person begins to lose the self-consciousness.

It is not out of place to mention Egashev's positive opinion on this issue. He states the following: "Unfortunately the absence of useful, for the society, occupation, narrowness of interests, disrespect for human environment will insensibly lead to the separate interrelations between persons, the special group psychology. In such psychology age peculiarities are disgusting: insufferable arrogance, inability of self-control, lack of discipline, absence of habits of work etc."¹⁷⁰ The people who have disposition for negative socialization don't want

¹⁶⁸ Энтони Гидденс, *Социология* (Тошкент, 2002), с 103.

¹⁶⁹ Абдуганиев, „Изучению причин совершения преступлений несовершеннолетними и условия им способствующие“, *supra nota* 167, с 27.

¹⁷⁰ К.Е. Игашев, *Опыт социально-психологического анализа личности несовершеннолетних правонарушителей* (Москва, 1997), с 50.

to understand that drunkenness (to relax a little), licentiousness (they understand such dissoluteness as quite natural) are a senseless way of spending time, because they have their own logics of life.

Everyone knows that nowadays it is impossible by any ways of rigorous measures to put an end to all types of crime, because regardless of its size in form the crime is nevertheless crime.

Not long ago having heard about some cruelty we wonder very much and could not imagine how it might be committed. But now watching such cruelties and brutalities in nasty videos everyday on television, we are gradually accommodating our spirit, ears and bodies to them. This television screen that causes any kind of negative features generously distributes to everyone the scenes of violence demonstrating tortures, skirmishes and murders. Demonstration of nasty films is the first reason for people to feel upset. There are thousands of video cassettes containing films of a negative character and where people's blood runs as a river. It may be said that those who are interested in this have already reached their goals, the children are taking great interest in weapon and drugs, and now the number of people inclined to commit murder in our country is growing.

Furthermore look at the cinema repertoires, turn over the pages of books being sold at book-shops, listen to the text of songs being performed by some groups, they all have the same – propaganda of violence. It becomes more difficult to convince the youth that happiness is not in having much money but in good, charity, honesty, uprightness and justice. There are several prerequisites effecting a person's socialization. And one of them is the people, especially students, spending their spare time without any purpose. Youth, having become independent of their parents and thinking without the parents' assistance (without taking into consideration their parents' opinions) possess their own free time themselves, and it becomes their own business how to spend the time out of studies.

The youth may turn their spare time to the active or inactive rest. The active rest is the one when the person directs his spare time towards doing something useful for him or for others. In a family it often depends on the parents how the young man or girl spends his or her spare time.

Pupils, students, employees and old people spend their spare time differently. School years and student days are the responsible periods. The students' or school-children's legal-psychological socialization in the spare time is different from that of the other people's. First of all they turn their spare time to examining the circle of their friends.

Most of the youth today occupy themselves with commerce as they call it business. Now everybody, even school teachers are engaged in business ... They handle everything that falls into their hands, if they only could earn some money for this effort. Commerce is not a bad occupation but what may it give the children, what kind of consciousness and attitude toward life may there be formed in them? Unfortunately most people have stopped thinking about this problem today. Aristotle said: in short, people have their mode of life as far as the life forces. Luckily it is impossible to agree always with the philosopher's words, the person's mode of life always depends on him, his needs and his consciousness after all!

As one of the holy dictums says that most people are ruled by material (economic) needs, in such cases they always aspire after material benefits, but some people prefer cultural wealth. People belonging to this group are pleased with their life. They know beyond doubt that material benefits are not the primary thing, they may come easily and go away and when the person loses them he may transmit infarction or other diseases of the nervous system.¹⁷¹ If a person sees his happiness in money, it is his peculiar disaster.

The youth try to spend their free time in company; it takes about a year to become acquainted well with each other and to adapt themselves to the conditions. When we look at the students working in the library reading halls, it is easy to note their exactingness to themselves and their aspiration for knowledge. Moreover there are a number of persons among the students, who being far off from their parents and conceiving freedom differently (as they imagine it) develop a passion for drinking and have random sexual life.

Beside the students, there is also the section of working youth and it includes almost all types of people such as people with secondary education and unfinished higher education and even specialists with higher education.

Most workers prefer to work as a first-class mechanic. The reason for it is that a mechanic has high wages. As soon as the working day is over, they come back to their families; spend the spare time with their children, but some of them spend this time in jerry-shops, snack-bars or in the streets. In most cases young workers, after taking alcoholic drinks, are spoiling for a fight with somebody, try to engage in hooliganism. Organization of spare time judiciously, perfection of measures having the substance of legal and pedagogical socialization create necessary prerequisites for reducing the number of cases of law-breaking and crime considerably among people and citizens as a whole.

---

¹⁷¹ Р. Безруких, Л. Николаева и И. Скорин, *Предупредить преступление* (Москва, 1998), с 9.

Most of the rural population works in the field nine months a year and they are resting for three months a year during winter. In this period they often visit each other together with their families, coevals, classmates and the persons of the same age gather at one of their houses (this is called here in our country “gap” or “gashtak”) and spend their spare time there.

After long-time work of a seasonal nature they have a rest, and a sufficient number of people who are inclined to offences or brawls may be found among them.

In winter time their rest is not limited to a day, this is to say that they may have a rest in the course of a whole week. Most people organize their rest actively and interestingly, but nevertheless people spend two thirds of their spare time in front of the television, computer or watching video-films.

Most of respondents' answers to the question “What kind of rest are the members of your family engaged in during their spare time?” were “We are engaged in watching television programs, national films, and foreign video films.” There are some parents who advise their children to see concrete films and after having watched them, the family members discuss the substance of the events that took place in the films. Such discussions cannot be a useless way of spending time, they may be considered as a peculiar way of bringing up and educating the children. Based on the above mentioned, we can draw a conclusion that watching television, reasoning from the meaning and substance of television broadcasts, forms the family members' general legal, political and pedagogic views.

In most families some legal and pedagogical problems are not discussed in the presence of adult children, that is to say the parents consider them to be young children. As it seems to us, many family problems should be discussed with the participation of children in a simple way, because this will help our children to form their legal consciousness and opinions from their early childhood. And this will serve as one of the requested preconditions of legal socialization of the person.

It is time to say now that the new age is inventing new problems. Most youth don't have enough money to go to bars and restaurants. But even if they have money it is not the best way of spending spare time. Criminality among people, including the offences committed without any reason, occurs because of utter boredom, being unable to organize their spare time effectively, low education and culture.

The establishment of cultural affairs according to their purposes and methods are able to effect on people a so called “man man” direction of the legal socialization of the person. Social substance of the activity of cultural establishments should reflect the following: being oriented toward the different groups and ages of population; being organized by cultural institutions where different types of educational measures are carried out in complex and in cooperation with other related organizations; lawfulness of each organized educational and cultural measures. Moreover in carrying out the measures on a legal direction, it should ensure the active participation of workers as a result of which legal consciousness and legal socialization of the person is formed.

There may arise such a question as if the cooperation between the cultural institutions and the workers of law-enforcement bodies is purposeful. It is appropriate to mention here article 121, chapter XXIV of the Constitution of the Republic of Uzbekistan: “The public organizations and citizens may assist the law-enforcement bodies in protection of legality, law-and-order and the citizens’ rights and freedoms.”

The people who are spiritually poor and prone to loneliness and indolence cannot help the society to improve the well-being.

The richer the person’s inner world, the farther the person is from the condition of indolence. This truth has been approved by the lessons of history. For example, wise men presented not only the majestic power of human spirit but also served as a spiritual support for other people. If to approach to the notion of legal socialization of the person as a spiritual category, criminality and prevention of crime may be recognized as the result of our spirituality.

Effective organization of the persons’ spare time in the places of rest is in a certain sense prevention of crime and it creates prerequisites for the person’s legal socialization. Unsatisfactory work of the institutions engaged in organization of leisure makes influence on the formation of the person’s social, moral and aesthetic mood, but this influence will be the reason for not raising the legal culture among the population, but to the contrary, for lowering it.

Summary

Considering the problem we made the following conclusions and decided at the same time to put forward some proposals on improving the theoretical bases of legal socialization:

- the scientific research works devoted to studies of philosophical, psychological and legal problems of the substance, structure and manifestation of the person's legal socialization and serving for revelation of methods of improving it should be considered to be the basic trend;
- to investigate more widely the mutual relations and harmonization of legal socialization with pedagogies; to reach the order and regularity in works on problems concerning the role of legal consciousness in legal socialization, the forms and methods of effecting legal socialization, psychological aspects of legal socialization and the role of re-socialization in the person's legal socialization;
- it is necessary to develop the sociological bases of investigations dedicated to the problems connected to the person's legal socialization;
- special attention should be paid to the investigations aimed at the pedagogical problems of the person's legal socialization;
- to publish in Uzbekistan the scientific researches by foreign authors on the problems of person's legal socialization in foreign countries and the results of their experience, and to widen the useful foreign experience in the Republic of Uzbekistan taking into consideration the peculiarities of the country; it is also necessary to study the problems of information exchange in this field.

The ways of solution of these problems are seen in the following:

- to carry on propaganda among the youth in the places of residence, work and study, i.e. there must work a complex system of subjects of legal socialization;
- proper attention should be paid to the formation of youth's knowledge on civil law and family law;
- Forming the youth's civil liability for their actions, comprehension of social significance of his every act. While forming the youth's legal knowledge it is also necessary to conduct special work on creating the person's correct attitude towards various social rules of law, understanding their integrity in the social life of each of them and in the life of the society as a whole. It is necessary to disclose before youth the value significance of various normative systems of social-and-legal regulation of youth's behavior.

Kokkuvõte

Sarnaselt teiste sotsiaalteadustega muudab ka pedagoogika õigusliku sotsialiseerumise teema diskussiooni objektiks. Näitleks uuris jurist J.V. Galinaytite noorte tööliste sotsialiseerumist. A.R. Ratinov. G.H. Jefremova. A.V. Dulov on oma uuringutes käsitlenud õigusliku sotsialiseerumise psühholoogilisi aspekte. G.G. Sihhantsov on toonud esile perekonna ja kooli rolli inimese õiguslikus sotsialiseerumises. Käesoleval ajal ei ole üksikisiku õiguslik sotsialiseerumine perekonna vabal ajal olnud spetsiaalse teadusliku uurimistöö objektiks, mistõttu on käesolev kirjutis katse heita sellele probleemile valgust. „Ühiskonna õiguskultuuri arengu riikliku programmi” vastuvõtmine Usbeki Vabariigi parlamendi 9. istungil on tunnistuseks, et ka valitsus pöörab selle probleemi lahendamisele suurt tähelepanu.

Teaduskirjanduses on olemas konkreetne „vaba aja” mõiste. Vaba aeg on isiku sotsiaalset tegevust ja elu tervikuna rikastava protsess, ning sellena tuleb seda ka uurida. Vaba aeg on selline aeg, mille käigus tekib oluline, inimese heaolu taasloomiseks ja -tootmiseks vajalik energia.

Töövaba aeg teenib inimese enda ja tema perekonna huve. Kui seda aega korralikult organiseerida, ennetatakse sellega inimese kaldumist mistahes vastuvõetamatule käitumisele ja tema sattumist kuritegelikule teele.

Vaba aja mõistlik organiseerimine aitab kaasa ka alaealistega töötamise meetodite parandamisele. Nagu kogemusest teada, sooritavad alaealised enamiku kuritegusid ja muid õigusrikkumisi just vabal ajal.

Vaba aja tõhus organiseerimine inimese elu-, töö- ja puhkekohas loob vajalikud eeldused tema õiguslikuks sotsialiseerimiseks. Ka puhkamiseks on vaja tööd teha ja mõelda. Usbeki Vabariigi konstitutsiooni IX peatüki artikkel 38, mis sätestab kodanike majanduslikud ja sotsiaalsed õigused, kinnitab, et „palga eest töötavatel kodanikel on õigus palgalisele puhkusele. Töötundide hulk ja palgalise puhkuse kestus määratletakse seadusega”.

Kaasaegses ühiskonnas on traditsioonilise Usbeki perekonna mitmed tähtsad funktsioonid kadunud. Muutunud on meeste-abikaasade ja naiste-abikaasade tüüpilised rollid perekonnas.

Nimetatud asjaolu on viinud arusaama muutumisele abielu ja perekonna kui sotsiaalsete institutsioonide rollist. Sellega on seotud ka õigusharidusliku ja õiguslase teavitustöö puudujäägid noorte inimeste abieluks ettevalmistamisel.

Üks sotsialiseerumistingimus on töövälise vaba aja tõhus korraldamine. Noorsugu võib oma vaba aega kasutada aktiivseks või passiivseks puhkuseks. Õpilaste ja üliõpilaste hulgas on palju neid, kes vanematest eemal olles ning oma vabadust ära kasutades hakkavad jooma ja juhuslikku seksuaalelu elama. Alkoholi tarbinud töölisnoored hakkavad tüli norima ja huligaanitsema. Enamik maarahvast töötab üheksa kuud aastast põllul. Pärast pikka tööhooaega saabub neil puhkus, ning suur osa neist hakkavad kaklema ja mürgeldama.

Enamus inimesi korraldab oma vaba aja veetmist siiski aktiivselt ja huvitavalt. Kuritegevus, sealhulgas ilma igasuguse põhjuseta sooritatud seadusrikkumised, leiab aset igavusest, võimetusest vaba aega tõhusalt organiseerida, madalast haridus- ja kultuuritasemest.

Kokkuvõtteks:

- väga oluliseks tuleb pidada inimeste õigusliku sotsialiseerimise ja selle parendamismeetodite uuringutele pühendatud teadustööd;
- uurida tuleb õigusliku sotsialiseerimise psühholoogilisi aspekte ja re-sotsialiseerimise rolli;
- õigusliku sotsialiseerimisega seotud probleemide uurimiseks on vaja välja töötada sotsioloogiline baas;
- erilist tähelepanu tuleb pöörata õigusliku sotsialiseerumise pedagoogilistele probleemidele pühendatud uuringutele;
- Usbekis tuleb avaldada välisautorite poolt teostatud uuringuid välisriikides esinevate õigusliku sotsialiseerumise probleemide kohta, ning Usbeki Vabariigis tuleks rohkem arvesse võtta välismaiseid kogemusi ja kasutada neid kohalikus kontekstis ning uurida lähemalt antud valdkonna alaste kogemuste vahetamisega seotud probleeme.

Nende probleemide lahendused võiksid olla järgmised:

- viia noorte elu-, töö- ja õppekohtades läbi õigusliku sotsialiseerimise alast teavitustööd;
- kujundada noorte arusaamist tsiviil- ja perekonnaõigusest;
- kujundada noorte õiguslikke teadmisi, teha spetsiaalset tööd inimeste õige suhtumise loomiseks erinevatesse sotsiaalsetesse õigusnormidesse, sotsiaalse elu terviklikkuse mõistmiseks ja ühiskonna kui terviku elu mõistmiseks.

Sotsiaalne kihistumine ja sotsiaalne ebavõrdsus

Iris Pettai

Eesti Avatud Ühiskonna Instituut

Sotsiaalse kihistumise keskseid uurimisprobleeme on selgitada, miks ühed sotsiaalsed grupid ühiskonnas omavad suurt rikkust ja võimu, teised aga peavad elama vaesuses? Kas vaesus tuleneb konkreetse inimese saamatusest ja laiskusest või on põhjuseks sotsiaalmajanduslikud elutingimused ja ühiskonnaelu korraldus? Kas inimesel ühiskonna madalatest kihtidest on võimalik jõuda kõrgkihti? Kuivõrd oluline probleem on sotsiaalne ebavõrdsus tänapäeva maailmas? Need küsimused on sotsioloogide pidevaks huviojektiks, mille üle püütakse mõtiskleda ka käesolevas artiklis.

Mis on sotsiaalne kihistumine?

Sotsiaalne kihistumine on süsteem, mille abil ühiskond jagab inimesi hierarhilisse struktuuri. Kihistumisstruktuur on staatuste kogum ja väljendab ühiskondlikku tööjaotust, aga ka prestiiži, võimu jt sümboleid.

Kui inimesed põrkuvad kokku sotsiaalse ebavõrdsusega, siis räägivad nad sageli kellegi kuulumisest ühte või teise sotsiaalsesse kihti, justkui oleks see määratud ühe teguriga, näiteks raha hulga. Kuid sotsiaalse kihistumise süsteem omab mitmesuguseid mõõtmeid. Sotsiaalmajanduslik staatus näitab mitte ainult finantsilist olukorda (sissetulek, seisund ja võim, mida see kindlustab), vaid ka ameti ja hariduse prestiiži.

Pierre Bourdieu järgi sõltub positsioon sotsiaalses hierarhias eeskätt inimesest endast, tema haridustasemest, kvalifikatsioonist, kultuuritasemest jne. Inimese hariduslikke, kultuurilisi, majanduslikke võimeid ja eeldusi käsitleb Bourdieu kui tema sotsiaalset kapitali.¹⁷² Bourdieu käsitleb sotsiaalset kapitali ka inimestevaheliste suhete, vastastikuse usalduse, ühistegevuses osalemise jne tähenduses. Sotsiaalne kapital tähendab, kuivõrd on inimene suuteline looma usaldusväärset suhtlemisvõrgustikku, kui paljudesse organisatsioonidesse ta kuulub, millised suhtlemisvõrgustikud on talle avatud, millised suletud. Sotsiaalset kapitali kujundab näiteks ka inimese päritolu, sugulussidemed jne. Individuaalse sotsiaalse kapitali mõistet tuleb eristada ühiskonna tasandi sotsiaalse kapitali mõistest, mis iseloomustab kas

¹⁷² Pierre Bourdieu, „Form of capital“ — John G. Richardson (ed), *Handbook of Theory and Research for Sociology of Education* (New York: Greenwood Press, 1986).

kogu riigi, regiooni, piirkonna elanike jt ühistegevust, vastastikust usaldust jne.¹⁷³ Bourdieu väitel on sarnast kapitali omavatel inimestel sarnased võimalused. Neil on sarnased huvid ja elustiil, ühine tarbimis- ja käitumismudel. Suurema sotsiaalse kapitaliga inimesel, kes on näiteks lõpetanud kõrgkooli ja omab kõrgemat kvalifikatsiooni, on rohkem eeldusi jõuda sotsiaalses hierarhias edasi kui algharidusega ja madala kvalifikatsiooniga inimestel. Sotsiaalne kapital on inimese n-ö baasväärtus, mida konverteerides (müües, vahetades) saab inimene vastu majanduslikke ja sotsiaalseid hüvesid ning omandab teatud positsiooni ühiskonnas.

Mõned näitajad, mis iseloomustavad sotsiaalset kapitali:

- haridustase;
- erialaline ettevalmistus, kvalifikatsiooni tase;
- kohandumisvõime;
- konkurentsivõime tööturul;
- võõrkeelte valdamine;
- suhtlemisoskus, oskus luua suhtlemisvõrgustikku;
- kultuuriline silmaring ja huvid;
- tervislik seisund.

Sotsiaalse ebavõrdsuse mõõtmine

Paljud inimesed arvavad, et Eesti on võrdsete võimaluste ühiskond. Tõepoolest, Eestis pole kunagi eksisteerinud kastisüsteemi, mis tekitaks inimeste hulgas jäiga hierarhia. Sellele vaatamata on Eesti ühiskond tugevalt kihistunud. Jõukad inimesed mitte üksnes ei valda suuremat osa rahalistest vahenditest, vaid saavad ka kvaliteetsema hariduse, neil on tugevam tervis ja nad kasutavad lõviosa kvaliteetsetest kaupadest ja teenustest. Niisugused eelised on tugevas kontrastis vaeste inimeste võimalustega Eestis, kes tunnevad muret sellepärast, et köht täis saada või suuta maksta eluaseme eest.

Miks siis paljud inimesed arvavad, et Eesti on võrdsete võimaluste ühiskond? See on tingitud mitmetest põhjustest. Esiteks kinnitab meie õigussüsteem, et kõik inimesed on võrdsed seaduse ees. Teiseks hinnatakse meie kultuuris individuaalseid jõupingutusi, kuulumine ühte või teise suguvõsasse ei oma eriti suurt tähtsust. Kolmandaks ei ole suurem osa inimesi isiklikult tuttavad ei üli-rikaste ega väga vaeste kaaskodanikega; igaüks suhtleb eelistatavalt nendega, kes on temaga võrdsed ja lõpuks tekitab Eesti majanduslik edukus mulje, et kõik Eesti inimesed on enam-vähem kindlustatud inimesed.

¹⁷³ Robert Putnam, „The prosperous Community — social capital and Public Life“, *The American Prospect* (1993).

Ivar Aimre määratles sotsiaalset ebavõrdsust kui sotsiaalse diferentseerumise ühte vormi, mille puhul inividid, sotsiaalsed grupid, kihid ja klassid asuvad vertikaalse sotsiaalse hierarhia eri astmeil, omades erinevaid šansse ja võimalusi oma vajaduste rahuldamiseks.¹⁷⁴

Sissetulekud

Üks tähtsamatest ebavõrdsuse näitajaid on **sissetulek** (töötasu ja muude tulude summa). Sissetulekust lähtuvalt on Eesti ühiskond tugevalt diferentseerunud. Väheste jõukale osale (9%), kelle tulud ulatuvad üle 10000 krooni kuus, vastandub 51% suurune osa elanikkonnast, kelle tulud on alla 5000 krooni kuus, mis tähendab, et nad elavad üsnagi vaesuse piiril või täielikus vaesuses.¹⁷⁵

Tabel 1

Tulu 1 inimese kohta kuus Eestis 2008.aastal (%-s elanikkonna hinnangud)

Tulu 1 inimese kohta kuus	Eesti keskmine
Kuni 3000 krooni	14
3001- 5000 krooni	37
5001 – 8000 krooni	31
8000 – 10000 krooni	9
Üle 10 000 krooni	9
KOKKU	100

Allikas: Eesti Avatud Ühiskonna Instituut, 2008

Elukutse prestiiž

Elukutse prestiiž omab suurt rolli nii sotsiaalses kihistumises kui ka töötasus, mida ühe või teise elukutse esindaja teenib. Inimesi hinnatakse sageli nende elukutse järgi, suhtudes austusega ühtedesse ja vaadates teiste peale ülalt alla. USAs tehtud uuringute tulemused on alljärgnevas tabelis.

¹⁷⁴ Ivar Aimre, *Sotsioloogia* (3tr, Tallinn: Sisekaitseakadeemia, 2006), lk 230.

¹⁷⁵ Eestis loetakse vaeseks inimest, kelle ekvivalentsissetulek on alla 60% riigi elanike mediaanekvivalentsissetulekust. 2007. aastal oli suhtelise vaesuse piir aastas 52 076 krooni tarbija kohta, seega olid suhtelises vaesuses need inimesed, kelle ekvivalentnetosissetulek oli alla 4340 krooni kuus.

Tabel 2

Mõnede elukutsete sotsiaalne prestiiž USAs.

Hinnang prestiižsusele 100-pallisel skaalal

„Valgekraede“ elukutsed	Palli	„Sinikraede“ elukutsed	Palli
Arst	86	Politseinik	60
Jurist	75	Aviotehnik	53
Kõrgkooli õppejõud	74	Tuletõrjuja	53
Arhitekt	73	Elektrik	51
Stomatoloog	72	Masinist	47
Psühholoog	69	Postiljon	47
Medõde	66	Rätsep	42
Keskooli õpetaja	66	Keevitaja	42
Raamatupidaja	65	Farmer	40
Lasteaia spordikasvataja	65	Juuksur	36
Insener, elektrik	64	Prügikoristaja	28
Algkooli õpetaja	64	Taksojuht	28
Ökonomist	63	Baarmen	25
Veterinaar	62	Põllumajandustöötaja	23
Programmeerija	61	Saapapuhastaja	9
Sotsioloog	61		
Toimetaja või ajakirjanik	60		
Politseinik	60		
Näitleja	58		
Raadio- või telediktor	55		
Raamatukoguhoidja	54		
Sotsiaaltöötaja	52		
Kinnisvara müügiagent	49		
Arvepidaja	47		
Muusik	47		
Sekretär	46		
Fotograaf	45		
Pangatöötaja	43		

Allikas: General Social Surveys 1972–2000: Cumulative Codebook (Chicago: National opinion Research Center, 2001).

See, miks ühed elukutsed on inimeste silmis väärtuslikumad, teised mitte, sõltub sellest kuivõrd vajalikuks ja autoriteetseks konkreetset elukutset peetakse. Põhjus, miks näiteks politseiniku või sotsiaaltöötaja elukutsed saavad mada-

lamaid hinnanguid kui jurist või medõde, sõltub kontingendist, kellega nad töötavad. Kuna nii politseinikud kui sotsiaaltöötajad tegelevad kontingendiga, kellesse suhtutakse eelarvamusega, siis kanduvad hoiakud üle ka nii elukutsele kui konkreetsele töötajale.

Tervis

Tervis ja sotsiaalne seisund on omavahel seotud. Eestis tehtud uuringud näitavad, et mida suurem on inimese sissetulek, seda paremaks ta oma tervist hindab. Kui madalaimasse tulurühma kuuluvatest inimestest pidas 2008. aastal oma tervist halvaks või väga halvaks peaaegu kolmandik (31%), siis kõrgeima tulurühma inimestest arvas sama vaid 2,7%.¹⁷⁶

Vaeste inimeste lapsed surevad oma elu esimestel aastatel kolm korda sagedamini järelvalve puudumise tõttu, haigustesse, õnnetusjuhtumite ja vägivalla tagajärjel kui rikaste vanemate lapsed. Täiskasvanud, kelle sissetulek on keskmisest kõrgem, on kaks korda sagedamini hea tervisega kui madala sissetulekuga inimesed. Peale selle elavad rikkad keskmiselt seitse aastat vaestest kauem, sest nad toituvad paremini, nende elutingimused on ohutumad ja stressivabamad, neile kättesaadav arstiabi aga kvalifitseeritum.¹⁷⁷

Väärtused

Erinevatel sotsiaalsetel kihtidel on erinevad kultuuriväärtused. Omades sünniprivileege, on kõrgkihi esindajad oma käitumise ja maitse poolest vaoshoitud, uusriikastele seevastu on omane priiskav tarbimine. Nad ostavad asju, mis, nagu neile tundub, äratavad ümbritsevate tähelepanu. Nad tarvitavad niisuguseid riideid, maju, autosid ja isegi lennukaid, mis aitavad demonstreerida sotsiaalset seisundit.

Uuringud näitavad, et jõukamad inimesed, kes on saanud parima hariduse ja on finantsiliselt kindlustatud, on sallivamad ebatraditsiooniliste käitumismvormide suhtes (näiteks homoseksualism). Vaesemad inimesed seevastu, kes on kasvanud jäiga kontrolli ja distsipliini õhkkonnas ning kes on vähem haritud, on ka vähem sallivad.¹⁷⁸

¹⁷⁶ Statistikaamet, „Eesti Statistika aastaraamat 2010“.

¹⁷⁷ U.S. National Center for Health, Statistics (1999) <www.cdc.gov/nchs/> (23.09.2010).

¹⁷⁸ Iris Pettai, „Sallivus rahvussuhetes Eestis“, Integratsioon Eesti ühiskonnas, monitoring 2005 (Tallinn: MEIS, 2006)

Poliitika

Kuulumine ühte või teise sotsiaalsesse kihti määrab ka poliitilised vaated. Kõrgematesse kihtidesse kuuluvatele eestimaalastele on sümpaatsem reformipartei, keskmistesse ja madalamatesse kihtidesse kuulujatele aga keskerakond.

Soov kaitsta oma seisundit ärgitab rikkaid olema konservatiivsed *majanduslikes* küsimustes ja kaitsma näiteks maksude alandamise ideed. Seevastu *sotsiaalses* küsimustes, näiteks abortide ja muude feministlike probleemide suhtes, on kõrgharitud rikastel inimestel liberaalsemad vaated. Madalama sotsiaalse seisundiga inimesed seevastu on reeglina liberaalsed majandusalal, toetades suuri riiklike sotsiaalprogramme, kuid äärmiselt konservatiivsed sotsiaalsetes küsimustes.¹⁷⁹

Kes on vaesed?

Peaaegu 80 miljonit inimest ELis ehk 16% selle elanikkonnast elab allpool vaesuspiiri. Selliste inimeste osakaal oli 2008. aastal Tšehhi Vabariigis, Rootsis, Taanis, Ungaris ja Sloveenias kuni 10% elanikkonnast ning Iirimaa, Slovaki Vabariigis, Kreekas ja Portugalis oli vastav näitaja u 20%. Eestis elab 18% elanikkonnast allpool vaesuspiiri.

Alates 1980. aastate algusest on Euroopa ühiskondades muutunud vaesus taas-kord murettekitavaks probleemiks. Töötus, madalad palgad, üksikvanemate majanduslik toimetulematus, erinevate elanikkonnagruppide sügavad sissetulekulõhed ja immigrantide vilets majanduslik olukord on põhjusteks, mis vähendavad ühiskondade sotsiaalset sidusust ning süvendavad leibkondade sotsiaalset ebavõrdsust ja vähendavad turvalisust. Euroopas korraldatud uuringute põhjal on vaesus omandanud laiaulatusliku leviku, mistõttu väidetakse, et sihtgrupe, kes ei ole vaesusest ohustatud, jääb üha vähemaks.¹⁸⁰

2009. aastal korraldatud Eurobaromeetri uuringu kohaselt defineerivad eurooplased vaesust erinevalt. Umbes ühe neljandiku (24%) jaoks on inimesed vaesed, kui nende ressursid on nii piiratud, et nad ei saa täiel määral osaleda ühiskonnas, kus nad elavad. 22% uuringus osalenud inimestest näevad vaesust selles, kui ei suudeta endale võimaldada põhilisi eluks vajalikke tarbekaupu, sellal kui 21% jaoks on vaesus vajadus sõltuda heategevusest ja riiklikest toe-

¹⁷⁹ Robert Erikson, Norman Luttbeg & Kent Tedin, *Public opinion, its origins, content, and impact* (New York: J. Wiley, 1980).

¹⁸⁰ Lutz Leisering & Stefan Leibfried, *Time and Poverty in Western Welfare States* (Cambridge University Press, 1999).

tustest. Vähemusi, kuid siiski küllalt suur osa vastajaist (18%) usub, et inimesed on vaesed, kui neil on kuuajaliseks äraelamiseks vähem vahendeid, kui seda näeb ette vaesusmiinimum.¹⁸¹

Peaaegu üheksa kümnest eurooplasest (87%) usub, et vaesus pärsib inimeste võimalusi omandada korralik eluase, kaheksa kümnest tunneb, et vaesus takistab juurdepääsu kõrgharidusele või täiskasvanute õppele ja 74% usub, et see kahjustab nende võimalusi tööd leida. Enamik eurooplasi (60%) usub, et vaesus mõjutab korraliku põhihariduse kättesaadavust ja 54% usub, et vaesus piirab võimalusi säilitada sõprade ja tuttavate ringi. Paljud leiavad ka, et kommunaalteenused pole taskukohased, mis selgitab, miks vaesuses nähakse nende kättesaadavuse piirajat.¹⁸²

Mis loob vaesusriske?

Põhjused, miks osa inimesi Eestis peab elama vaestena, on üsnagi tüüpilised ja sarnased ka teistes riikides.

Töötus

On selge, et kui inimesel pole tööd, siis puuduvad ka sissetulekud. 2010. aastal on töötute osakaal Eestis jõudnud 14,5%-ni. 2008. aastal tehtud uuringu andmetel oli töötuid jõukamates kihtides vaid 2–3%. Kõige vaesema kihi hulgas oli töötuid suurim osakaal — koguni 39%.¹⁸³ Kõige vaesematele on iseloomulik ka see, et iga teine neist töötab vaid osalise tööajaga.

Vähene konkurentsivõime tööturul

Reeglina on vaesemad inimesed tööturul tõrjutud seisundis ja neil on võimalik valida töökohtade seast, mis jõukamate ja edukamate inimeste valikutest üle jäävad. Kehtib seos: mida vaesema elanikkonnarühmaga on tegemist, seda harvemini teevad need inimesed meelepärast ja huvitavat tööd. Kui jõuka kihi esindajatest meeldib 70%-le nende töö, siis kõige vaesema kihi esindajatest vaid 15%-le meeldib nende töö.¹⁸⁴

¹⁸¹ Euroopa Komisjon, Standard Eurobaromeeter, 2009.

¹⁸² *Ibid.*

¹⁸³ Eesti Avatud Ühiskonna Instituudi uuring, 2008

¹⁸⁴ *Ibid*

Madal haridustase ja kehv erialaline ettevalmistus

Põhjus, miks vaesemad inimesed on tööturul tõrjutud, tulenevad madalast haridustasemest ja puudulikust erialalisest ettevalmistusest. Vaesematel elanikkonnarühmadel on piiratud võimalus saada head haridust. Mida vaesem elanikkonna kiht, seda vähem on selles kõrgharidusega inimesi. Kõige vaesema kihi esindajatest Eestis omab kõrgharidust vaid 8%, jõukate seast pea iga kolmas. 60% vaesema kihi esindajatest¹⁸⁵ omab kas baas- või keskharidust, mis ei anna tööalast ettevalmistust, jõukate seas on selliseid 38%.

Kuulumine rahvusvähemuste hulka

Kuulumine teise rassi või rahvusvähemuste hulka on vaesuse riskiteguriks kõikjal maailmas. Kuigi eestlaste ja eestivenelaste elatustase Eestis väga kontrastselt ei erine, on vahed siiski märgatavad. Vaesemate kihtide hulgas on eestivenelasi rohkem. Eesti kodakondsuse puudumine on üsnagi kaalukas vaesuse riskitegur. Vaesemates rühmades on mittekodanikke 26–30%, jõukamates 10–13%. Eesti kodakondsuse puudumisega kaasneb kehv eesti keele oskus, on tegelikult takistuseks, et tööturul edukalt oma tööjõudu müüa.¹⁸⁶

Vanus

Vaesusrisk erineb vanuserühmiti. Kõige rohkem ohustab vaesus pensioniealisi inimesi, kellest 2007. aastal elas Eestis suhtelises vaesuses 39%. Võrreldes 2000. aastaga on vanemaealiste suhtelise vaesuse määr tõusnud peaaegu kaks korda.¹⁸⁷ Samal ajal on nooremate inimeste vaesusrisk Eestis jäänud samaks või mõne vanuserühma puhul isegi veidi vähenenud. Vanemaealiste sissetulek on vaesuspiirile üsna lähedal, mistõttu nende sattumine vaesusesse oleneb palga- ja pensionitõusude kiirusest. Kui palgad kasvavad kiiremini kui pensionid, jäävad pensionärid suhteliselt vaesemaks kui teised, kuigi nende tegelik olukord ei pruugi eriti muutudagi.¹⁸⁸

---

¹⁸⁵ *Ibid*

¹⁸⁶ *Ibid*

¹⁸⁷ Statistikaamet, „Eesti Statistika aastaraamat 2010“.

¹⁸⁸ *Ibid*.

Varajane sünnitamine ja üksikemana laste kasvatamine

Kõikides riikides on naistel oluliselt suurem risk sattuda vaeste hulka kui meestel. Esmalt on põhjuseks see, et naised töötavad madalapalgalistel töökohtadel. Üheks riskiteguriks on ka varane sünnitamine. Eestis on kõige vaesema rühma naistest 22% sünnitanud lapse kuni 20 aasta vanuselt. Nendel noortel naistel jääb sageli haridustee pooleli. Ka on nende võimalused piiratud, et end isiksusena välja arendada ja realiseerida. Üksikemadel on suur risk sattuda vaeste hulka. Eestis on kõige vaesema rühma naistest 29% üksikemad.¹⁸⁹

Viimastel kümnenditel täheldatakse maailmas vaesuse feminiseerumist, mis tähendab tendentsi, mille kohaselt naised moodustavad üha suurema osa vaestest. 1960. aastal olid USAs vaid 25% vaestest peredest naisugused, kus elasid üksnes naised; suuremas osas vaestest peredest olid nii mehed kui naised. 2000. aastaks on esimeste perede arv aga kahekordistunud ja jõudnud 50 protsendini.¹⁹⁰

2007. aastal elas Eestis allpool vaesuspiiri 22% naistest ja 17% meestest. Nagu enamikus riikides on ka Eestis naised meestest suhteliselt vaesemad. Võrreldes 2004. aastaga on naiste ja meeste vaesuse määra erinevus suurenenud — 2004. aastal oli naiste ja meeste suhtelise vaesuse määr vastavalt 19% ja 17%.¹⁹¹

Vaesuse feminiseerumine on suuremate muutuste märk. Naisuguste perede arv, mille eesotsas on üksik naine, üha suureneb. Kusjuures see on iseloomulik kõigile ühiskonna kihtidele. Selle tulemusena selgub, et naised (ja nende lapsed) moodustavad vaeste perede kasvava osa nii Eestis kui teistes riikides.

Suur laste arv

Vaesusrisk suureneb märgatavalt kolme- ja enamalapselistes peredes.

Vaesus sünnitab vaesust

Vaesusest on inimestel äärmiselt raske välja pääseda. Kehtib seaduspärasus, et vaesus sünnitab vaesust ja harimatus harimatust. Vaesesse peresse sündi-

¹⁸⁹ Eesti Avatud Ühiskonna Instituudi uuring, 2008

¹⁹⁰ U.S. National Center for Health, Statistics (2001) <www.cdc.gov/nchs/> (23.09.2010).

¹⁹¹ Statistikaamet, „Eesti Statistika aastaraamat 2010“.

nud laps võtab üle vanemate väärtused, mõtlemisviisi ja elulaadi, mis toodavad vaesust. Jõukate ja edukate maailma jõudmine eeldab sootuks teist tüüpi kasvatust, mis juba varasest lapsepõlvest kujundavad kõrget enesehinnangut, ambitsioone, hariduse ja karjääri väärtustamist jne, millest vaese ja väheharitud pere laps jääb tihti ilma. Enamik inimesi jääb sellesse staatuskihti, kus nad sündisid.

Eestis elab ligi 43 000 last vaesuspiiril või lausa süvavaesuses. Uuringud, mis on tehtud laste kasvutingimuste kohta näitavad, et üha vähem sõltuvad lapse väljavaated tema enda võimekusest ja töökusest. Alumistesse tulugruppidesse kuuluvate perede lapsed on paljudest võimalustest ilma jäetud, seda ka huvihariduse ja koolivälise tegevuse mõttes. Eestis läbiviidud uuringute kohaselt on vahe isegi üle kolme korra, umbes 3,2-kordne.¹⁹² Tõenäosus, et laps jääb samasse sotsiaalsesse positsiooni, kus tema vanemad, on väga suur.

Vaesuse põhjendused

Üks vaatepunkt: kõiges on süüdi vaesed ise. Selle seisukoha toetajad kinnitavad, et *oma vaesuses on reeglina süüdi vaesed ise*. Eesti inimesed on alati hinnanud töökust ja arvanud, et jõukus või vaesus on määratud eeskätt inimese ande ja sihikindlusega. Vastavalt sellele ettekujutusele pakub ühiskond piisavalt võimalusi igaühele, kes tahab neid kasutada. Seega vaene inimene kas ei suuda või ei soovi töötada. Neil inimestel on kehv haridus ja madal motivatsioon.

Uurides linnu, kus elavad ladinaameeriklased, tuli antropoloog Oscar Lewis järeldusele, et paljud vaesed langevad *vaesuse kultuuri* lõksu. See on alama klassi subkultuur, mis surub alla inimese ambitsioonid. Läbides sotsialiseerumise vähekindlustatud peredes, lepivad inimesed oma seisundiga ja ring sulgub.¹⁹³

Vastupidine vaatepunkt: kõiges on süüdi ühiskond. Teine seisukoht, mida kaitseb William Julius Wilson,¹⁹⁴ väidab, et *vaesuses on süüdi eeskätt ühiskond*. Wilson kinnitab, et vaesuse peamine põhjus on töökohtade nappus kesklinnades, mille tõttu inimesed ei suuda vajalikul tasemel kindlustada oma perekonda. Ta teeb järelduse, et vaeste passiivsus on *väheste võimaluste tagajärg, mitte nende seisundi põhjus*. Sellest vaatepunktist on Oscar Lewise seisukoht ohvrite hukkamõistmine nende kannatuste eest.

¹⁹² *Vaesus Eestis* (Tallinn: Statistikaamet, 2010).

¹⁹³ Oscar Lewis, *Five Families: Mexican Case Studies In The Culture Of Poverty* (New York: Basic Books, 1961).

¹⁹⁴ Julius Wilson, „When Work Disappears: The World of the New Urban Poor“ (University of Chicago Press, 1996).

Kokkuvõtteks

Kihistumise määravad üldmajanduslikud tingimused ja poliitika

Pikka aega pidasid sotsiaalteadlased inimese positsiooni sotsiaalse kihistumise hierarhias individuaalse võimekuse näitajaks. Praeguseks ollakse jõudnud üha enam veendumusele, et inimese positsiooni sotsiaalses hierarhias määravad eeskätt üldmajanduslikud tingimused ja poliitika. Alamklassi kuulumine on Anthony Giddensi järgi eeskätt sünnist tingitud ja ei sõltu otseselt inimese võimetest ja majanduslikust tegevusest.¹⁹⁵

Vaessesse peresse sündinud laps võtab üle vanemate väärtused, mõtlemisviisi ja elulaadi, mis toodavad vaesust. Jõukate ja edukate maailma jõudmine eeldab sootuks teist tüüpi kasvatust, mis juba varasest lapsepõlvest kujundavad kõrget enesehinnangut, ambitsioone, hariduse ja karjääri väärtustamist jne, millest vaese ja väheharitud pere laps jääb tihti ilma. Enamik inimesi jääb sellesse staatuskihti kus nad sündisid.

Sotsiaalne kihistumine säilib põlvkonnast põlvkonda. Et veenduda selles, et kihistumine on ühiskonna, mitte indiviidide omadus, tasub tähelepanu pöörata faktile, et ebavõrdsus jätkub põlvkonnast põlvkonda. Kõigis ühiskondades annavad vanemad oma sotsiaalse seisundi edasi lastele. Suurema osa inimeste jaoks jääb sotsiaalne seisund peaaegu ühesuguseks kogu elu jooksul.

Sotsiaalne kihistumine on ühiskonna eripära, mitte lihtsalt individuaalsete erinevuste väljendus. Ei rikkad ega vaesed vastuta sotsiaalse kihistumise tekkimise eest, kuid see süsteem määrab kõigi inimeste elu.

Sotsiaalne kihistumine eeldab mitte üksnes ebavõrdsust, vaid ka kindlaid veendumusi. Iga ebavõrdne süsteem mitte üksnes ei anna mõnele inimesele rohkem eeliseid kui teisele, vaid määratleb niisugust olukord ka õiglasena. Ühiskonnad erinevad nii selle poolest, milles seisneb inimeste ebavõrdsus, kui nende selgituste poolest, *miks* peavad inimesed ebavõrdsed olema.

Sotsiaal-majanduslikult ebavõrdses ühiskonnas on rohkem sotsiaalseid riske ja inimeste endi riskikäitumist (alkohol, narkootikumid, õigusrikkumised jne). Vaesusel on kõrge hind, mis tuleb kinni maksta maksumaksjal: kindlustamata isikute tervishoiukulud, kodutute varjupaikade ja sotsiaalkorterite ülalpidamiskulud, toetused ja teenused vaestele, kuritegevuse otseste tagajärgede likvideerimine jne. Seetõttu püüavad kõik riigid maailmas vähendada sotsiaalset ebavõrdsust ja piirata vaesuse levikut, rakendades selleks vastavaid sotsiaalprogramme.

¹⁹⁵ Anthony Giddens, *Sociology* (6th edn, Cambridge Polity Press, 2009)

Seksuaalne sotsialiseerumine

Lembit Auväärt

EV Valitsuse poolt tunnustatud psühholoogiaekspert

Saateks

Eduard Raska mälestuskogumikus¹⁹⁶ kirjeldasin ma kohtumist ja koostööd Eduard Raskaga. Tänu just Eduard Raska soovitusele õnnestus mul saada tööle Tartu Ülikooli Kommunistliku Kasvatuse Laboratooriumis. Selle juhiks oli tollal Mikk Titma. Sotsioloogia oli Nõukogude Liidus taastekkinud ja Tartu oli kujunenud Nõukogude Liidu sotsioloogia üheks keskuseks. Tartu Riikliku Ülikooli juurde oli tekkinud mitmeid sotsioloogiliste uuringutega tegelevaid keskusi. Lisaks Kommunistliku Kasvatuse Laboratooriumile tuleb siin nimetada sellega konkureerivat Sotsioloogialaboratooriumi, mida juhtis Ülo Vooglaid, aga ka Ilmar Rebase loodud ja suhteliselt omaette seisvat Kriminoloogialaboratooriumi.

Ülikooli tööle tulles sattusin noorte teotahteliste meeste kollektiivi, keda tiivustasid tõe otsingud ühiskonnast. Hea sõnaga tuleb meenutada Paul Kenkmanni,¹⁹⁷ Hans Dsissi, Eduard Raskat, Jüri Saarniitu, Mikk Titmad, Ülo Vooglaidu, Ivar Aimret jt. Tänu siirale huvile teaduse vastu kaitsesid kõik nimetatud ka väitekirja. Just nende meeste ühistöö tulemusena tekkis ka allpool kirjeldatud sotsialiseerimise kontseptsioon.

Ei mäleta, kuidas kohtusin esimest korda Ivar Aimrega. Mäletan aga arutelusid temaga ühiskonna aktuaalsetel teemadel. Sageli oli juttu ka korvpallist. Oli ju Ivar Aimre mänginud aastaid Tartu Riikliku Ülikooli korvpallimeeskonnas.

Siis läksid Eduard Raska ja Ivar Aimre Tallinnasse. Sain teada, et on loodud Eesti Vabariigi Sisekaitseakadeemia, rektoriks Eduard Raska ja prorektoriks Ivar Aimre. Seoses mitmete ümberkorraldustega jäi ka mulle Tartus kitsaks ja paar aastat töötasin ka mina teadurina Sisekaitseakadeemias. Minu vahetuks ülemuseks oli just Ivar Aimre. Temast kui ülemusest, kolleegist ja sõbrast on mul kõige paremad mälestused. Viimati nägin teda Eduard Raska matustel.

¹⁹⁶ Lembit Auväärt, „Eduard Raska omas ajas“ — Silvia Kaugia (toim), *Õiguse sotsiaalsest olemusest ja toimest ühiskonnas* (Kõrveküla: Avatar Holding, 2009), lk 19–54.

¹⁹⁷ Temast täpsemalt tema mälestuskogumikus: Silvia Kaugia (koost), *Õigus. Psühholoogia. Sotsioloogia. Õppematerjale III* (Õiguse, Psühholoogia ja Sotsioloogia Tartu Ühing, 2003).

Ivar Aimre *Sotsioloogia* jääb sotsioloogiasse pürgijatele õpikuks veel paljudeks aastateks.

Sotsialiseerumise üldiseloostus

Sotsialiseerumine (ladinakeelsest sõnast *socialis* – ühiskondlik) on sotsiaalse keskkonna ja indiviidi vaheline protsess, mille käigus individ omandab teadmiste, normide ja väärtuste süsteemi, mis võimaldab tal olla antud sotsiaalse keskkonna täieõiguslik liige. Sotsialiseerumine hõlmab nii sihipärast kasvatust kui ka stiihilisi, spontaanseid protsesse. Sotsialiseerumise käigus muutub individ ise, muutes samas ka teda ümbritsevat sotsiaalset keskkonda.

Teadmiste, sotsiaalsete normide ja sotsiaalsete väärtuste süsteemi võtab inimene omaks sotsiaalsete kogemuste kaudu. Uue sotsiaalse kogemuse omandamise üldine alus on juba kujunenud varasema kogemuse süsteem. Nii on inimesel, kes asub end õiguslaselt täiendama, selleks hetkeks reeglina olemas teatud kujutlused heast ja kurjast, õigustest ja kohustustest, samuti ettekujutus oma kohast ühiskonna struktuuris ja ühiskondlike suhete süsteemis ning arusaam, et inimeselt oodatakse teatavat käitumist ning ta peab selleks, et ühiselu üldse sujuks, tunnistama teatud sotsiaalseid väärtusi ja kinni pidama teatavatest käitumisnormidest.

Ühiskond kujundab isiksust kogu kultuuriga. Seejuures on individ ühiskonnaga ja viimases ladestuva sotsiaalse kogemusega seotud ühiskonna mitmesuguste elementide vahendusel. Neid elemente nimetatakse sotsialiseerimisagentideks. Tähtsamad nendest on perekond, sõbrad, kasvatus- ja õppeasutused ning massikommunikatsioon.

Vastsündinu ei ole kaugeltki „puhas leht”. Evolutsioon on inimlapsele andnud oskuse imeda ema rinda, hingata, süüa ja nutta, aga ka tajuda ümbritsevat keskkonda (nii sotsiaalset kui ka looduslikku). Last ei jäta ükskõikseks ümbritsevate inimeste nägudel ja tegudes väljenduv hirm, meeleheide, rõõm ja muud tundmused. Igasugust piiramist võtab laps vastu protestiga.

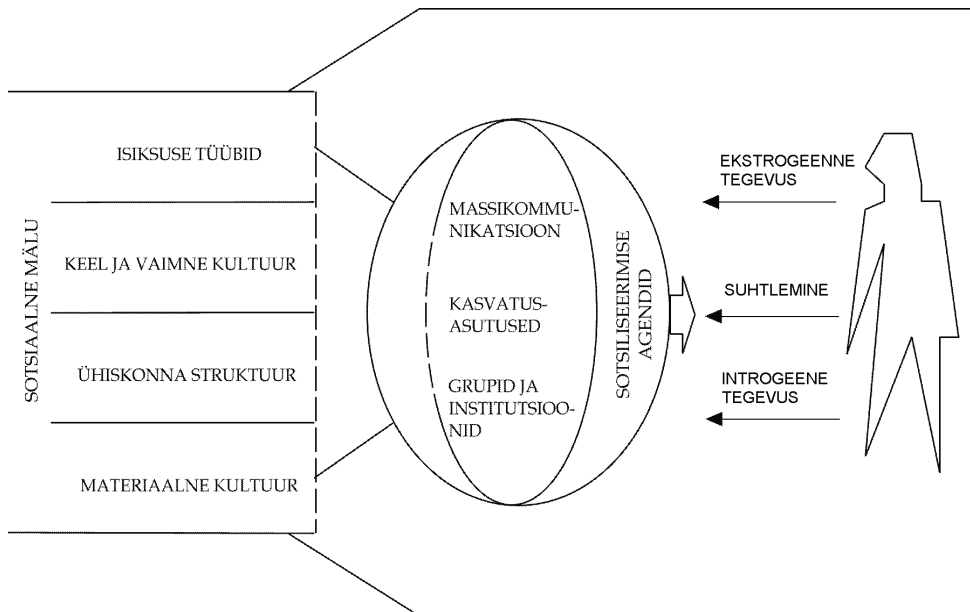
Kasvades muutub laps üha aktiivsemaks. Tegevust, millega omandatakse sotsiaalne kogemus, on õige näha mitte üksnes vastusreaktsioonina välisele mõjule, vaid aktiivse, keskkonda muutva tegevusena. Kui räägitakse, et inimene individina ei avasta, vaid omandab inimkonna valduses olevaid teadmisi, siis tähendab see vaid seda, et ta ei avasta neid uuesti kogu inimkonna jaoks. Isiklikult enda jaoks peab ta neid ikkagi avastama või taasavastama. Sotsiaalse kogemuse, sealhulgas ka sotsiaalsete normide edukaks omandamiseks on vajalik indiviidi enda aktiivsus. Inimese aktiivsust, millel on sotsiaalne tähen-

dus, nimetataksegi tegevuseks. Elu erinevatel etappidel domineerivad indiviidil erinevad tegevusvaldkonnad. Koolieelikute peamine tegevus on mäng. Alates teatud vanusest õpivad lapsed koolis. Pärast vastava ettevalmistuse saamist asuvad noored tööle jne. Vastavate sotsiaalselt tüüpiliste tegevuste käigus omandab indiviid vajalikud kogemused sotsiaalsete rollide täitmiseks.

Sotsiaalset kogemust omandatakse kogu elu jooksul, selle vormid ja mehhanismid muutuvad aga sõltuvalt domineerivast tegevusest ja domineerivatest rollidest. Iga uue sotsiaalse rolli täitmiseks on vajalik täiendav sotsiaalne kogemus.

Kui öeldut skemaatiliselt kokku võtta, siis on sotsiaalne kogemus ladestunud sotsiaalsesse mällu, mis moodustab dialektiliselt tervikliku sotsiaalse süsteemi. Sellest süsteemist võib tinglikult eraldada: 1) materiaalse kultuuri, 2) ühiskonna struktuuri, 3) keele ja vaimse kultuuri, 4) isiksuse tüübid. Sotsiaalne kogemus antakse indiviidile edasi sotsialiseerimisagentide kaudu. Indiviidi aktiivsusest johtub sotsialiseerimise mehhanismide rida, milles võib tinglikult tähistada ekstrageenset tegevust, introgeenset tegevust ning suhtlemist (vt joonis 1).¹⁹⁸

Joonis 1. Noorte sotsialiseerumisprotsessi põhikomponendid

¹⁹⁸ Lembit Auväär, *Sissejuhatus õiguspsühholoogiasse* (Tallinn: Eesti Raamat, 1982), lk 39–41.

Loodusliku arengurea aluseks on bioloogiliselt tingitud küpsemisprotsess ja indiviidi areng tervikuna. Inimese kui isiksuse, kui tegevuse subjekti areng toimub ainult sotsialiseerumise kaudu. Bioloogilised erinevused on iga isiksuse kujunemise tingimused, kuid mitte põhjused. Sotsiaalne keskkond ja inimtööga ümberkujundatud keskkond ei ole inimese ümberkujundamise tingimused, vaid tõelised allikad. Inimesel kui looduslikul olendil on teatud looduslik konstitutsioon, närvitegevuse tüüp, bioloogilised vajadused jne. Ontogeneesi protsessis rullub osa neist lahti, osa aga surutakse maha (teadvusevälisesse psüühikasse), kuid see ei ole veel isiksuse kujunemine. Tuleb silmas pidada, et inimene ei ole kunagi „tabula rasa”. Sotsiaalse kogemuse vastuvõtmisel ei ole inimesel mitte ainult teatud ettekujutus kohustustest ja väärtustest, vaid tal endal on ka kindel koht sotsiaalsete suhete süsteemis. Sotsiaalne keskkond määrab kvalitatiivselt kindlaks inimestevahelise mõju ühes või teises koosluses, sotsiaalsuhete süsteemis, vastastikuse sõltuvuse ja mõju selles süsteemis. Inimese olemasolu väljaspool talle objektiivselt ja normaalselt antud seoseid on võimatu. Normaalse lapse sissekasvamine tsivilisatsiooni on võimalik vaid koos lapse bioloogilise küpsemisega. Need kaks arengurida ei ole samastatavad. Inimene kui indiviid (füüsiline vanus), kui tunnetussubjekt (vaimne vanus) ja kui töö subjekt (töövõime) ei lange ajalisel kokku ja see ebaühtlus on esinenud kõigis formatsioonides.

Tavaliselt on isiksuse struktuuriga seostatud tema õiguslikku vastutusvõimet. Kui isiksuse struktuur ei ole veel välja kujunenud ja selle alged ei ole püsivad, vaid kergesti deformeeruvad, siis rünnakud nende vastu põhjustavad tunduvalt suurema kahju kui väljakujunenud isiksuste puhul.

Inimese käitumist võime mõista vaid siis, kui vaatleme seda inimese käitumise ajaloo taustal. Interioriseerimine, sissekasvamine on ühiskondliku kogemuse omandamise peamine mehhanism. Psüühika iga kõrgem funktsioon on Lev Vögotski arvates esmalt väline, sest see oli enne sotsiaalne, kui muutus psüühika sisemiseks funktsiooniks. Inimühiskonna väljakujunemisel loovutavad evolutsiooni bioloogilised seadused oma koha teistele seadustele — ühiskonna ajaloo arengu seadustele. Inimese kui indiviidi ja kui isiksuse kujunemine eeldab kaht suhteliselt iseseisvat, kuid teineteisega seotud arengurida — esiteks looduslikku ja teiseks sotsiaalset. Sotsiaalset arengut nimetatakse sotsialiseerumiseks.

Sotsiaalne keskkond määrab kvalitatiivselt kindlaks inimestevahelise mõju ühes või teises koosluses, sotsiaalsuhete süsteemis. Inimese olemasolu väljaspool seoseid, mis on talle objektiivselt ja normaalselt antud, on võimatu.

Kirjanduses jagatakse vanus sageli neljaks: 1) füüsiline ehk kronoloogiline vanus; 2) vaimne ehk psüühiline vanus; 3) töövõime ehk sotsiaalne vanus; 4) anatoomilis-füsioloogiline vanus. Karistusseadustikus määratakse vastutusvõime kronoloogilise vanuse abil ja eeldatakse, et psüühiline vanus langeb kokku kronoloogilise vanusega. Esineb aga juhuseid, kus vaimne areng on aeglustunud või üldse pidurdunud (arengupeatus) ja inimene ei ole võimeline oma tegude eest vastutama.¹⁹⁹

Loomade kogemus jaguneb kaheks:

1. Individaalne, mis on omandatud individaalse elu jooksul.
2. Liigi kogemus, mis on omandatud ajaloolise arengu protsessis ja mis antakse edasi põhiliselt bioloogiliste kanalite kaudu.

Inimühiskonnas eksisteerib veel kolmas kogemuse liik — sotsiaalne kogemus. Sotsiaalse kogemuse kandjateks on kultuur, ühiskonna struktuur ja isiksuse tüübid.

Kultuur on sotsiaalse elu ja inimese ühiskondliku tegevuse tulemus. Ka õigulik sotsialiseerumine algab imikueas. Lapsel tekib suhtumine õigusega kaitstud väärtustesse.

Keskkonna ja isiksuse vahel on dialektiline seos. Sotsialiseerumise esimeses staadiumis seob inimene oma vajadused esemetega. Inimesed hakkavad tegutsema teatud ootuste ja lootustega, mis aga tegutsemise käigus võivad muutuda. Ootuste, lootuste ja eesmärkide kogusummat nimetatakse endale esitatavate nõuete nivooks, mis võib saada nii edu kui ka läbikukkumiste ajendiks. Nõuete nivoo määravad kaks vastandlikku arengusuunda:

1. Oma mina säilitamine ja sellest tulenev maksimaalselt kõrge enesehinnang.
2. Oma soovide pidurdamine, et mitte kahjustada oma mina ja vältida ebaedu.

Lahkheli kahe arenemissuuna vahel täidab vähemalt kahte psüühika funktsiooni:

- Määrab konkreetse taktika konkreetsetes olukorras, mis sisuliselt on kohtamine muutuva keskkonnaga.
- Võimaldab inimesel vältida enesehinnangu ja oma väarikuse kahjustamist.

---

¹⁹⁹Täpsemalt vt Lembit Auväärt, *Psühholoogiaekspertiis* (2 tr, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008), lk 128–171.

Nimetatud kahe arengusuuna võitluse tulemusena tekib teatud, antud inimesele omane endale esitatud nõuete tase, millega kaasnevad edu ja ebaedu läbielamise viisid.

Inimese poolt püstitatud eesmärgid jagunevad kaheks:

1. Reaalsed eesmärgid, mida inimene enda arvates antud konkreetses olukorras võib saavutada.
2. Ideaalne eesmärk, mille all mõeldakse konkreetse aja ja ruumi pii-ristest väljuvat kõikehaaravat eesmärki, mida inimene ideaalis tahab saavutada.

Need kaks eesmärki võivad sageli erineda või olla isegi vastuolulised.

Vajadus — liikumapanev faktor inimkäitumises ja isiksuse arengus

Inimese aktiivsuse — loomingu, spontaanse tegevuse, elu mõtte otsingute jms algpõhjusi on püütud seletada läbi aegade. Immanuel Kanti arvates paneb inimese tegutsema rahulduse saamise iha, lootus või kohuse täitmine. Sigmund Freud lõi teooria libiidost ja metamorfoosist, Alfred Adler, vastupidi, pidas liikumapanevaks sotsiaalseid faktoreid, pürgimist võimu poole. Ivan Setšenov pani aluse reflektorsete vajaduste teooriale, mille järgi on organism küll tihe- das seoses ümbritseva keskkonnaga, kuid käitumise põhjustajateks on välised ärritajad. Ivan Pavlov arvas, et selle põhjuseks on organismi alalhoiuinstinkt, mis ilmub kas sisemise või välise ärritajana ning juhib inimeste ja loomade elu. Vajadust tuleks vaadelda koos elusorganismi kindlate iseärasustega, nn iseregulatsiooni võimega. Bernard esitas teooria, et elusorganismide iseloomulikuks omaduseks on nende võime hoida püsivat sisekeskkonda. Bernardile lähedased on Pavlovi vaated, kes kinnitab, et organismi normaalseks funktsioneerimiseks on vajalik kõigi siseorganite tasakaalustatus, nende harmooniline koostöö. See tasakaal saab aga tihti rikutud nii ainevahetuse jms sisemiste muutustega kui ka väliskeskkonna muutuste tõttu. Seda aitab mõista Cannoni poolt loodud organismi eneseregulatsiooni printsiip ja Anohhini funktsionaalse süsteemi teooria.

Enam tunnustust on leidnud seisukoht, et inimese aktiivsuse allikaks on vajadused. Vajadused ajendavad inimese kogu psüühikat, pannes teda tegutsema teatud viisil ja kindlas suunas, stimuleerides mõtlemist ja tahet. Vajadus on

mingi elu-, tegevus- või arengutingimuse puudumine. Neurofüsioloogilisest aspektist lähtudes kujutab vajadus käitumist reguleerivate peaaegu keskuste püsivat, dominantset erutust või vastava erutuskolde tsüklilist taasilmnemist. Vajadusi liigitatakse mitmetel alustel. Neid jagatakse materiaalseks ja vaimseteks, looduslikeks ning sotsiaalseteks jne. Üheks enam tunnustust leidnud liigituseks on:

1. **Orgaanilised vajadused** — (vajadus esmatingimuste- vee, õhu, toidu, puhkuse jms järele). Siia kuulub veel enesesäilitamise ja liigisäilitamise tung, mis avaldub sugutungis ja järglaste eest hoolitsemises. Need vajadused on kaasa sündinud, kuid nende rahuldamise viis on sotsiaalselt ja kogemuse kaudu vahendatud. Orgaaniliste vajaduste mitterahuldamine kutsub esile nii bioloogilisi kui ka sotsiaalseid häireid.
2. **Funktsiooni ja füüsilise aktiivsuse vajadused** — need on vajadused meelelise tunnetuse ja aktiivsuse järele. Kui meeleorganid ei saa normaalselt funktsioneerida, siis võib tekkida sensoorne nälg, mis oma tugeval kujul võib hakata mõjutama elutegevust. Funktsioonivajaduste hulka kuulub ka orienteerumisrefleks, laste mänguvajadus ning vabadusrefleks.
3. **Sotsiaalsed vajadused** — need avalduvad soovis olla teiste lähedal, suhelda vastava kultuurikeskkonnaga, leida tunnustust.
4. **Vaimsed vajadused** — need on vajadused üldise tunnetuse, faktide teadasaamise, nähtuste mõtestamise, loomingu järele.
5. **Esteetilised vajadused** — siin avaldub püüdlus ilusa, harmoonilise järele.

Vajaduse rahuldamine ei vii vajaduse kustumiseni, vaid sama tasandi vajaduse uue, tsüklilise ilmnenemiseni ja uute, tasemelt keerukamate või kõrgemate vajaduste tekkimiseni. Vajaduste toimetehhanism on tsükliline.

Vajadus võimaldab meil välja selgitada, kuidas toimuvad iseregulatsiooniprotsessid erinevatel juhtudel. Faktorite mõjul, mis viivad organismi tasakaalust välja, tekivad teatud sisemised pinged, mis viivad organismi tasakaalu taastamiseni. Nii saab selgeks, kuidas ühed vajadused tõrjuvad välja teised. Teadlane, kunstnik või kirjanik unustab loomepalangus külma, nälja ja muud ebamugavused. (Meenutagem näiteks Juhan Liivi või vaeseid eesti kunstnikke Pariisis ja mujal, kes näisid eelistavat vaimuviljastavat keskkonda parematele materiaalsetele tingimustele kodumaal).

Paraku toimub tavavajaduste tõrjumine ka narkomaanidel ja alkohoolikutel — mõnuainete ori loobub söögist, joogist ja teistest elutähtsatest asjadest, et ainult kätte saada oma järjekordset doosi.

Kirjeldatud juhtude põhjal saab öelda, et inimestel võib esineda väga tugev tsentraalse närvisüsteemi pinge, mis likvideerib teised pinged ja võtab endale kogu nende energia. Näiteks võib tuua kõrberändurid, kes mõtlevad sedavõrd intensiivselt allikale ja oasile, et nende pingutusi kroonib fatamorgaana, või pikemat aega näljas olnud inimesele, kes näeb uneski toitu.

Loomadel domineerib kaasasündinud instinkt, kuid kõrgemini arenenud loomad on võimelised ka õppima, et rahuldada oma vajadusi. Nad avastavad uusi toiduliike ja täiustavad oma oskusi selle hankimisel. Tuletagem meelde Thorndike'i kassikest, kes pidi avastama pääsetee probleemkastist isuäratava kalani. Kui kiisu oli korra tee läbi teinud, siis edaspidi õnnestus see tal järjest kiiremini ja paremini. See kuulub juba katse-eksitusmeetodi juurde.

Isiksuse teoreetiline struktuur

Vajadus muutub käitumismotiiviks vaid siis, kui see seostub vajaduse rahuldamise esemega. Vajaduse kohtumine teda rahuldava esemega on erakorraline akt, mis annab vajadusele sisu ja sisu ammutatakse ümbritsevast maailmast. Just see viibki vajaduse psüühika tasandile. Vajadus on alati vajadus millegi järele. Alguses esineb vajadus kui tegevuse võimalus, vastava situatsiooni olemasolu korral kui vajadusseisund. Esialgu aga puudub vajaduse rahuldamise ese. Vajadusseisundit tunnetatakse parimal juhul rahutusena, kuid see rahutus ei ajenda veel tegutsema. Inimene hakkab tegutsema alles siis, kui leiab eseme, mis võib rahuldada tema vajadust. Vajaduse olemasolu korral tõmbab see, mis võib vajaduse rahuldada, inimest enda poole, sunnib sooritama akti, mis rahuldaks vajaduse. Keskkond ise ei anna inimesele tegutsemiseks mingit stiimulit, kui inimesel puuduvad vajadused, mille rahuldamine muutub aktuaalseks ja võimalikuks just selles keskkonnas. Keskkond muutub meie tegevuslavaks vastavalt sellele, millised vastastikused suhted me temaga loome. Motiiviks ei ole mitte vajadus, mitte vajaduse rahuldamise ese, vaid suhtumine vajaduse rahuldamise esemesse. Just suhtumine ajendab inimest käituma. Loomulikult ei realiseeru motiiv ilma objektita. Inimkäitumise motiivid on suhtumiste süsteem, mis on tekkinud subjektiivmõjurite (vajaduste) ja objektiivmõjurite (situatsiooni ehk laiemalt — keskkonna) koosmõjul. Vajaduse ja situatsiooni koosmõjul tekib inimesel dünaamiline valmisolek vastata väljastpoolt tulevale ärritajale teatud viisil. Uznadze terminit kasutades — tekib seadumus. Esmane seadumus

pärast vajadust rahuldavat käitumisakti likvideerib end ise, kuigi temast võivad jääda jäljed teadvusevälisesse psüühikasse. Esmane seadumus on terviklik üleminekuseisund, mis haarab inimest tervikuna. Kui üks ja sama seadumus kordub, siis see fikseeritakse (kinnistatakse) ja see muutub hoiakuks. Hoiakul on krooniline iseloom ja osa hoiakuid võib püsida kuni elu lõpuni. Konkreetne hoiak on passiivses seisundis seni, kuni uuesti kordub vajadus ja situatsioon, mis esinesid selle hoiaku tekkimise algperioodil, fikseerimisel.

Hoiaku fikseerimine ei ole hoiaku tekkimise ainus mehhanism. Peale fikseerimise esineb veel hoiaku diferentseerimine ja hoiaku generaliseerimine. Kui inimesel on fikseerunud küllalt üldine hoiak (näiteks suhtumine õiguskorda), võib sellest alati eralduda (diferentseeruda) suhtumine õigusega kaitstud konkreetseesse hüvesse. Hoiaku generaliseerumine on diferentseerumisele vastupidine protsess. Kui inimesel on tugevalt välja kujunenud suhtumine mõnda õigusega kaitstud hüvesse, näiteks inimelusse, võib ta selle laiendada kogu õiguskorrale. Hoiaku fikseerumine, diferentseerumine ja generaliseerumine on hoiaku kujunemise kolm universaalset mehhanismi.

Igal inimesel on alati palju hoiakuid, mõnel rohkem, teisel vähem, kuid kõigil inimestel moodustavad nad teatud hierarhilise struktuuri, mida me nimetame isiksuse struktuuriks. Isiksuse struktuurile annavad püsivuse just need hoiakud, mis on tekkinud sotsialiseerumise käigus (motiivid, mis tulenevad teadlikult püstitatud eesmärkidest). Isiksuse iseloomustamisel on oluline, millised hoiakud hakkavad selles hierarhiastruktuuris võimutsema. Sotsialiseerumise tulemusena peaksid isiksuse hierarhia struktuuris hakkama domineerima sotsiaalsed väärtused. Omandatud väärtused saavad käitumise vahetuks ajendiks. Elu erinevatel perioodidel valitsevad selles süsteemis kord ühed, kord teised väärtused.

Isiksuse struktuuris võib eristada mitut tasandit:

1. **Alumine tasand**, kuhu kuuluvad lihtsad, bioloogilistel vajadustel põhinevad hoiakud. Rõhutame — seadumus tekib vajaduse ja situatsiooni koosmõjul. Sellel baseeruv käitumine on reeglina impulsiivne ja tema sotsiaalse tähenduse üle puhkevad sageli vaidlused, mis lõpptulemusena taanduvad sellele, kas impulsiivse käitumise eest on võimalik võtta inimest õiguslikule vastutusele või ei. Lõplik vastus sellele küsimusele puudub. Kui impulsiivse käitumisega ei saavutata vajaduse rahuldamist, hakkab inimene vaatlema olukorda objektina, ta objekteerib situatsiooni, hakkab selle üle mõtisklema. Mõttetöö tulemusena leitakse uus võimalus vajaduse rahuldamiseks. Koos otsuse vastuvõtmisega tekib inimesel ka vastav psühhofüsioloogiline valmisolek, tekib uus seadumus. Tahtliku käitumise puhul loob inimene seadumuse tahtlikult. Kui üks

ja sama olukord kordub, siis iga uue korraga muutub objektiviteerimine lühemaks, otsuse vastuvõtmisel peatub inimene üha vähem ja vähem üksikasjadel. Üha enam usaldab ta oma varasemat kogemust. Kunagi saabub moment, kui inimene antud olukorras enam üldse ei mõtiskle, inimese jaoks ei ole antud olukord enam probleem. Seadumus on muutunud staatiliseks fikseeritud seadumuseks ehk hoiakuks, sellel põhinev käitumine on muutunud harjumuspäraseks. Tekkinud hoiak on kujunenud isiksuse struktuuri elemendiks. Isiksuse struktuuri antud tasandi moodustavad hoiakud, mis aktualiseerumisel võivad saada sellise käitumise aluseks, mille sotsiaalne tähtsus on suhteliselt tagasihoidlik.

2. Sotsiaalsete hoiakute tasand, mis esimese tasandiga võrreldes on palju keerulisema struktuuriga. Tinglikult võib siin eraldada kolme aspekti:

- tunnetuslik;
- tundeelamuslik (kaemuslik);
- tahteline.

Inimese vajaduste süsteemis aktualiseeritakse üks vajadus. Kõiki ümbritsevaid esemeid ja nähtusi hakatakse hindama selle vajaduse valguses. Samas on aga sotsiaalsed normid kujunenud situatsiooni osaks. Tekib aktuaalne seadumus, mis võimaldab rahuldada antud vajadust antud situatsioonis. Aktuaalne hindav suhtumine — see on aktuaalse vajaduse sidumine situatsiooniga. Sellest tulenevalt on käitumismotiivid antud tasandil seotud juba väärtustega.

3. Kolmas tasand koosneb väärtushoiakutest ja seda võib vaadelda sotsiaalsete hoiakute kõrgema tasandina, millel tekkinud süsteemina on kvalitatiivselt uusi tunnuseid. Isiksuse väärtushoiakutesse kuulub püsiv suhtumine vaimsetesse ja materiaalsetesse hüvedesse, aga ka ideaalidesse. Neisse on koondunud inimeste elutegevuse kogemused, mis määravad inimeste tulevased suhtumised. Väärtushoiakud on inimese teadvuse teljeks. Ka väärtushoiakute tasandil võime eristada kolme aspekti:

- kognitiivne;
- emotsionaalne;
- tahteline.

Käitumise korraldamisel eraldatakse vähemalt nelja erifunktsiooni:

- a) sotsiaalse kogemuse omandamine. Väärtushoiakute kaudu toimub isiksuse sotsialiseerumine;

- b) kaitse funktsioon, mis väljendub indiviidi püüdes säilitada oma mina, kaitsta juba tekkinud väärtusi ja nende alusel ka väliskeskkonna ja iseenda lahtimõtestamist;
- c) ennastväljendav funktsioon, mis on kaitsefunktsiooni agressiivne vorm. See on samuti seotud väärtuste kaitsega, kuid eesmärk saavutatakse siin mitte passiivse kaitsega, vaid väärtussüsteemi aktiivse arendamise ja täiustamisega, kusjuures vajaduse korral kasutatakse ka jõudu;
- d) tunnetusliku funktsiooni ülesanne on väärtushoiakute elementidest lähtudes kujundada harmooniliseks ja süstematiseerida inimese sisemaailm.

Isiksuse väärtuste süsteemi ühendamine ei lõpe väärtushoiakute tasandil. Need moodustavad veelgi sügavama isiksuse tunnusekompleksi, **isiksuse sotsiaalse suunduse**, st suunduse sotsiaalse tegelikkuse ühele või teisele valdkonnale, seega võime tunnetada sotsiaalseid nähtusi eriomastes aspektides ja püüde saavutada teatud eesmärgid ja ideaale. Väliselt väljendub sotsiaalne suundus indiviidi valivas suhtumises elu erinevatesse valdkondadesse, sealhulgas suhtumises õigusrikkumistesse, ühtede väärtuste eelistamises teistele. Sotsiaalne suundus on tihedalt seotus väärtushoiakuga. Tinglikult võime vaadelda eluhoiakuid isiksuse suundusena, mis valitseb elu teatud valdkondades. Väärtushoiakud on eesmärkide saavutamise vahendi valiku aluseks.

4. Isiksuse hierarhiasüsteemi tipus on suhtumised sotsiaalsetesse väärtustesse ja ka suhtumine iseendasse (enesehinnang), milles on ühendatud suhtumine paljudesse teistesse sotsiaalsetesse väärtustesse (suhtlemine, tunnetus, saatus, saavutused, tõekspidamised, eneseteostus jne). Just need sotsiaalsed väärtused moodustavad inimese elu mõtte tuuma.

Skemaatiliselt võib kirjeldatud ideaalse isiksuse struktuuri vaadelda võrdkülgse kolmnurgaga, mis on jagatud vähemalt neljaks kihiks ja kus alumise kihi moodustavad lihthoiakud, järgmise kihi sotsiaalsed hoiakud, kolmanda kihi väärtushoiakud ja kolmnurk tipneb inimese suundusega. Rõhutame — selline kolmnurkne isiksuse struktuur esineb vaid ideaalis. Tegelikkuses võib kogu isiksuse struktuur koosneda ainult kahest alumisest kihist. Üsna paljudel inimestel on vaid kolm alumist kihti. Isegi siis, kui isiksusel on ka teatud suundus, võivad alumised kihid olla küllaltki moondunud. Korrapärase kolmnurga asemel on mingi ebamäärane moodustis, mille ühe osana eksisteerib isiksuse suundus.

Elu erinevatel etappidel ja erinevates sotsiaalsetes tingimustes võib väärtuste kogum muutuda. Kui eeltoodud lihtsustatud käsitlesime isiksuse struktuuri kolmnurgana, siis tegelikkuses võib esineda hulkitipuline moodustis. Inimeste elumõte ei erine mitte selle poolest, et ühed midagi hindavad, aga teised seda sama otsustavalt eitavad. Üldinimlikke väärtusi tunnistavad põhimõtteliselt kõik inimesed, kuid väärtuste konkurentsi korral on nende eelistused erinevad. Erinevates sotsiaalsetes gruppides on just väärtuste süsteemi reljeef erinev.

Isiksuse süsteemi ideaalvariant puudub oligofreenikutel, psühhopaatidel, aktsentueeritud isikutel ja paljudel teistel gruppidel. Kerkib isegi küsimus, kas ideaalset isiksuse struktuuri on üldse olemas.

Varasem kogemus muutub inimese elu teatud etapil isiksuse funktsiooniks, st muutub suhtumise objektiks ja järelikult mitte vahetult, vaid vahendatult, avaldades läbi isiksusliku mõtte mõju käitumisele. Motiivide hierarhiasüsteemi kujundamisel kaotab isiksuse määratlus kui varasema kogemuse produkt üha enam oma tähendust. Isiksuse tasandil muutuvad varasemad kogemused, muljed, sündmused ja tegevus isiksuse suhtumise objektiks ja nii muutub nende osa isiksuse struktuuris. Osa minevikukogemustest kaotab isiksuse jaoks mõtte ja tähenduse, muutub tema tegevuse tingimuseks — väljakujunenud võimetenä, oskustena, käitumise šabloonidenä. Teine osa kogemustest avaneb inimesele täiesti uues valguses, omandab inimese jaoks erilise väärtuse ja tähenduse, muutub isiksuse tuumaks. Minevikust tõrjutakse midagi aktiivselt eemale, tahetakse unustada. Just see osa minevikukogemustest ajendas Sigmund Freudi looma psühhooanalüütilist teooriat. Psühhooanalüüs on kahtlemata suureks abiks õigusrikkujate rehabiliteerimisel ja igati tervitatav on huvi kasv psühhooanalüüsi vastu Eestis.

Isiksuse seisukohast jagunevad väärtused kaheks: positiivsed ja negatiivsed väärtused. Positiivseid väärtusi püüab isiksus saavutada, negatiivseid väärtusi aga vältida.

Ka ühiskonna seisukohast võib väärtusi jagada kaheks. Positiivsed väärtused on need, mida ühiskond kaitseb oma sotsiaalsete normidega, ja negatiivsed väärtused on need, mida ühiskond hukka mõistab ja mille poole püüdlemist ta karistab kõigi tema võimuses olevate sunnivahenditega. Õigusrikkujatel on kujunenud oma väärtussüsteem, mis suuremal või vähemal määral erineb ühiskonna poolt tunnustatud ja omaksvõetud väärtussüsteemidest. Õigusrikkumised ei erine õiguskäitumisest mitte motivatsiooniprotsessi iseärasuste tõttu, vaid nende väärtuste tõttu, mis põhjendusprotsessis valitsema hakkavad. Mida rohkem on sellised ühiskonnale vastuvõetamatud väärtused

arenenud, seda vähem on vaja õigusrikkumiseks olukorra survet ja vastupidi — mida vähem on sellised väärtused arenenud, seda suurem peab olema olukorra surve, et õigusrikkumine sooritataks.

Sugukihk kui seksuaalne vajadus

Nii inimese kui ka loomade organismis on spetsiaalne soo jätkamisele suunatud programm. Keegi ei õpeta elusolendeid sooritama keerulisi tegevusi, mis köidavad teise sugupoole tähelepanu, sunnivad erinevaid sugupooli teineteisele lähenema. Nende tegevuste programm antakse edasi põlvkonnast põlvkonda geneetilise koodi — suguintinkti abil. Instinktid väljenduvad instinktiivsete tundmustena. Inimesel tekivad instinktiivsed tundmused automaatselt ilma tahte osavõtuta (hirm, rõõm, kurbus), instinktiivne tegevus on aga reeglina teadvuse kontrolli all. Näljane inimene ei torma toitu nähes kohe selle kallale. Ta ei hakka näiteks välikohviku lauale jäänud poolikuid toidupalu kugistama. Nii ei talita ta ka seksuaalse kihu rahuldamise objektiga, kuigi „näljatus“ toob kaasa valivuse languse ja primitiivsemad lähenemisviisid.

Sotsialiseerumise käigus võivad inimesel tekkida tingitud bioloogilistel kihkudel põhinevad sotsiaalsed vajadused. Nälja, janu, soojavajaduse rahuldamine kutsub esile rahulduse. Rahuldustundest tekkinud informatsiooni tajumine kutsub esile rõõmu, vaimustuse. Meeldivad emotsioonid — rahulolu ja rõõm — võivad kanda teadet mitte ainult organismile ühe või teise ähvarduse (näiteks nälja) lõppemisest, vaid samal ajal avaldavad organismile stimuleerivat, toniseerivat mõju, põhjustavad jõu juurdevoolu ja reipust. Tekkinud side rahulolu ja teda esile kutsunud tegevuse vahel tekitab püüdluse seda tegevust korrata. Just see mehhanism võib põhjustada sõltuvuse narkootikumidest, alkoholist, nikotiinist ja teistest ainetest, mis on esile kutsunud ajutise rahulolu. Sellega on seletatav ka seksuaalne sõltuvus, mis on seotud seksuaalse rahulduse saamisega, aga samuti ka mõnede seksuaalsete anomaaliatega tekkimine.

Sigmund Freudi ettepanekul on hakatud seksuaalset kihku nimetama libiidoks. Freud kasutas seda terminit väga laialdaselt, isegi imemist seletas ta libiidoga. Antud artiklis seostame libiido vaid seksuaalse lähenemisega. See realiseerub mitmete instinktiivsete kihkudena, mis võivad esineda nii koos kui ka eraldi sõltuvalt vanuseperioodist.

Sugukihk läbib ontogeneesis mitmeid etappe. 7–8 aastastel tekib platooniline huvi vastassugupoole vastu, millel on sageli teadvusesse jõudmata seksuaalne iseloom (lapselik armumine), soov olla väljavalituga koos, vaimselt suhelda, soov

äratada väljavalitu tähelepanu, mis kasvab üle sooviks meeldida. Loomulikult kuulub siia ka koketeerimine. Eriti omane on see just tüdrukutele.

Noorukieas tekib erootiline sugukihk, soovitakse mitte ainult vaimset, vaid ka kehalist kontakti, õrnust, hellitusi ja alles selle järel tekib seksuaalne kihk, mis viib suguaktini. Erootiline kihk esineb reeglina kõigil meestel ja naistel, kuid kihk, mis viib suguaktini, on enam väljendunud meestel. Enamikul naistel tekib suguaktile viiv kihk pärast seda, kui nad on orgasmi läbi elanud. 20%-l neiudest aga esineb see juba 16.–18. eluaastal, enne suguelu algust. Enamik 16–18aastasi neidusid on armunud, püüavad leida sõpra-austajat, unistavad kohtumistest ja jalutuskäikudest, platoonilisest kurameerimisest, aga mitte seksuaalsest lähedusest. Kui see etapp noorsoo „üleharimise“, asotsiaalsete perekondade vms tõttu noore inimese elus puudub, jääb ta millestki olulisest ilma.

Meestel kuni 25. eluaastani on vajadus suguelu järele reeglina suurem kui naistel. Paljudel naistel (umbes veerandil) areneb sugukihk füsioloogiliselt välja alles 28.–30. eluaastaks ja paljudel püsib see sellisel tasemel kuni 60. eluaastani. Osal naistest aga nõrgeneb seksuaalkihu juba 45–50aasta vanuselt. Meestel saavutab sugukihu maksimumi 25.–30. eluaasta vahel, hiljem aga hakkab nõrgenema. Sageli hindavad mehed noorte naiste sugukihku üle ja keskealiste naiste oma alla. Paljud noored abielunaised (alla 30 aasta) kurdavad, et nende mehed on seksuaalelus liialt aktiivsed, üle 30-aastased aga kurdavad meeste passiivsuse üle.

Inimesel, erinevalt loomadest, tekib eriline tunne — armastus. Lisaks sugulisele kiindumusele osalevad siin veel kõrgemad tundmused, mis on seotud suhtumisega inimesse kui isikusse (näiteks mehesse kui sõbrasse, oma laste tulevasse isasse). Enam ei hinnata mitte ainult füüsilisi, vaid ka kõlbelisi omadusi. Selle tunde tekkimisel osalevad lisaks sugukihule veel emainstinkt, võimaliku üksinduse vältimine, altruistlikud tunded seoses teise eest hoolitsemisega jms. Seega armastus võib esineda ka inimesel, kes on ükskõikne suguelu vastu.

Armumine koos tugeva sugukihuga avaldab mõju mõtlemisele, kriitilisele suhtumisele. See põhjustab afektiivsete laengutega kujutluste tekkimist, mis omakorda põhjustab mõttehäireid. Vanasõna ütleb, et armastus teeb inimese pimedaks. See „pimedus“ aga aitab ületada igasuguseid takistusi, mis on ees seksuaalsel lähenemisel ja mis soo jätkamise seisukohalt on bioloogiliselt otstarbekad. Samas aga sugukihu tugevnemine armumise perioodil muudab peaaegu struktuurid reaktiivsemateks ja seksuaalsetele ärritustele vastuvõtlikumaks. Perekonnaelus asendub armumine pikkamööda kiindumusega, teineteisega harjumisega. Kokkuvõttes võime öelda, et armastus on biosotsiaalne.²⁰⁰

²⁰⁰ Lembit Auväär, *Õigusseksuoloogia: Õpik juristidele, medikutele, pedagoogidele, psühholoogidele, sotsiaaltöötajatele* (Tallinn: Ilo, 1997), lk 28–30.

Sugufunktsiooni realiseerumises osalevad peaaegu koor, koorealused moodustised ja seljaaju. Sookeskus ajukoos on *girusfusiformis*, mis on *uncusi* kõrval. Samas aga on osa ajurakke, mis tagavad sugulise tegevuse, üle koore laiali paisatud.

Soolised koorealused keskused on vaheajus ja hüpotaalamuses. Limbine süsteem, mis haarab endasse aju koore, koorealused ja seljaaju struktuurid, on emotsioonide ja kihkude, sealhulgas ka sugukihu närvisubstraadiks. Meestel ja naistel ei ole seljaaju sugukeskused päris ühesuguse lokaliseerimisega. Libiido ja orgasm ei saa tekkida ilma peaaegu koore osavõtuta. Täiskasvanud indiviididel määravad suguhormoonid suurel määral kindlaks sugukeskuste erutuvuse (toonuse) ja sugukihu jõu. Mehe ja naise suguhormoonid toodavad meestel ja naistel mitte ainult sugunäärmed, vaid ka neerupealne näär. Selle tõttu on mehe veres teatud hulk naishormoonid ja naiste veres meeshormoonid.

Sugukihk naistel sõltub mitte niivõrd naishormoonide kui just meeshormoonide olemasolust veres. Sellest tuleneb, et pärast munasarja ja isegi emaka eemaldamist sugukihk naistel säilib, aga pärast neerupealse eemaldamist kustub.

Tänapäeva seksuoloogias on välja toodud inimese seksuaalsuse kujunemise järgmised etapid:

- **Parapuberteedi iga** (1–7 aastat). Sel perioodil laps hakkab aru saama oma soolisest kuuluvusest, ta eristab teda ümbritsevate sugu ning ta juub soolise kuuluvuse tagasipöördamatust. Sellises vanuses tekib uudishimu sugutunnuste ja suguelundite vastu.
- **Prepuberteet** (7–13 aastat). Areneb soorolli suund, kujuneb stereotüüp, saab selgeks soorolliline käitumine mängudes.
- **Puberteet** (12–15 aastat) — organismi seksuaalarengus kõige tormilisem, sel ajal toimub suguküpsemine ning seksuaalse libiido algfaasi platooniline ja erootiline kujunemine.
- **Seksuaalsuse kujunemise üleminekuaeg** (16–26 aastat). Sellesse perioodi kuuluvad seksuaalfantaasiad, masturbeerimine, seksuaalelu algus ja seksuaalekstsessid.
- **Seksuaalküpsuse periood** (26–55 aastat). Iseloomustatakse regulaarse sugueluga ja reeglina kindla partneriga, sisenemine tingliku füsioloogilise rütmi perioodi.
- **Involutsiooni periood** (51–70 aastat). Toimub sugulise aktiivsuse langus, regress, libiido langus erootilise, seejärel ka platoonilise seisundi tasemeni.²⁰¹

²⁰¹ Георгий Степанович Васильченко, *Сексология. Справочник* (Москва: Медицина, 1990), с 388.

Vastavalt toodud seksuaalarengu perioodikale tekib suguküpsus 26. eluaasta vanuses. Nii nagu sotsialiseerumise teistes valdkondades, võivad ka seksuaalses sotsialiseerumises olla oma aktselerandid.

Üheski seadusandluses pole sellist vanust õiguslikust aspektist mainitud. See sõltub mitte ainult kehalisest, vaid ka psühhoseksuaalsest arengust, individuaalsest psüühilisest arengust ning hõlmab seksuaalsuse tekkimise ja selle dünaamika neli esimest vanuselist perioodi. Pärast nende läbimist toimub üleminek suguküpse seksuaalsuse perioodi. Seejuures kujuneb suguline iseteadvus, soorolliline käitumine ja psühhoseksuaalne orientatsioon. Vastavalt sellele võib välja tuua psühhoseksuaalse arengu kolm etappi:

1. **Soolise kuuluvuse sugulise iseteadvuse kujunemine** (1–5 aastat) toimub sotsiaalse mikrokeskkonna mõjul, kuid on olulisel määral determineeritud prenataalsel perioodil aju soolise diferentseerimisega. Kujuneb enda isikuline ja last ümbritsevate inimeste soolise kuuluvuse teadvustamine, kindlus selle pöördumatuses. Pärast seda on lapse soolise kuuluvuse iseteadvuse muutmise katsed väheedukad. Selle etapi lõppjärgus määrab laps teda ümbritsevate isikute soo, kusjuures samaväärset rolli mängivad kõik soolise kuuluvuse tunnused (välimus, riieetus, kehaehitus ja suguorganid).
2. **Soorollilise käitumise stereotüüpide kujunemine.** Sellel etapil (5–12 aastat) toimub lapse psühhofüsioloogilistele erisustele ja mikrosotsiaalse keskkonna maskuliinsetele (või feminiinsetele) ideaalidele enamsobiva soorolli valik. See on seotud lapse intensiivse sotsialiseerumisega, temal kollektiivteadvuse kujundamisega. Kujuneb iseloom. Sellele vanusele on omane ebapiisav tahte areng, käitumise impulsiivsus, uudishimu, usaldavus, jälgendamine. Arenevad abstraktse ja loogilise mõtlemise elemendid.
3. **Psühhoseksuaalse orientatsiooni kujunemine.** Sellel etapil (12–26 aastat) algab ja jõuab maksimumini endokriinse süsteemi talitus, nimelt sugunäärmed. Isiksus kujuneb iseloomu ja temperamendi individuaalsete erisuste alusel. Toimub sisendatud dogmade ning peres ja ühiskonnas enda positsiooni läbivaatamine, emantsipeerumine perekonnast, kujuneb isiklik maailmavaade, arenevad kõrgemotsioonid. Etapi spetsiifika on psühhoseksuaalsete orientatsioonide kujunemine. Edaspidi eeldavad need kiindumusobjekti (inimese, looma, fетиši) valikut vastavalt selle individuaalvõimetele (sooline kuuluvus, välimus, kehaehitus, käitumine jne), kiindumuse teatava situatsiooni ja rea järjekindlate, mõnikord tõelist rituaali kujundavate toimingute realiseerimise vajadust.²⁰²

²⁰² *Ibid*, c 389.

Psühhoseksuaalne areng on ontogeneesi üks aspekt, mis on tihedalt seotud organismi üldise bioloogilise arenguga. Samas on psühhoseksuaalne areng ka seksuaalse sotsialiseerumise tulemus, mille käigus indiviid omandab soorollid ja seksuaalse käitumise reeglid. Psühhoseksuaalne areng on väga variatiivne. Mehe arengu mudel erineb oluliselt naise omast. See, mis on omane ühele põlvkonnale, võib oluliselt erineda teise põlvkonna omast. Psühhoseksuaalse probleemi erilise delikaatsuse tõttu on teadustöid selles valdkonnas suhteliselt vähe ja needki käsitlevad rohkem alaealisi ja noorukeid. Lapsi käsitlevad tööd aga puuduvad peaaegu täielikult. Sigmund Freud ja tema järgijad arvavad, et peaaegu kõik täiskasvanu psühhoseksuaalsed probleemid on põhjustatud traumadest varases lapsepõlves. Hoolimata andmete fragmentaarsusest võib ometi väita, et inimese psühhoseksuaalne areng algab imiku sugulise identiteedi kujunemisest. Pärast lapse sündi hakkavad vanemad ja teised lapsega kokku puutuvad inimesed formeerima lapse soorolle. Alati ei tunnetata tüdruku ja poisi seksuaalse sotsialiseerumise erinevust, kuid see on oluline. Esmane soo identiteet tekib lapsel juba 1,5aastaseks saamisel. See on tema eneseteadvuse keskne element. 2aastane laps teab juba oma sugu. 3–4aastased lapsed tunnetavad ka neid ümbritsevate inimeste sugu. 6–7aastane laps saab aru oma soo tagasipöördumast. Sellele kaasneb vastava soorolli intensiivne täitmine.²⁰³

Soolise identiteedi ja vastavalt sellele psühhoseksuaalse orientatsiooni ja eelistuste kujunemine on selle protsessi autonoomne külg, millest me teame vähe. Täiskasvanud teevad siin kaks viga. Esiteks igasugust suguelunditega seotud laste tegevust hinnatakse analoogia alusel täiskasvanute tegevusega samade terminitega. Kui laps näitab oma suguelundeid, on sellise lähenemise puhul tegemist ekshibitsionismiga, kui laps katsub samast soost lapse suguelundeid, on tegemist sellise lähenemise puhul homoseksuaalsusega. Teise äärmusesse langevad inimesed, kes eitavad igasuguseid erootilisi läbielamisi enne suguelu algust. Tegelikult esineb mõlemast soost väikestel lastel orgasmisarnaseid läbielamisi. Kinsey andmetel on selleks võimelised üle poole 3–4aastastest poistest ja peaaegu kõik poisid enne puberteeti. Suguelundite ärritamine ja stimuleerimine kutsub lastel esile meeldivad aistingud ja suurendab huvi nende kehaosade vastu. Koolieelikute hulgas on küllaltki levinud sotsiooseksuaalsed mängud (ema-isa mäng, arsti mäng).

Puberteedi seksuaalsuse kohta on suhteliselt palju kirjandust, kuid sageli vaadeldakse vaid bioloogilisi muutusi ja seostatakse need kronoloogilise vanusega. Tegelikult aga ei ole puberteet mitte ainult bioloogiline küpsemine, vaid ka sotsiaalne üleminek.

²⁰³ Игорь Семёнович Кон, *Введение в сексологию* (Москва: Медицина, 1989), с 192–219.

Seksuaalse sotsialiseerumise hälbed ja häired

Seksuaalse sotsialiseerumise nagu ka üldise sotsialiseerumise eesmärgiks ja tulemuseks on sellise isiksuse kujunemine, kes vastaks ühiskonna ootustele. Kuid sageli see nii ei ole. Sellisel juhul tekivad hälvikud, kes raskematel juhtudel satuvad vastuollu kriminaalõigusega. Neist on saanud kurjategijad.

Sugukihk kuulub orgaaniliste vajaduste hulka ja seega mõjutab tema iseloomu miljööst rohkem pärilikkus. Isiksuse struktuuris on selle rahuldamine seotud isiksuse struktuuri alumiste kihtidega. Sotsialiseerumise käigus omandavad need hoiakud üha enam sotsiaalse värvingu ja isiksuse kõrgemad struktuurid hakkavad kontrollima nii sugukihu rahuldamise eset kui ka viisi. Miks aga pole seksuaalsete hälvikute isiksuse struktuuri kõrgemad lülid saavutanud kontrolli orgaaniliste hoiakute üle? Sellele küsimusele pole leitud isegi hüpoteetilist vastust ja ega eriti otsitagi. Tundub, et riigile on lihtsam ja odavam hoida inimesi, kellel on hälveteks seksuaalne eelsoodumus, vanglas, selle asemel, et aidata neil saavutada seksuaalse sotsialiseerumise vajalik tase normaalseks eluks ühiskonnas.

Sellega seoses peatume pikemalt pedofiilial. Võib öelda, et üks tont käib mööda Eestit ja see on pedofiilia tont. Kõigile seksuaalkuritegudele laste ja alaealiste vastu riputatakse külge pedofiilia silt. Vastavalt rahvusvahelisele haiguste ja surmapõhjuste 10. klassifikatsioonile (F 65.4.)²⁰⁴ on pedofiilia laste seksuaalne eelistamine. Objektid on tavaliselt puberteedieelses või varases puberteedieas. Osa pedofiile on huvitatud ainult tüdrukutest, teised ainult poistest, osa on huvitatud mõlema soo esindajatest. Pedofiiliat täheldatakse harva naistel. Kontaktid täiskasvanute ja seksuaalselt küpsete noorukite vahel on sotsiaalselt hukka mõistetud, eriti kui osalised on samast sugupooltest, kuid need ei pea ilmingimata seostuma pedofiiliaga. Üksikjuhtumit, eriti kui algataja on alaealine, ei saa hinnata kui diagnoosi kinnitavat püsivat ja domineerivat tendentsi. Pedofiilide hulka kuuluvad ka inimesed, kes eelistaksid täiskasvanud seksuaalpartnerit, kuid kontaktide ebaõnnestumise tõttu pöörduvad harjumuspäraselt laste kui asendajate poole. Mehed, kes seksuaalselt kiusavad oma eelpuberteedi eas lapsi, lähenevad võimaluse korral ka teistele lastele — igal juhul on nende käitumine hinnatav pedofiiliana.

Arvan, et pedofiilid ei kasuta jõudu. Vägivalla kasutamise põhjuseks võib olla sadomasohhism, aga ka ebaõnnestumised muul viisil seksuaalset rahuldust saada. Vene kuulus seksuaalmaniakk Andrei Tšikatilo ei olnud minu arvates pedofiil, kuigi tema ohvrite hulgas oli ka palju lapsi.

²⁰⁴ „Psüühika- ja käitumishäirete klassifikatsioon RHK-10. Kliinilised kirjeldused ja diagnostilised juhised“, MTO väljaanne (1995), lk 215–216.

Kõrvuti seisukohaga, et kõik pedofiilid vangi panna ja neid seal võimalikult kaua hoida, hakkab viimasel ajal siiski levima ka seisukoht, et pedofiile on vaja ravida. Et see on võimalik, näitab välismaa praktika.²⁰⁵ Seksuaalsed hälbepähtlused on eelkõige meditsiiniline probleem.

Seksuaalsetel motiividel toime pandud kuriteod erinevad põhimõtteliselt teistest seadusrikkumistest, kuna nad põhinevad spetsiifilisel anomaalia (hälbepähtlused, kõrvalekalded). Instinktiivne ihalus, millele terve inimene ei pea vastu seisma, viib seksuaalhälbepähtlusega isiku kuriteole, kuna tema ihalus on suunatud valele objektile (näiteks homoseksuaalid, pedofiilid).

Kui inimeselt oodatakse õiguskäitumist, siis eeldatakse, et igaüks neist peaks oma vajadusi piirama. Seksuaalsuses on selles suhtes suur vahe, kas tegemist on normaalsete või anomaalsete inimeste vajaduste piiramisega. Kui esimesed võivad oma vajadusi rahuldada omal äranägemisel, siis seksuaalsete kõrvalekalletega isikutel on olukord hoopis keerulisem. Kuna nende sugulise ihaluse objekt on üldjuhul seadusega keelatud ja tema ihaldamine ühiskonna poolt taunitav, siis on nad seadusega ilma jäetud sellest, mille järele nad seksuaalselt vajadust tunnevad. Kõnealuste hälbepähtlusega isikute püüd oma sugutungi rahuldada võib viia raskete kuritegudeeni.²⁰⁶

Järeldus

Arvan, et põhjendamatult vähe on meil tähelepanu pööratud seksuaalsele sotsialiseerumisele. Pedofiilide jahi tuhinas on unustatud, milleks seda jahti peetakse. Eesmärk peaks olema harmoonilise isiksuse kujundamine, et sugukihuh rahuldamine isiksuse struktuuris ei piirduks vaid alumise tasandiga, vaid seda juhiks ja reguleeriks just isiksuse struktuuri kõrgemal asuvad komponendid.

Õpetajate ettevalmistamisel oleks vaja sisse viia sotsialiseerumise üldkursus, millest ühe eriosa moodustaks seksuaalne sotsialiseerumine ja teise õiguslik sotsialiseerumine. Erilist tähelepanu tuleks pöörata isikusehälbepähtlusega isikute sotsialiseerimisele.

²⁰⁵ Auväart, *Õigusseksuoloogia*, supra nota 200, lk 255–259.

²⁰⁶ *Ibid*, lk 289–293. Vt ka Karl Leonhard, *Instinkte und Urinstinkte in der menschlichen Sexualität* (Stuttgart: F. Enke, 1964); vt Lembit Auväart ja Silvia Kaugia, „Seksuaalkurjategija isiksus“, 5 *Eesti jurist* (1994).

Viktimoloogia: areng, aine ja uuringud

Uno Traat

Sisekaitseakadeemia Kriminoloogia ja kriminalistika õppetooli lektor

Saateks

Asunud 1995. a õppejõuna tööle Sisekaitseakadeemiasse, tekkis mul juba algusest peale tihe koostöö professor Ivar Aimrega. Kui Aimre kavandas sotsioloogilist uuringut „Kuritegevus ja kodanike turvatunne“, kutsus ta mind uurimuse metoodiliste ja organisatoorsete aspektide väljatöötajana kaasa lööma. Uuringus keskenduti elanikkonna hirmudele kuritegevuse suhtes ja kuriteoohvriks sattumisele. Seega võib professor Ivar Aimret pidada üheks teerajajaks ohvri-uuringute läbiviimisel Eesti ühiskonnas ja selle valdkonna edendajaks. Just see asjaolu seobki professor Aimret viktimoloogiaga, millele alljärgnev artikkel on pühendatud.

Viktimoloogia tekkest ja arengust

Ohvriks, sh kuriteoohvriks sattumist, selle mõju ohvrile, ohvrite abistamist, kaitset ja õigusi, ohvri võimalikku rolli kuriteo toimumises jms uurib noor teadusharu, mida nimetatakse viktimoloogiaks. Viktimoloogia kriminoloogiaharuna tekkis alles 1940. aastatel, mil süvenes arusaam, et kuriteosündmust ei ole võimalik sügavamalt mõista ohvrit arvesse võtmata. Termin viiktimoloogia leiutasid enam-vähem üheaegselt 1940ndate lõpul Ameerika psühhiaater Frederick Wertham (inglise keeles, 1949) ja Rumeenia juudi kogukonnast pärit advokaat Benjamin Mendelsohn (prantsuse keeles, 1947). Viimast ja Hans von Hentig`it peetakse viktimoloogia suurkujudeks, kes on andnud erilise panuse viktimoloogia tekkesse, neid nimetatakse ka viktimoloogia rajajateks.²⁰⁷

Esimene monograafia, milles käsitleti süstemaatiliselt kuriteo ohvrit, ilmus 1948. aastal saksa päritolu USA-sse väljarännanud õpetlase Hans von Hentig`i (1888–1974) sulest. Tema teost *The Criminal and His Victim* hinnatakse tä-

²⁰⁷ Harvey Wallace, *Victimology: legal, psychological, and social perspectives* (Boston: Allyn and Bacon, 1998), p 10; Jukka-Pekka Takala ja Kauko Aromaa, „Victimology“ — *Encyclopedia of Violence, Peace and Conflict* (San Diego: Academic Press, 1999), vol 3, 645–658, p 646; Andrew Karmen, *Crime Victims. An Introduction to Victimology* (4th edn, California: Wadsworth, 2001), p 8; Jo Goodey, *Victims and Victimology: Research, Policy and Practice* (Harlow: Pearson Education Ltd, 2005), p 96.

napäeval teedrajavaks, teose ilmumist võibki lugeda viktimoloogia stardipakuks.²⁰⁸ Hentig pööras erilist tähelepanu inimese haavatavusele ja kalduvusele sattuda kuriteo ohvriks. Tema arvates kõige haavatavamad on järgmised ühiskonnagrupid: naised, väga noored, väga vanad, vaimse arengupeatusega indiviidid, immigrandid ja etnilise vähemuse esindajad.²⁰⁹ Hentigi põhimõttelise seisukoha järgi ei tohiks kuriteoohvrit vaadelda passiivse objektina, vaid kuriteoprotsessi aktiivse subjektina, kuna ta osaleb delikti teoks saamisel.²¹⁰

Esimesed viktimoloogid tulid kriminoloogide seast, kes sageli tegelesid ohvriküsimustega oma põhitöö kõrvalt. Eriti huvitas neid kuriteoohvri „süü“ probleem ja nad tõstatasid küsimuse, kas osa ohvreid ei ole siiski ka ise süüdi nende vastu toime pandud kuriteos. Loodi ka mitmesuguseid, sageli lihtsakoelisi, kuriteoohvrite süülisuse tüpoloogiaid.

Ohvri roll enda viktimisatsioonis on osutunud siiski üheks problemaatiliseks ja vaieldavaks teemaks viktimoloogias. Osa viktimolooge eitab täielikult sellise mõiste nagu „ohvri süü“ kasutamist. Üheks tüüpnäiteks võib tuua feministide kategoorilise hoiaku vägistamisküsimustes — nad eitavad kindlalt ohvri süüd vägistamisjuhtumis. Kaasaegses viktimoloogias on „süü“ küsimus taandunud siiski mõnevõrra tahaplaanile. Mõnede autorite arvates oli viktimoloogia arengu algstaadiumis toimunud keskendumine ohvri süülisuse analüüsimisele enda viktimisatsioonis ja rollile kuriteo geneesis kui ohvri süüdistamise (*victim blaming*) tendents oma olemuselt hukatuslik ummiktee.²¹¹

Viktimoloogia arenedes suundus huvi järjest rohkem kuriteoohvrite õigustele ja nende abistamisele. USA-s tekkisid juba 1960. aastatel kuriteoohvrite õigusi nõudvad sotsiaalsed liikumised.²¹² Sellised sotsiaalsed liikumised püüdsid mõjutada seadusloomet, eriti karistusseadustike täiendamist, karistuste määramist, ohvriabiprogramme, kutsusid üles vabatahtlike organisatsioonide loomisele, ohvritele kahjude hüvitamisele jms. Keskenduti kuriteoohvrite abistamise, nõustamise ja toetamise küsimustele. Paljudes riikides kujunesid välja ohvriabi teenuseid pakkuvad asutused nagu ohvriabi- ja kriisikeskused. Tekkis küsimus, kas riik on kohustatud kuritegude ohvriks sattunud inimestele nende

²⁰⁸ Brian Williams, „The development of the discipline“ — *Victims and Victimisation: A Reader* (Maidenhead: Open University Press, 2009) 1–4, p 1.

²⁰⁹ Hans von Hentig, „The criminal and his victim: studies in the sociobiology of crime“ — *Victim and Victimisation: A Reader* (Maidenhead: Open University Press, 2009) 5–25, pp 5–10.

²¹⁰ *Ibid*, p 12; Hans Joachim Schneider, *Kriminologija* (Moskva: Univers, 1994), p 346.

²¹¹ Williams, „The development of the discipline“, *supra nota* 208, p 2; Goodey, *Victims and Victimology*, *supra nota* 207, p 97.

²¹² Wallace, *Victimology*, *supra nota* 207, p 13.

ainelisi kaotusi korvama. Selline mõttekäik on leidnud maailmas üha suurenevat, Euroopa riikides aga täielikku toetust.

Oluline areng viktimoloogias toimus nii 1950ndatel kui ka 1960ndatel. 1957. aastal esitas briti viktimoloog Margery Fry ettepaneku õiguslikult reguleerida ja hüvitada kuriteoohvritele nende kaotusi. Esimene kuriteoohvritele materiaalse kompensatsiooni pakkumise seadus jõustus 1963. a Uus-Meremaal. Järgnevatel aastatel võeti analoogsed seadused vastu Ühendkuningriigis, Kanadas ja Ameerika Ühendriikides. Sellest alates on ohvrite toetamise seadusi vastu võetud ilmselt kõigis Euroopa riikides ja ka mujal maailmas. 1968. a avaldati esimene viktimoloogia õpik *The Victim and His Criminal*, mille autoriks oli Stephan Schäfer.²¹³

Kuid viktimoloogia tõeline „lähimurre“ toimus 1970. aastatel. Tekkisid esimesed rahvusvahelised viktimoloogide ühendused, hakati läbi viima üleriiklikke ohvriuuringuid, asutati erialaseid ajakirju ja korraldati ohvriküsimustele pühendatud rahvusvahelisi kui ka riigisiseseid konverentse, seminare ja nõupidamisi. 1970ndatel tekkisid paljudes maailma linnades naiste ja laste varjupaigad. Üks esimesi naiste varjupaiku rajati Inglismaal 1972, varsti pärast seda, 1974, loodi esimene naiste varjupaik ka Ameerika Ühendriikides (St Pauli linnas). 1973. a toimus Jeruusalemmas esimene rahvusvaheline viktimoloogia probleemidele pühendatud sümposium. Sellest alates viiakse iga kolme aasta tagant läbi analoogseid sümposiume. 1975. a leidis aset maailmas esimene regionaalne ohvri õiguste nädal (*Victim Rights Week*), mis organiseeriti Ameerika Ühendriikides. 1979. a liitusid viktimoloogid ja asutasid Münsteris Ülemaailmse Viktimoloogide Liidu (*World Society of Victimology*).²¹⁴

Viktimoloogia kiire areng jätkus ka 1980ndatel. 1981. a kuulutati maailmas esmakordselt välja üleriiklik ohvriõiguste nädal (*Victims Rights Week*) (Ameerika Ühendriikides, aprillis). 1985. a jõuti nii kaugele, et ÜRO Üldassamblee võttis vastu kuriteo- ja võimukuritarvituste ohvrite peamiste õiguspõhimõtete deklaratsiooni (*Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power*), mis kutsub maailma rahvaid ja riike üles austama kuritegude ohvrite õigusi ja neid igati toetama. Ühtlasi esitati ja kinnitati assambleel kuriteo ohvri definitsioon: „Kuriteoohver on isik, kes üksi või grupis on kannatanud kahju, kellele on tekitatud kehalisi või psüühilisi vigastusi, kes on kannatanud emotsionaalselt, majanduslikult või kelle õigusi on läbi tegude või nende tegemata jätmise oluliselt piiratud ning seda vastavalt kriminaalkoodeksile ja seadustele, mis keelavad võimu kuritarvitamist. See kehtib sellest hoolimata, kas kurjategija on kindlaks tehtud, arreteeritud, vastutusele võetud,

²¹³ John Dussich, „Victimology — past, present and future“, Paper for Orlando victimology meeting (2005), p 116.

²¹⁴ *Ibid.*

kohtulikult karistatud või mitte ning arvestamata ohvri ja kurjategija vahelisi perekondlikke sidemeid. Samuti ei oma tähtsust ohvri rass, sugu, vanus, keel, rahvus, usk, etniline või sotsiaalne kuuluvus“.²¹⁵

Viktimoloogia edenemine on toimunud ka 1990ndatel aastatel. XX saj lõpuks õpetati viktimoloogiat rohkem kui 240 kõrgkoolis.²¹⁶ Terves reas Lääne-Euroopa ja Ameerika ülikoolides on viktimoloogia lülitatud õppekavade nimekirja ja neis ülikoolides koolitatakse vastavaid spetsialiste — viktimolooge. Nii näiteks valmistatakse Prantsusmaal viktimolooge ette juba 1994. aastast alates.

Üha laiaulatuslikumalt ja süvenenumalt korraldatakse rahvusvahelisi kümneid riike hõlmavaid võrdlevaid ohvriuringuid. Luuakse spetsialiseeritud ohvriabikeskusi, mis annaksid abi konkreetse kuriteoliigi ohvritele, nagu näiteks vägistamis- või koduvägivallaohvritele. Rajatakse ohvriabivõrgustikke. Antakse välja viktimoloogia rahvusvahelisi ajakirju nagu *International Review of Victimology*, *Victimology*, jms ja paljudes maades riigisiseseid vastavaid ajakirju.

Kui püüda lakooniliselt kokku võtta viktimoloogia ajaloolist arengut hariduse valdkonnas, siis on võimalik väita, et 1960ndatel ja 1970ndatel lülitati viktimoloogia loenguid kriminoloogia õppeprogrammidesse. 1980ndatel süvenes viktimoloogia osa haridusprotsessis ja seda hakati eesrindlikes ülikoolides õpetama iseseisva õppeainena, 1990ndatel jõuti viktimoloogia õppekavade väljatöötamiseni, viktimoloogia eriala õpetamiseni ja viktimoloogide kui spetsialistide ettevalmistamiseni.

Eestis tekkis esimene ohvriabile pühendunud kodanikualgatus 1988. aastal. Esimene vastav registreeritud organisatsioon loodi 1994. aastal, selleks oli mitmetulunduslik organisatsioon „Ohvriabi“, mille suurimad projektid on olnud „Ei vägivallale“ ja „Kurjategija ja tema ohvri vahendamine“.²¹⁷ On läbi viidud ka terve rida ohvriabile pühendatud seminare ja konverentse.

Eestis jõustus kuriteoohvritele riikliku hüvitise maksmise seadus 1. jaanuarist 2001. a. Seadus annab võimaluse taotleda aineliste kahjude hüvitamist raskete isikuvastaste kuritegude puhul. Vastavalt nimetatud seadusele makstakse hüvitist juhul, kui kuriteo tagajärjel on ohvril tekkinud üliraske kehavigastus, vähemalt kuus kuud kestev tervisehäire või kui ohver on saanud kuriteo tagajärjel surma (sel juhul tekib õigus saada hüvitist ohvri ülalpeetaval). Seaduse alusel makstav maksimaalne hüvitise summa on 50000 krooni.²¹⁸ Hiljem on hüvitussumma taset tõstetud.

²¹⁵ *Ohvriabi käsiraamat* (Tallinn: Kuriteoohvrite toetamise ühing „Ohvriabi“, 1999), lk 7; Dussich, „Victimology — past, present and future“, *supra nota* 213, p 117.

²¹⁶ Karmen, *Crime Victims*, *supra nota* 207, p 9.

²¹⁷ *Ohvriabi käsiraamat* (Tallinn: Kuriteoohvrite toetamise ühing „Ohvriabi“, 1999), lk 56.

²¹⁸ *Ohvriabi käsiraamat* (Tallinn: EV Sotsiaalministeerium, 2002), lk 100–101.

Viktimoloogia ainest

Viktimoloogia enimdiskuteeritavaid küsimusi on viktimoloogia aine. Kuna viktimoloogiliste uuringute läbiviijatel ja tekstide koostajatel on väga erinev erialane taust (selleks võib olla kriminoloogia, psühholoogia, sotsioloogia, õigusteadus, sotsiaaltöö, vms) ja ka erinevad maailmavaatelised ja poliitilised põhimõtted, saadakse viktimoloogia ainest aru ja määratletakse seda väga erinevalt.

Tuntud ameerika viktimoloog, New Yorgi ülikooli professor Andrew Karmen määratleb viktimoloogiat järgmiselt: „Viktimoloogia on inimeste, kes on kannatanud kriminaalsete rünnete tõttu, füüsiliste, emotsionaalsete ja finantsiliste kahjude teaduslik uurimine. Viktimoloogid ei uuri mitte ainult seaduserikkuja poolt inimestele põhjustatud kannatuste ja kaotuste mõjusid, vaid ka seda, kuidas kohtleb ohvrid kriminaalõigussüsteem, eriti politseinikud, prokurörid, advokaadid, kohtunikud ja kriminaalhooldusametnikud. Viktimoloogid tahavad teada, kas ohvritele on tekitatud kehalisi vigastusi, neid majanduslikult kahjustatud, röövitud nende eneseaustus, neid emotsionaalselt traumeeritud, sotsiaalselt stigmatiseeritud, poliitiliselt allasurutud, kollektiivselt ekspluateeritud, personaalselt tõrjutud, nendega manipuleeritud, nende ideid varastatud, neid eiratud, süüdistatud, laimatud, alandatud või teotatud. Tuleb märkida, et viktimoloogid on uurijad, mitte aga praktikud või advokaadid, kes aitavad kahjukannatanutel nende kaotusi korvata.“²¹⁹

Mõnevõrra erinevalt näeb viktimoloogiat California Ülikooli professor Harvey Wallace: „Viktimoloogia on ohvri, seaduserikkuja ja ühiskonna uurimine. See definitsioon hõlmab nii distsipliini uurimuslikke või teaduslikke aspekte kui ka kuriteoohvritele teenuste pakkumise praktilisi aspekte. See kombineeritud definitsioon lubab kurieoohvritega seotud mitmesuguste küsimuste laialtulatustlikku vaatlemist.“²²⁰

Viktimoloogia aine erinevaid käsitlusi on püütud kokku võtta ka Inglise viktimoloogias. Selles on levinud viktimoloogia ja selle aine liigitamine, lähtudes maailmavaatelisest ja poliitilisest alusest, kolmeks erinevaks koolkonnaks või vaadete süsteemiks:²²¹

1. positivistlik viktimoloogia
2. radikaalne viktimoloogia
3. kriitiline viktimoloogia

²¹⁹ Karmen, *Crime Victims*, *supra* nota 207, p 9.

²²⁰ Wallace, *Victimology*, *supra* nota 207, p 3.

²²¹ Pamela Davies, Peter Francis & Victor Jupp (eds), *Victimisation: Theory, Research and Policy* (London: Macmillan Press, 2003), pp 2–5; Sandra Walklate, *Imagining the Victim of Crime* (Maidenhead: Open University Press, 2006), pp 32–50.

Positivistliku viktimoloogia, mida vahel ka administratiivseks viktimoloogiaks nimetatakse, tekke jääb viktimoloogia algusaegadesse. Positivistlikku viktimoloogiat iseloomustab kolm tunnusjoont: esiteks, eriti varasemad tööd olid suures osas spekulatiivsed, ei toetunud empiiriliste uuringute tulemustele, vaid oma intuitsioonile. Teiseks, kui ka toetuti empiirilistele andmetele, siis kasutati vaid ametlikku kuritegevuse statistikat, kolmandaks, selle koolkonna esindajad on fokuseerinud oma tähelepanu ohvri kalduvustele või provokatiivsusele. Neid huvitab eriliselt, kuivõrd kuriteoohver ise aitab kaasa enda viktimisatsioonile.

Radikaalse viktimoloogia juured peituvad viktimoloogia ühe rajaja Benjamin Mendelsohni töodes ja selle kujunemise sotsiaalseks taustaks on olnud feministliku ja muude protestiliikumiste esiletõus. See koolkond suunab tähelepanu rohkem riigi ja selle poliitiliste institutsioonide tegevuse rollile kuriteoohvrite elukogemuses ning rõhutab inimõiguste olukorra vaatlemise vajadust riigis. Radikaalse viktimoloogia kui koolkonna esindajad kutsuvad üles käsitlema ohvriks sattumist laiemas kontekstis kui vaid seaduserikkumistest tulenevaid ohvrustumisi, ka muud ohvriks sattumise situatsioonid peavad selle koolkonna seisukohtade järgi olema viktimoloogia uurimisaineks, sh „riigi kuritegude ohvriks sattumine“. Seega, selle koolkonna esindajad määratlevad ohvri mõistet tunduvalt laiemalt kui positivistliku koolkonna esindajad ega pea ohvriteks mitte ainult neid, kes on sattunud rünnete alla, mis on piiritletavat kriminaalkoodeki sätetega.

Kriitilise viktimoloogia paljud ideed tulenevad sümbolilise interaktsionismi teoreetilistest seisukohtadest. Kutsutakse üles pöörama tähelepanu küsimustele — kes ja kuidas märgistab indiviidi või gruppi ohvri märgiga? Kellel on võimu märgistada kedagi ohvrina? Erinevalt teistest koolkondadest, kriitiline viktimoloogia peab märgistamisprotsessi viktimoloogia üheks põhilisemaks uurimisaineks.

Tänapäeva viktimoloogias võib täheldada uurimisaine piiride vaikset ja järjepidevat edasinihkumist ja muutumist võrreldes sellega, mida on peetud viktimoloogia aineks varasematel aegadel. Lisaks kuriteoohvrite uurimisele, millega on tegeldud viktimoloogia sünnist peale, on võetud vaatluse alla ka perevägivalla, koolikiusamiste, pahatahtlike jälitamiste (stalking), mitmesuguste ahistamiste, töökohavägivalla, loodus- ja liiklusõnnetuste, meediarünnete jpt sarnaste probleemide, mida kriminaalkoodeksid tavaliselt kuriteona ei sätesta, ohvrid. Viktimoloogid ei ole jõudnud konsensuseni oma aine piiride küsimuses. Osa viktimolooge leiab siiski, et nimetatud teadus peab keskenduma kriminaalsele viktimisatsioonile ega tohiks minna aine piiride ähmastamiseni.²²²

²²² Karmen, *Crime Victims*, *supra nota* 207, p 21.

Niisiis kaasaegne viktimoloogia tegeleb nii teoreetiliste, uurimuslike kui ka puhtpraktiliste küsimustega. Viimases valdkonnas laieneb huvi lisaks ohvriabile ka viktimisatsiooni preventatsioonile. Viktimoloogilisi uuringuid peetakse väga vajalikeks ja kasulikeks kuritegevuse ennetamise programmide ja projektide elluviimisel. Üha rohkem tungib viktimoloogiasse restauratiivse õiguse ideid, sh üha laialdasemalt tegeletakse ka kurjategijate, eriti just „pehmemate“ kuritegude toimepanijate, ja ohvrite lepitamisega.

Kaasaegses viktimoloogias võib selgelt eristada **kahte põhisuunda**:

1. akadeemiline suund, milles kesksel kohal on viktimoloogiliste teooriate loomine ja uuringud;
2. rakenduslik suund, milles kesksel kohal on ohvriabi küsimused.

Nende kahe suuna esindajate vahel võib täheldada teatud pingeid, mis aeg-ajalt tugevnevad ja siis jälle nõrgenevad. Kui viktimoloogia arengu algperioodil, esimestel aastakümnetel, domineeris akadeemiline suund ja ohvriabist räägiti suhteliselt vähe, siis seitsmekümnendatel ja kaheksakümnendatel toimus viktimoloogias oluline paradigma nihe ja rakenduslik suund hakkas „varjutama“ akadeemilist suunda.

1980ndatel tekkisid kahe suuna esindajate vahel selgepiirilised vastuolud ja viktimoloogiat hakati süüdistama ühekülgses arengus, akadeemilisuse kadumises. 5. rahvusvahelisel viktimoloogia sümposiumil Zagrebis kuulutas tuntud Ameerika õpetlane Donald Cressey avalikult, et viktimoloogia pole enam teaduslik distsipliin ega akadeemiline tegevusvaldkond, vaid ideede, huvide, ideoloogiate ja uurimismeetodite segapuder (hodgepodge). 1990ndatel on siiski nende kahe suuna vahel toimunud konsolideerumine: andmekogumist, uusi õiguslikke regulatsioone, ohvritele kahjude kompenseerimist, õigusrikkujate ja ohvrite lepitamist, ohvriabi jms on kasutatud viktimisatsiooni negatiivsetest aspektidest ülesaamiseks.²²³

Viktimisatsioonist ehk ohvristumisest

Mõiste *viktimisatsioon* kuulub viktimoloogia kesksete mõistete hulka. Rahvusvaheliseltki käibele läinud terminile võib tuua eestikeelseks vasteks sõna *ohvristumine*. Mainekas ameerika viktimoloog Andrew Karmen määratleb seda järgmiselt: viktimisatsioon on ebasümmeetriliste suhete, millel on kas destrukttiivne, röövellik, eksploateeriv või allasuruv iseloom, kannatusi toov tulemus. Seega, viktimisatsioon on protsess, mille käigus inimesest saab oh-

²²³ Ezzat Fattah, „Victimology: Past, Present and Future“, 33 *Victimology* (2000) 17–45, pp 24–26.

ver. Kriminaalne viktimisatsioon tekib omakorda ebaseadusliku tegevuse tulemusena ja avaldub füüsilistes, emotsionaalsetes või majanduslikes kahjudes. Lisaks üksikisikutele võivad viktimisatsiooni kogeda ka äriühingud, riiklikud struktuurid, kodanikeühendused jms kooslused.²²⁴

Kui varasematel perioodidel peeti ohvriks sattumisel olulisemaks inimese kehalis-anatoomilisi mõõtmeid, siis kaasajal viktimoloogilised uuringud osutavad elustiili ja sotsiaalse positsiooni erilisele osale ohvriks sattumisel. On avastatud seaduspärasus, mis näitab — *mida rohkem indiviid veedab aega avalikes kohtades, eriti öösi lõbustuskohtades, seda tõenäolisem on tema viktimisatsioon.*²²⁵

Ohvrite tüpoloogiatest

Kuriteoohvrite tüpoloogiaid luuakse juba viktimoloogia tekkest peale. Tänapäevaks on kujunenud lausa krestomaatiliseks ohvrite liigitus subjektsuse järgi:

1. *primaarne ehk esmane ohver* — inimene, kes on sattunud vahetult kuritegeliku, st kehalise, psüühilise või majandusliku ründe objektiks;
2. *sekundaarne ehk teisene ohver* — esmase ohvri lähedane (tema pereliige, sugulane, sõber jms);
3. *tertsiaarne ehk kolmandane ohver* — esmase ohvriga tegelev ametiisik (meedik, politseinik jms).

Ohvriabi korraldamisel tuleb igale ohvritüübile tähelepanu pöörata ja eripärast abi osutada.

On koostatud ohvri tüpoloogiad sõltuvalt isiku rollist deliktis. Soome teadlane Matti Joutsen pakkus järgmise kuriteoohvrite liigituse vastavalt nende osale kuriteosündmuse tekkimises:

1. kohusetundlik ohver — inimesele ei saa midagi ette heita, tegemist on täiesti süütu ohvriga;
2. hõlbustav ohver — inimene ei võta tarvitusele mõistlikke ettevaatusabinõusid ja seetõttu teeb kuriteo toimepaneku hõlpsamaks. Näiteks inimene ei kontrolli enne suvilast või kodust lahkumist, kas kõik ukсед-aknad on ikka korralikult suletud;
3. meelitav ohver — inimene võtab teadlikult asjatuid riske. Näiteks noor naisterahvas läheb kesköösel läbi ohtliku pargi;

²²⁴ Andrew Karmen, „Victimization“ — *Encyclopedia of Crime and Punishment* (Los Angeles: Sage Publications, 2002), vol 3, 1674–1678, p 1674.

²²⁵ Takala ja Aromaa, „Victimology“, *supra nota* 207, p 656.

4. provotseeriv ohver — inimene käitub viisil, mis ärritab õigusrikkujat, kes paneb kättemaksuks toime kuriteo;
5. nõusolev ohver — inimene on nõus seaduserikkumise toimepanemisega;
6. ässitav ohver — inimene, kes tahtlikult loob tingimused kuriteo toimepanemiseks;
7. simuleeriv ohver — inimene fabritseerib asjaolusid (näit kasusaamise eesmärgil mängib kuriteo ohvrit).

Viktimoloogia oma uurimistulemustega on kummutanud ka mitmeid müütidena levinud arusaamasid. Vastupidiselt laialt levinud arvamusele nagu oleksid kurjategijad ja nende ohvrid väga erinevad inimesed, näitavad viktimoloogiliste uurin-gute tulemused, et *paljude kuriteoliikide puhul iseloomustavad mõlemat osapoolt küllaltki sarnased sotsiaalsed karakteristikud*.²²⁶ Statistiliste analüüside kaudu, milles on vaadeldud vägivallakuriteo toimepanemist ja vägivalla ohvriks sattumist, on avastatud küllaltki märkimisväärseid korrelatiivseid seoseid nende vahel.²²⁷

Nagu on tõestanud maailmamaine viktimoloog Marvin Wolfgang, võivad samad indiviidid samas situatsioonis olla simultaanselt nii kurjategijad kui ohvrid, olenevalt sellest, kummale poolele konfliktis ülekaal kandub. Hilise-mad uuringud osutavad, et tapmise toimepannud inimese ja tema ohvri pal-jud karakteristikud nagu rass (mustanahalised tapavad mustanahalisi, valged valgeid), vanus, sotsiaalne klass jms langevad suure tõenäosusega ühte. Kur-jategija ja ohvri sarnasus on suurimad kontaktsete kuritegude puhul, st nende puhul, mis eeldavad inimsuhetesse astumist. Selliste kuritegude alla kuuluvad peksmine, piinamine, perevägivald, narkootikumide levitamine, kehavigastus-te tekitamine, tapmine jms. Wolfgang, keda võib viktimoloogia üheks suurku-juks pidada, peab oluliseks ohvri provotseeriva käitumise arvestamist ja selle selgitamist kuriteojuhtumis. Kanadas läbiviidud intensiivsed uuringud näita-sid, et tüüpilise kurjategija ja ohvri profiilid kattusid suures osas.²²⁸

Loomulikult ei saa kurjategija ja ohvri sarnasusest rääkida enamuse varavas-taste kuritegude puhul, nagu näiteks autovargused, taskuvargused, korterivar-gused, röövimised, poliitiliste kuritegude jms puhul.

Viktimisatsioonis esineb siiski mitmeid erinevaid vorme. Nii võib viktimisat-siooni liigitada kahte rühma:

²²⁶ Takala ja Aromaa, „Victimology“, *supra nota* 207, p 653; Goodey, *Victims and Victimology*, *supra nota* 207, p 103.

²²⁷ Fattah, „Victimology: Past, Present and Future“, *supra nota* 223, p 27.

²²⁸ Takala ja Aromaa, „Victimology“, *supra nota* 207, p 646; Gilbert Geis, „Victims“ — *Encyclopedia of Crime and Justice* (2nd edn, New York: Thomson Learning, 2002), vol 1, 1620–1639, p 1631.

1. *primaarne ehk esmane viktimisatsioon* — otsene sattumine kuriteo ohvriks ehk kriminaalmenetluse mõistes osutumine kannatanuks, kelle vastu kuritegu otseselt suunatud oli;
2. *sekundaarne ehk teisene viktimisatsioon* — kriminaalõigussüsteemis ohvrile alanduste, ebaameeldivuste või muude tarbetute kannatuste või ebaotstarbekohaste ressursikulude põhjustamine või kaaskodanike pahatahtlik ja mõistmatu suhtumine kuriteoohvrisse.

Teisene viktimisatsioon tuleneb suuresti asjaolust, et õigussüsteem on orienteeritud eelkõige kurjategijale ja ei ole kohandatud ega arvesta eriti ohvri vajaduste ja tunnetega. Kuid üpris sageli on ühiskonna domineeriv suhtumine ohvritesse, eriti just seksuaalkuriteo (kõige sagedamini vägistamise) läbielanutesse, halvustav. Seetõttu kipub vahel kuriteo ohvrilt saama kogu ühiskonna ohver. Loomulikult leidub kõikjal ka selliseid ohvreid, kes naudivad oma seisundit, soovivad sellega silma paista ja lõigata sellest mingit erilist kasu.

Kuriteol võivad olla väga erinevaid mõjud ohvri seisundile ja psüühikale. Kuriteo võimalikud mõjud ohvrile on kokkuvõtvalt järgmised:²²⁹

1. füüsilised ja finantsilised tagajärjed,
2. psühholoogilised kahjustused ja sotsiaalsed kahjud,
3. teise viktimisatsiooni mõjud.

Vägivallategude uurimisel on avastatud asjaolu, et ründaja sageli **depersonaliseerib** ohvri. Vahel õnnestub ohvril siiski sellist depersonaliseerimist vältida. Märkimisväärne juhtum leidis aset 1975. a 2. detsembril Hollandi rongis. Relvastatud terroristid peatasid Groeningenist Amsterdami suunduva rongi ja ründasid sealolevaid inimesi. Selleks, et oma poliitilistele nõudmistele kaalu anda, tulistasid terroristid surnuks rongi masinisti ja veel kaks pantvangi. Järgmiseks ohvriks pidi saama Põhja-Hollandi suurajalehe toimetaja Gerard Waders. Kuna viimasel olid muret-tekitavad suhted naise ja adapteeritud lapsega, siis otsustas ta need erimeelsused enne surma lahendada. Ta andis terroristidele lühiülevaate oma probleemidest ja palus oma naisele edasi anda kirja. Ootamatult ei näinud terroristid temas enam koloniaalse rõhumise hingetut ja ilmetut sümbolit, vaid täiesti normaalset inimest oma murede ja puudustega, seetõttu ei suutnud nad enam teda maha lasta. Tema asemel haarati teine, kelle suhtes ei tekkinud mingeid emotsioone. Seega, kui potentsiaalne ohver ei määratle end ohvrina, vaid jääb isiksuseks ja tõestab kurjategijale, et ta on elav subjekt, siis võib tal õnnestuda vältida viktimisatsiooni.²³⁰

²²⁹ Irvin Waller, *Crime Victims: Doing justice to their support and protection* (Helsinki: HEUNI, 2003), p 16.

²³⁰ Schneider, *Kriminologija*, supra nota 210, pp 360–361.

Viktimoloogilistest uuringutest

Nagu iga teaduse nii ka viktimoloogia tähtsamaid funktsioone on uute teadmiste tootmine. Selleks loob iga teadus oma uurimisviisid. Viktimoloogias on välja töötatud kolm põhilist uurimisviisi:²³¹

1. ohvriuuringud;
2. viktimisatsiooni traumade uurimine;
3. ohvri rolli uurimine kriminaaljustiitsprotsessis.

Kõige levinum uurimisviis viktimoloogias on ohvriuuringud, nende tulemuste analüüsi ning üldistamist võib pidada viktimoloogia üheks tähtsamaks valdkonnaks. Mitmesuguseid andmebaase (ametlik statistika, milleks on enamasti politseistatistika, küsitlusandmed jms) kasutades analüüsitakse viktimisatsiooni seaduspärasusi, st selgitatakse, kuidas viktimisatsiooni risk varieerub erinevates demograafilistes, sotsiaalsetes, psühholoogilistes situatsioonilistes jm kategooriates. Sellised andmed on väga olulised kriminaalpreventsiooni ja kriminaalpoliitika väljatöötamisel.²³²

Ohvriuuringutes selgitatakse, kas usutletav on eelneva kalendriaasta ja viimase viie aasta jooksul sattunud levinumate kuriteoliikide (varguste, röövimiste, kallaletungide, seksuaalrännete jms) ohvriks. Samuti küsitakse kuriteo toimepanemise asjaolusid, kas teatati politseisse, kuivõrd oli kannatanu rahul juhtumi lahendamise, kui ei teatatud, siis mis motiividel. Esitatakse ka küsimusi hirmutunde, turvameetmete, altkäemaksujuhtumite, karistustesse suhtumise jms kohta. Tulemusi analüüsitakse kuriteoliikide kaupa, kuid ka soo, vanuse, rahvuse, rassi, hariduse, elukoha, ametikohtade ja sissetuleku lõikes. Ohvriuuringute tulemused osutavad järjekindlalt ja veenvalt, et **kuritegevus on tunduvalt levinum, kui seda ametlik statistika näitab**.²³³

Selline järeldus seletub asjaoluga, et ohvriuuring võimaldab olulisel määral heita valgust ametlikus statistikas mittekajastuvalle latentsele kuritegevusele.

Toetudes laiaulatuslikule usaldusväärsele statistikale, on uuringud võimaldanud välja arvutada ja tabelitena esitada viktimisatsiooniriski suurust erinevate ühiskonnarühmade puhul ning selle alusel välja töötada meetmed riski vähendamiseks.

²³¹ Robert Carl Davis, Arthur Lurigio & Susan Herman (eds), *Victims of Crime* (3rd edn, Los Angeles: Sage Publications, 2007), pp 1–3.

²³² Takala ja Aromaa, „Victimology“, *supra nota* 207, p 646.

²³³ *Ibid*, p 650.

Töenäoliselt viidi maailma esimene süstemaatiline üleriiklik ohvriuuring läbi Soomes 1970. aastal. Alates 1973. aastast teostab USA-s Justiitsministeeriumi Õigusstatistika Büroo iga-aastasi kuriteo ohvrite (*National Crime Victimization Survey*) üleriiklikke esinduslikke monitooringuid. Kaks korda aastas küsitletakse üle 80000 inimese 43000 majapidamisest. Sellest alates on suurenenud ohvriuuringute läbiviimine paljudes riikides.²³⁴

1987. aastal tulid kokku mitme Euroopa maa kriminoloogid ja kriminaalstatistikud ning algatasid ühtse metoodikaga ohvriuuringute läbiviimise. Alates 1989. aastast korraldataksegi ühtse küsimustiku ja metoodika alusel rahvusvahelisi ohvriuuringuid (*International Crime Victims Survey*, edaspidi — ICVS). 2005. aastaks oli korraldatud viis sellist ICVS uuringut, vastavalt 1989, 1992, 1996, 2000, 2004/2005 aastatel, kokku 78 riigis. 2005. aastaks hõlmas vastav rahvusvaheline andmebaas 325454 vastanu andmeid.²³⁵

ICVS vajadus tulenes mitmetest asjaoludest: erinevate riikide kuritegevuse võrdlemine ainuüksi politseistatistika alusel tekitas probleeme, puudus politseistatistikale alternatiivne standardiseeritud mõõtmisviis, tekkis soov ohvriuuringuid edendada ka riikides, kus sellealased kogemused puudusid või oli neid napilt. Uuringutes kasutatakse täisealise elanikkonna esinduslikku valimit, küsitledes üldreeglina 1000–2000 inimest üle riigi. Küsitlus on suuline ja teostatakse enamasti usutletava kodus või telefoni teel.

XX saj lõpul teostatud ICVS uuringud lubavad reastada maailma regioonid viktimisatsiooni taseme järgi. Toodud pingereas kõrgematel kohtadel on seega kõrgema kuritegevustasemega regioonid, madalalamatel turvalisemad regioonid.²³⁶

1. Ladina – Ameerika riigid
2. Aafrika riigid
3. Uue- Maailma riigid
(USA, Kanada, Austraalia ja Uus-Meremaa)
4. Kesk- ja Ida-Euroopa riigid
5. Lääne-Euroopa riigid
6. Aasia riigid

---

²³⁴ *Ibid*, p 647.

²³⁵ Paul van Dijk, Jan van Kesteren & Paul Smit, „Criminal Victimization in International Perspective: Key Findings from the 2004-2005 ICVS and EU ICS“, The Hague, Ministry of Justice, WODC (2007), p 21; Waller, *Crime Victims*, *supra nota* 229, p 12.

²³⁶ Waller, *Crime Victims*, *supra nota* 229, pp 13–14.

Varavastaste kuritegude ohvriks sattumise osas esines pingereas erisusi, juhtpositsioonil olid Aafrika riigid, Ladina-Ameerika riigid olid varavastaste kuritegude osas teisel kohal. Seega maailma turvalisem regioon on Aasia (muidugi Lähis-Ida riigid välja arvatud), vähimturvaline regioon on Ladina-Ameerika. Uurimistulemused näitavad, et Ladina-Ameerika ja Aafrika riikide suurlinnades langeb iga aasta 10–15% täiskasvanud elanikkonnast vägivaldsete kuritegude ohvriks. Toodud näitajad ületavad ca 50% arenenud maade näitajaid.²³⁷

Eestisse jõudsid ohvriuuringud 1990. aastatel ja seni on toimunud viis üleriiklikku ohvriuuringut: aastatel 1993, 1995, 2000, 2004 ja 2009. Ohvriuuringu 2005. aasta andmed võimaldavad Eesti viktimisatsiooni taset hinnata teiste Euroopa Liidu riikide taustal. Eesti oli 2004/2005 ICVS andmete põhjal kuriteoohvriks sattumiste poolest Euroopa Liidu riikide seas kolmandal kohal, seega kuulus kõrge viktimisatsiooni riskiga riikide hulka.²³⁸

Teiseks uurimisviisiks viktimoloogias on viktimisatsiooni traumade uurimine, seni mõnevõrra vähem levinud kui ohvriuuringud. Juba põgusategi vaatlustega viktimoloogia algusaegadel sai selgeks, et kuriteoga kaasneb sageli psühhotrauma. XX sajandi viimasel kahekümnel aastal said selle uurimisviisi kaheks olulisemaks teemaks kriisi lühiaegsed psühholoogilised tagajärjed ja trauma pikaaegne mõju vaimsele tervisele. Osa selliseid uuringuid on olnud pikemaajalised, milles elanikkonna teatud osa küsitleti korduvalt, ja teine osa kuriteoohvrite seas tehtud süvaintervjuid. Raskuseks on olnud kuriteoohvrite leidmine kuritegevuse latentsuse tõttu. Paljud uuringud on näidanud, et informatsioon kuriteosündmusest ei jõua politseisse ja selle kohta ei avata kriminaalasja. Ameerika Ühendriikides tehtud uuringud on osutanud, et 90% kuritegudest ei jõuta kriminaalasja alustamiseni.²³⁹

Kolmas uurimisviis on ohvri rolli uurimine kriminaaljustiitsüsteemis. Paljud uuringud 1970ndatel näitasid, et kuriteoohvrid tunnevad huvi nendega seotud juhtumi menetlemise vastu õigussüsteemis ja paljud nendest soovivad, et nende hääl oleks kuuldav kohtuprotsessil. Viimastel aastakümnetele ongi kuriteoohvrite roll kasvanud kriminaalmenetluse käigus. Ohvrid tunnevad sageli, et see, kuidas kohus, politsei jm õigus-kaitseorganid neid kohtlevad, pigem suurendab nende viktimisatsiooni, kui vähendab seda.²⁴⁰

Viktimoloogiat on aeg-ajalt süüdistatud selles, et see pole teadus. Kuid tänapäevaks on viktimoloogia raames kogutud ja analüüsitud rikkalikult empiirili-

²³⁷ *Ibid*, 12–13.

²³⁸ Dijk, Kesteren & Smit, „Criminal Victimization, *supra nota* 235.

²³⁹ Davis, Lurigio & Herman (eds), *Victims of Crime, supra nota* 231, pp 2–3.

²⁴⁰ *Ibid*, p 3; Takala ja Aromaa, „Victimology“, *supra nota* 207, p 646.

si andmeid ohvrite kohta, töötatud välja viktimisatsiooni riski tabeleid, loodud õppekavasid ja õpetatud vastavat ainet paljudes maailma ülikoolides, pakutud välja ohvriabisüsteeme, esitatud ohvri ja seaduserikkuja vahendusmeetodeid jms. Seetõttu võib seda teadmiste valdkonda ilmselt siiski teaduste alla liigitada. Saab väita, et tänapäevaks on viktimoloogiast kujunenud mitmekülgne interdistsiplinaarne teadusharu. Viktimoloogia tõhusat arengut nii teoreetilises kui praktilises plaanis on alust oodata XXI sajandil.

Noorte tööturuvõimalused majanduskriisi tingimustes

Rein Vöormann

Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituut, Tallinna Ülikool

Sissejuhatus

Sõnad „noored ja tööturg” ning nendevahelised seosed on jätkuvalt aktuaalne teema nii poliitikute kui uurijate jaoks enamikes arenenud riikides, sh ka Eestis.²⁴¹ Erinevate uuringute kaudu otsitakse teid noorte tööpuuduse kasvu pidurdamiseks ja (üli)koolist tööle ülemineku protsessi sujuvamaks ja valutumaks muutmiseks, seda nii noorte endi kui ka ühiskonna seisukohalt tervikuna.

Paraku valitseb selles valdkonnas endiselt olukord, kus noortel on keeruline nii tööturule siseneda kui ka seal püsima jääda. Majanduslike raskuste korral kipuvad esimesena löögi alla sattuma noored, eeskätt vähese hariduse ja ettevalmistusega töötajad.²⁴²

²⁴¹ Maarten Wolbers, „Learning and working: Double statuses in youth transitions within the European Union“, Working Paper, MZES, Mannheim, Germany (2001) <www.mzes.uni-mannheim.de/projekte/catewe/papers/paper10.pdf>; Markus Gangl, „Changing labor markets and early career outcomes: labor market entry in Europa over the past Deade“, 16 *Work, Employment and Society* (2002) 67–90; David Raffae, „Pathways linking education and work: a review of concepts, research, and policy debates“, 6 *Journal of Youth Studies* (2003) 3–19; Marie-Pierre Moreau & Carole Leathwood, „Graduates’ employment and the discourse of employability: a critical analysis“, 19 *Journal of Education & Work* (2006) 305–324; John Goodwin & Henrietta O’Connor, „Continuity and Change in Forty Years of School to-Work Transition“, 26 *International Journal of Lifelong Education* (2007) 555–572; Merike Darmody & Emer Smyth, „Full-time students? Term-time employment among higher education students in Ireland“, 21 *Journal of Education & Work* (2008) 349–362; Jurgen Vanoverberghe, Dieter Verhaest, Elsy Verhofstadt & Eddy Omeij, „The transition from school to work in Flanders: a duration analysis“, 21 *Journal of Education & Work* (2008) 317–331; Sue Maguire & Prue Huddleston, „Where do young people work?“ 14 *Research in Post-Compulsory Education* (2009) 387–397; Urve Venesaar, Irina Koljajeva ja Reet Maldre, *Kesktaseme haridusega noored Eesti tööturul* (Tallinn: TTÜ Majanduse Instituut, 2001); Ellu Saar, „New entrants on the Estonian labor market: A comparison with the EU countries“, 7 *European Societies* (2005) 513–546; Marge Unt, „Noorte eneseteostus ja positsioon tööturul“ — *Eesti Inimarengu aruanne 2009* (Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, 2009) 92–95.

²⁴² Walter Müller & Yossi Shavit (eds), *From school to work: a comparative study of educational qualifications and occupational destinations* (Oxford: Clarendon Press, 1998); Hans-Peter Blossfeld, *The New Role of Women: Family Formation in Modern Societies* (Boulder: Westview Press, 1995); Richard Breen, „Explaining cross-national variation in youth unemployment“, 21 *European Sociological Review* (2005) 125–134.

Samas on tööturule sisenemine noore jaoks pöördelise tähtsusega sündmus. Sel perioodil tehtud otsustused ja valikud ei avalda mõju ainult edasisele tööalasele karjäärile, vaid ka teistele kesksetele elusündmustele, nagu näiteks vanematekodust lahkumine, perekonna loomine, laste soetamine.²⁴³ Raskused, aga ka pettumised töökarjääri algusaastatel võivad kujuneda mitmete individuaalsete ja ühiskondlike probleemide allikaks. Olgu selleks näiteks madal enesehinnang (ma ei kõlba kuhugi), sõltuvus vanematest või suur heitunute hulk.

Noorte tööturuprobleemide aktualiseerumist on Lääne ühiskondades seostatud eelmise sajandi kahel viimasel kümnendil hoogustunud sotsiaalsete muutustega, nagu globaliseerumine, post-moderniseerumine, riskiühiskonna kujunemine jne.²⁴⁴

Käesoleva sajandi esimese kümnendi lõpul aga elame ülemaailmse finants- ja majanduskriisi tingimustes, mis on kahtlemata otseselt mõjutanud Euroopa majandusruumi ja ettevõtluskeskkonda. Üks majanduse kriisilukorra kinnitusi on vähenev töökohtade arv ja kasvav töötuse määr, seda nii tööealise rahvastiku hulgas tervikuna kui eraldi noorte seas.

Majanduslangusest ei jäänud kõrvale ka Eesti. Siingi ilmneseid samad tendentsid ja probleemid ning seda isegi teravamalt kui paljudes teistes Euroopa Liidu liikmesriikides. Eurostati andmetel langes Eestis sisemajanduse kogutoodang (SKT) 2009. aastal 14,1%, meist tahapooles jäid vaid Leedu — 14,8% ja Läti — 18% (EL-27 keskmine oli 4,2%). SKT langus avaldas mõju ka tööhõivele ning tõi kaasa töötuse kasvu. Kui 2009. aasta lõpus oli EL-27 töötuse määr 9,4%, siis Eestis 15,5%. Koos Läti, Leedu ja Hispaaniaga oli Eestis üks kõrgema tööpuudusega riike (Eurostati andmed).

Käesolevas artiklis on vaatluse all noorte (15–24aastased) olukord Eesti tööturul ülemaailmse majanduskriisi tingimustes. Eesmärk on anda mitmekesine ülevaade noorte tööpuudusest, tööotsingutest ja sellega kaasnevatest asjaoludest. Seetõttu analüüsitakse lisaks noorte töötuse määra dünaamikale (nii Eestis kui võrrelduna ELi riikidega) ka selliseid küsimusi, mis esmapilgul võivad näida antud teemat silmas pidades kaugetena. Kuid seda siiski vaid esialgu. Näiteks võimaldab analüüs otsitava töö iseloomu kohta saada tööpuudusest mitmekesisema ülevaate: on ju üsna suur vahe, kas otsitakse alalist tööd või soovitakse seda vaid mingiks piiratud ajaks; kas töö peaks vastama töötotsija haridustasemele või on mõeldav ka mingi alternatiiv; kas ollakse nõus tööle

²⁴³ Hans-Peter Blossfeld, *Globalization, Uncertainty and Youth in Society* (London and New York: Routledge, 2005).

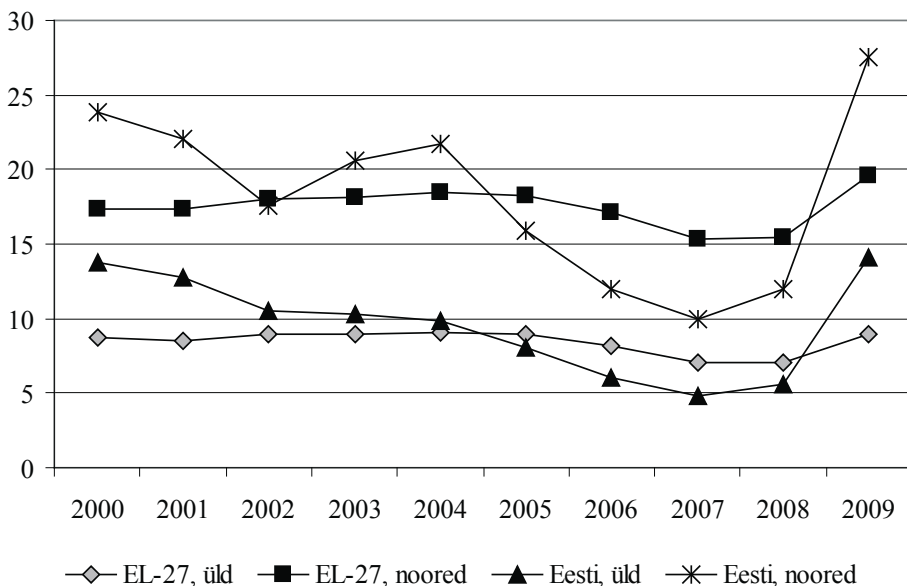
²⁴⁴ Blossfeld, *The New Role of Women*, *supra* nota 242; Ulrich Beck, *What is Globalization?* (Cambridge: Polity Press, 1997).

asuma minimaalpalga eest või eeldatakse mitmekümne tuhande kroonini ulatuvaid palgapakkumisi jne. Või veel üks põhimõtteline küsimus: kas noored on üldse valmis pakutavat tööd vastu võtma? Positiivse vastuse korral on küsimus ammendatud, eitav vastus eeldab aga tagasilükkamise põhjuste uurimist.

Analüüsi alusena on kasutatud eelkõige Eesti Tööjõu-uuringu 2009 andmeid. Pikemate suundumuste käsitlemiseks kasutati statistikaameti andmebaasi, võrdluseks teiste riikidega aga Eurostati üldkasutuses olevaid andmeid.

Noorte töötuse määr Eestis ja EL riikides

Poliitikud ja teadlased võrdlevad Eestit pidevalt teiste Euroopa Liidu liikmesriikidega, seda erinevates valdkondades, sh ka tööturu näitajate osas. Nii saadakse infot Euroopa Liidus toimuvate suundumuste kohta, määratletakse Eesti koht teiste riikide seas ning võimalikud arengutrendid, kujundatakse vastavad poliitikad. Käesolevas artiklis on vaatluse all viimane kümnend — aastad 2000–2009. 15–24aastaste noorte töötuse aspektist võib selle jagada kolme perioodi: 2000–2004 — noorte töötuse kõrge tase, 2005–2008 — langusaastad ja 2009. aasta — töötuse uue tõusu algus (vt *joonis 1*).

Joonis 1. Üldine ja alla 25aastaste noorte töötuse määr Euroopa Liidus ja Eestis 2000–2009 (%) Allikas: Eurostati andmed, Eesti Statistikaameti andmed

Nagu nähtub jooniselt 1, oli noorte töötuse tase Eestis kõigil vaadeldavatel aastatel kõrgem riigi keskmisest. Isegi majanduslikult edukal 2007. aastal, mil keskmine töötus moodustas 4,8%, ületas noorte töötus selle näitaja kahekordselt (10%). See oli ka vaadeldavate aastate „parim tulemus“, sest 2009. aastal tõusis noorte töötuse tase rekordilise 27,5%-ni.

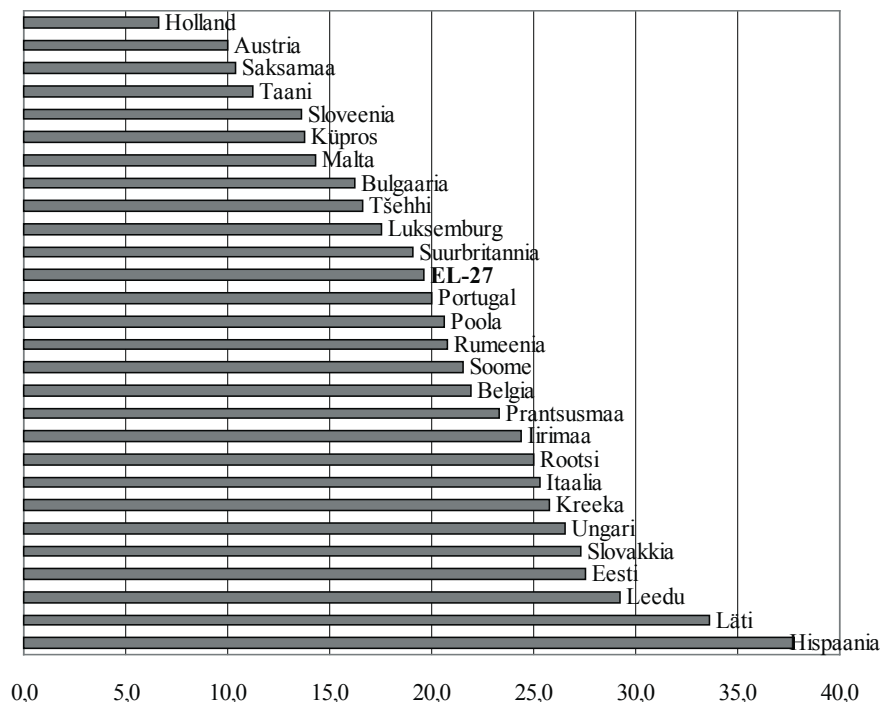
Need näitajad annavad tunnistust, et noorte näol on tegemist spetsiifilise gruppiga, kelle suhtes tuleb rakendada üldistest tööturumeetmetest erinevaid taktikaid. Riskigrupi moodustavad just vähese hariduse ja napi töökogemusega noored, eelkõige need, kel põhikool pooleli jäänud või vaid 9. klassi tunnistus taskus. Erioskusi ja -teadmisi ei anna ka gümnaasium, seega tuleb tööandjal tegeleda kvalifitseerimata noorte töötajate väljaõppega. Haridustaseme tõusuga paraneb ka seisund töötutul, ehkki majanduskriisist ei ole jäänud puutumata ka kõrgema haridusega noored.

Noorte töötuse seisukohalt ei ole Eesti näol tegemist siiski erandiga — samasugune on seis ka Euroopa Liidus tervikuna, st sealgi ületas noorte töötus vaadeldavatel aastatel märkimisväärselt töötuse keskmiseid näitajaid.

Võrreldes Eesti noorte töötust Euroopa Liidu keskmisega tuleb ilmsiks, et aastatel 2005–2008 jäi Eesti noorte töötus alla ELi keskmist taset, mis oli tingitud majandusliku arengu kiiremast tempost võrreldes Euroopa keskmisega. Eurostati andmetel oli Eesti SKT 2005. aastal 9,4%, EL-27 näitaja 2%, 2006. aasta vastavad näitajad olid 10% ja 3,2%, 2007. aastal aga 7,2% ja 2,9%. Ehkki 2008. aastal tabas Eesti majandust juba langus (-3,6%) ning EL-27 SKT jäi veidi plusspoolele (0,7%), jõudsid muutused majanduses tööturule viivitusega. Niisamuti ei kajastu ka majanduslik tõus koheselt tööturul.

Samas oli noorte töötuse määr 2009. aastal Eestis sügavam kui seda EL-is tervikuna (näitajad vastavalt 27,5% ja 19,6%), põhjuseks kiire ja sügav majanduslangus Eestis vaadeldaval aastal.

Joonis 2. Töötuse määr alla 25aastaste seas Euroopa Liidu liikmesriikides 2009. aastal (%) Allikas: Eurostati andmed

Kõige kõrgem oli noorte töötus Hispaanias (37,5%) ja kõige madalam Hollandis (6,6%). Tähelepanu väärib on asjaolu, et Eesti kõrval ületas noorte töötus EL-27 keskmist taset ka näiteks ELi tuumikriikides Prantsusmaal ja Itaalias, samas kui Saksamaal jäi noorte töötus märkimisväärselt madalamaks ELi keskmisest — 10,4%. Läti ja Leedu noorte töötuse näitajad olid Eesti vastavast protsendist kõrgemad (33,6% ja 29,2%).

Nagu märgitud, sõltub töötuse määr majandusliku arengu tasemest — kiire majanduskasvu aastatel toimub töötuse langus, majandusliku languse periood toob kaasa töötuse määra suurenemise. Töötuse määra üldise muutusega toimuvad vastavad muutused ka noorte töötuses. Siiski ei ole see piisav selgitus nii üldise töötuse kui ka noorte töötuse põhjuste seletamiseks, sest nagu eespool mainisime, oli noorte töötus Eestis kõrge ka majanduslikult edukatel aastatel.

Noorte töötuse põhjused

Uurijad toovad välja erinevaid põhjusi noorte kõrge töötuse selgitamiseks. Neid võib jaotada vähemalt kolme gruppi: struktuursed, kultuurilised ja individuaalsed põhjused. Struktuursed põhjused peituvad lisaks muutustele majandusstruktuuris näiteks haridussüsteemis, konkreetset haridussüsteemis antavatest üldiste ning konkreetseks tööks vajalike teadmiste ja oskuste vahekorras ning haridussüsteemi ja tööandjate vahelistes sidemetes.²⁴⁵

Selle teooria kohaselt moodustavad suurima riskirühma madala haridustasemega noored. Kuna neil puuduvad nii üldised kui konkreetseks tööks vajalikud teadmised ja oskused, sõltuvad nad enam väljaõppest töökohal, st nende tööks ettevalmistamiseks tuleb tööandjal teha rohkem kulutusi võrreldes kvalifitseeritud töötajaga.

Mõne uurija arvates eksisteerib ka seos tööturu reguleerituse ja tööpuuduse vahel.²⁴⁶ Antud kontekstis tähendab see, et töötajate vallandamine on raskendatud, mistõttu tööandja väldib noorte (tihti vähese tööoskusega, kuid kõrge mobiilsusega) töölevõtmist. Kuid olulist mõju võivad avaldada ka teised tööturu regulaatorid, nt ajutiste ja alaliste töölepingute kasutamine,²⁴⁷ aga ka osa- ja täisajaga töötamise võimaluste rakendamine. Struktuursed põhjused võivad viia olukorrani, kus tööperiood vaheldub töötusega ja vastupidi.

Kuid noorte kõrgem töötus võib olla tingitud ka kultuurilistest põhjustest, näiteks noorte elustiilist.²⁴⁸ Noored soovivad tihti proovida erinevaid rolle ja positsioone ajal, mil nad on vallalised ning neil puuduvad finantskohustused (laenud, liisingud). Samas tuleb tähele panna ka vastupidist tendentsi — töötus avaldab mõju noorte elulaadile ja käitumisele, viies pikaajalise töötuse puhul noorte tõrjutuse ja võõrandumiseni.²⁴⁹

²⁴⁵ Torild Hammer, „History dependence in youth unemployment“, 13 *European Sociological Review* (1997) 17–33; Breen, „Explaining cross-national variation“, *supra nota* 242.

²⁴⁶ Gøsta Esping-Andersen & Marino Regini (eds), „Why deregulate labour markets?“, Oxford Scholarship online (2003), <www.oxfordscholarship.com/oso/public/content/politicalscience/9780199240524/toc.html>

²⁴⁷ Breen, „Explaining cross-national variation“, *supra nota* 242.

²⁴⁸ Paul Osterman, *Getting started* (London: MIT Press, 1980); Hammer, „History dependence in youth unemployment“, *supra nota* 245.

²⁴⁹ Robert MacDonald & Jane Marsh, „Disconnected Youth?“, 4 *Journal of Youth Studies* (2001) 373–391; Thomas Kieselbach, „Long-term unemployment among young people: the risk of social exclusion“, 32 *American Journal of Community Psychology* (2003) 69–75.

Kolmandaks võivad noortel olla mittetöötamiseks individuaalsed põhjused — neid ei rahulda erinevatel põhjustel pakutav/tehtav töö sisuliselt (nt ei ole vastavuses haridustasemega), tööaeg, pakutav/saadav palk.

Käesolevas artiklis jätame tähelepanu alt välja kaks esimesena mainitud põhjuste kompleksi ning, nagu eespool mainitud, koondame tähelepanu individuaalsetele teguritele — milline on noorte valmisolek töö vastu võtta, missugused tegurid võivad seda takistada, millist palka soovitakse saada, kas eelistatakse alalist või ajutist, täis- või osaajaga tööd.

Noorte valmisolek töö vastu võtta

Noorte kõrge töötuse puhul kerkib esimesena küsimus, kas ja kuivõrd noored üldse otsivad tööd ning on valmis seda vastu võtma. Võrreldes koguvalimiga (15–74aastased), kellest otsis tööd veidi enam kui iga viies, oli noorte vastav näitaja madalam — tööd otsis u iga kuues-seitsmes noor, kusjuures naiste suhe selles küsimuses oli üks kahele meeste kasuks (vaastavalt 20% ja 11%).

Põhimõtteliselt samasugune oli olukord ka 15–74aastaste seas, kuigi nii meeste kui naiste vastavad näitajad olid noorte omadest mõnevõrra kõrgemad (30% ja 15%). Nende näitajate interpreteerimisel tuleb aga arvestada asjaoluga, et 15–24aastaste näol on tegemist grupiga, kes põhiosas õpib erinevatel haridustasemetel (põhikoolist kõrgkoolini välja).

Aktiivsemad töötajad olid kesk- (23%) ja kõrgharidusega noored (18%), neile järgnesid keskeri- (14%) ning põhi- ja madalama haridusega (10%) noored. Ehkki koguvalimis oli töötajate osakaal erinevate haridustasemetega lõikes veidi kõrgem, olid suundumused üldjoontes samad.

Töötajatest pöördus tööturuameti (TTA) poole 2/5 noortest ja veidi üle poole 15–74aastastest, kusjuures mittepöördumise peapõhjus oli mõlemas grupis sama — töötajad leidsid, et saavad töötusajal hakkama tööturuameti abita. Noorte seas oli selliseid 46%, koguvalimis u kolme protsendipunkti võrra vähem. Vahe ei ole küll oluline, kuid peegeldab siiski 15–24aastaste arvamust nooruse eelistest.

Teise põhjusena mainisid tööturuametisse mittepöördujad asjaolu, et TTAs ei ole saada sobivat tööd (u veerand mõlemas grupis). Iga kümnes noor ja samapalju 15–74aastastest leidis, et pöördumine TTAsse oli talle põhimõtteliselt vastuvõetamatu. Seega leidsid inimesed, et avalikult töötuse kuulutamine, mida töötuna arvelevõtmine kahtlemata on, mõjub kui mitte just häbiväärse-

na, siis annab ehk avalikkusele signaali inimese ebaedukusest ning võimetusest ise enda elu korraldada.

Iga üheteistkümnes märkis tööturuametisse mittepöördumise põhjusena, et tal ei olnud õigust saada töötutoetust ning iga neljateistkümnes nentis, et tal puudus töötuskindlustuse saamise õigus. Ka üldkontingendis oli pilt mainitud tegurite osas sama. Kuna viimatimainitud põhjuste näol on tegemist seadusest tulenevate sätetega ning nende osakaal tööturuametisse mittepöördumise põhjustes ei ole, võrreldes näiteks üldise suhtumisega tööturuametisse, märkimisväärne, siis tuleks eelkõige tegeleda ennetava tööga. Tuleks tutvustada tööturuameti võimalusi, julgustada noori sinna pöörduma, pakkuda välja töövõimalusi ning soovitada noori valikuid tegema, selgitada üldist olukorda tööturul ning palgataset, aga ka erineva haridustasemega inimeste võimalusi tööturul jne.

Noorte palgasoovid

Üks olulisi tingmisi töö vastuvõtmise juures on palk, sest palga suurus määrab võimaluse rahuldada konkreetsete indiviidide ja sealtkaudu kogu grupi vajadusi. Palga kujunemise kohta on palju teooriad, noorte käsitlemise aspektist mainigem siinkohal neist kolme: inimkapitali teooria, järjekorra teooria ning statistilise diskrimineerimise teooria.

Inimkapitali teooria järgi sõltub palk töötaja tootlikkusest, see aga omakorda indiviidi võimekusest, oskustest ja haridustasemest. Kuna töötajad ei ole märgitud omadustelt võrdsed, ei ole võrdsed ka nende palgad.²⁵⁰ Seega oleks noortele võrreldes täiskasvanutega madalama palga maksmine täiesti õigustatud. Järjekorra teooria kohaselt mõjutab palga suurus töötaja asukoht „järjekorras”. Järjekordi on kahte tüüpi. Esiteks nn tööde järjekord, kus tööd paigutuvad hierarhiasse selle järgi, millist haridustaset ja kvalifikatsiooni nende täitjalt oodatakse. Teiseks nn inimeste järjekord, kus haridustase ja kvalifikatsioon ei pruugi olla kõige määravamad, et järjekorras võimalikult ettepoole pääseda.²⁵¹ Nii soositi näiteks Eestis 1990ndatel jõuliselt noori, praegu on neist aga saanud pigem tõrjutute grupp.

Statistilise diskrimineerimise teooria järgi on palgaerinevused tingitud asjaolust, et tööandjal puudub ettekujutus tööotsija võimetest. Tunnistus hari-

²⁵⁰ Gary S. Becker, *Human capital* (New York: Columbia University Press, 1964).

²⁵¹ Chris Tilly & Charles Tilly, „Capitalist work and labor markets“ — Neil Smelser & Richard Swedberg (eds), *Handbook of Economic Sociology* (Princeton University Press, 1994) 293–312.

dustaseme kohta võib olla tööandjale signaaliks, et konkreetne inimene on õppimis- ja arenemisvõimeline, kuid ei ütle midagi tema tootlikkuse kohta. Noored, eriti esmakordselt tööturule sisenejad satuvad selle tulemusena diskrimineeritud seisundisse, sest ehkki nende haridustase võib olla kõrgem kui vanemaelistel, arvatakse nad üldiselt olevat pealiskaudsemad ja seetõttu väärivat ka väiksemat palka.

Samuti on levinud arvamus, et noored on vähekoogenud ja seetõttu pretensioonikad, nad lähtuvad palganumbri nimetamisel teisest loogikast kui vanemad inimesed.

Tabelis 1 on toodud noorte (15–24) ja kõigi vastanute seisukohad, milline peaks olema palk, et töö vastu võtta. Tabelist nähtub, et võrreldes koguvahemiga (15–74aastased) arvas üle ühe kolmandiku noortest, et palk võiks jääda vahemikku 4001–6000 krooni (so ligikaudu 1–1,5 minimaalpalka), üle neljandiku soovis 8001–10000kroonist ja neljandik 6001–8000kroonist palka.

Tabel 1. Noorte ja kõigi vastanute minimaalselt aktsepteeritav palk 2009. aastal (%)
Allikas: ETU 2009 andmed

	Töö võtaksin vastu, kui palk oleks...						
	Kuni 2000	2001- 4000	4001- 6000	6001- 8000	8001- 10000	10001- 15000	Üle 15000
15-24 aastased							
Kõik	-	6	34	25	27	8	1
<i>Sugu</i>							
Mehed	-	7	27	22	37	8	1
Naised	1	5	46	32	9	8	1
<i>Haridus</i>							
Põhi ja vähem	1	8	42	20	24	6	-
Kesk	-	6	29	32	30	4	1
Keskeri	-	-	5	11	33	51	-
Kõrgem	-	1	34	9	15	38	2
<i>Rahvus</i>							
Eestlased	-	6	35	23	27	8	1
Mitte-eestlased	-	9	30	41	12	8	-
<i>Tööturuseisund</i>							
Töötav	-	5	32	21	16	22	3
Mitte-töötav	-	6	34	26	29	5	-

15-74 aastased							
Kõik	-	4	31	26	25	10	4
<i>Sugu</i>							
Mehed	-	3	22	24	33	13	5
Naised	-	6	45	28	14	6	1
<i>Haridus</i>							
Põhi ja vähem	1	5	39	23	23	6	3
Kesk	-	4	29	27	28	9	3
Keskeri	-	2	34	36	14	11	3
Kõrgem	-	3	26	23	25	17	7
<i>Rahvus</i>							
Eestlased	1	5	30	23	27	10	4
Mitte-eestlased	-	4	34	31	19	9	2
<i>Tööturuseisund</i>							
Töötav	-	4	23	19	23	20	11
Mitte-töötav	1	4	33	27	26	8	2

Üldjoontes sarnane oli olukord ka 15–74aastaste seas. Mõnevõrra rohkem (iga kümnes) oli siin neid, kelle minimaalselt aktsepteeritavaks palgaks oli 10001–15000 ning üle 15000 krooni. Siiski ei olnud erinevused märkimisväärsed.

Toodud andmed ei kinnita arvamust, et noortel on kõrgem enesehinnang ning nad lähtuvad palgaootuses pigem oma vajadustest kui üldisest olukorrast tööturul. Seega ei saa noorte palgaootused olla ka põhjuseks 15–24aastaste töölevõtmisel või töölt vabastamisel, st noorte üldise kõrge töötuse selgitamiseks.

Seda järeldust kinnitavad ka 15–24aastaste noorte ja 15–74aastaste kõigi vastanute võrdlusandmed tööhõiveseisundi (töötavad ja mittetöötavad) järgi. Kui kõigist mittetöötavatest pidas kolmandik minimaalselt aktsepteeritavaks palgaks 4001–6000 krooni ning peaaegu võrdselt 6001–8000 ja 8001–10000kroonist palka, siis üldjoontes samasugune oli olukord ka 15–24aastaste seas. Mõningasi erinevusi võib täheldada töötava kontingendi puhul. Nimelt märkis ligi kolmandik noortest ja ligi neljandik 15–74aastastest, et nad oleksid valmis töö vastu võtma, kui palk oleks 4001–6000 krooni.

Teine erinevus joonistus 8001–10000 kroonise palga puhul, mida aktsepteeris minimaalsena 16% noortest ja 23% 15–74aastastest. Veidi enam oli noorte seas neid, kes ootasid 10001–15000kroonist palka ning võrreldes koguvalimiga tahtis märgatavalt suur osa noori saada palka üle 15000 krooni (vastavalt 3% ja

11%). Küll aga tulevad märkimisväärsed erinevused ilmsiks haridustaseme ja soo puhul. Veelkord sai kinnitust väide, et naiste ootused palgale on väiksemad kui meestel, mis võib tuleneda ühelt poolt nii oma oskuste ja võimete alahindamisest kui arusaamast, et valdkondades, kus töötavad põhiliselt naised, on palgatase madalam kui traditsiooniliselt mehelikes valdkondades ja erialadel.

Tabelist 1 selgub, et ligi pool noortest naistest aktsepteeris palka 4001–6000 krooni, samas kui meeste vastav näitaja küündis veidi üle neljandiku. Noorte meeste seas oli aga märksa enam neid, kes soovisid saada palka vahemikus 8001–10000 krooni (vahe naistega 28 protsendipunkti). Üle 10000se palga soovijaid oli noorte naiste ja meeste seas võrdselt. Naiste madalamat palgasoovi kinnitavad ka koguvalimi andmed.

Seega ei ole naiste puhul küsimus mitte niivõrd vanuselistes erinevustes, vaid ilmselt arusaamas, et traditsiooniliselt naiselikel aladel (haridus, sotsiaaltöö, kaubandus, hotellindus jms) on palgatase mehelikest ametitest (nt ehitus) madalam ning see teadmine kantakse üle iseenda palgasoovidesse. Palgasoovide analüüsimisel haridustasemete lõikes ilmnevad aga erinevused nii noorte grupi siseselt kui ka võrdluses koguvalimiga. Kõige selgemalt joonistuvad välja kõrgharidusega noored, kellest 34% võtaks töö vastu, kui palk oleks 4001–6000 krooni ning 38% sooviks palka vahemikus 10001–15000 krooni. Küsimusele, kas 38% noori hindavad end üle, soovides kuni 15000kroonist palka, puudub selge vastus. Ühelt poolt toob kõrgem haridustase ilmselt kaasa eneseteadvuse kasvu, tajutakse oma eeliseid madalama haridustasemega noorte ees. Teiselt poolt langes Eesti majandus 2009. aastal drastiliselt ning selline objektiivne reaalsus oleks võinud peegelduda ka noorte palgasoovides. Siiski puudutas majanduslangus 2009. aastal valusamini just selliseid majandusharusid, kus kõrgharidusega töötajaid kuigipalju ei vajatud (näiteks ehitus).

Ilmselgelt hindasid oma võimeid aga üle keskeriharidusega noored — u pool neist pidas minimaalselt aktsepteeritavaks palgaks 10001–15000 krooni, kolmandik leppinuks 8001–10000 krooniga. Sellist kõrget enesehinnangut võib tekitada arusaam, et omatakse häid erialaseid teadmisi, mis lubaks leida paremini tasustatava spetsialisti või kõrgkvalifitseeritud tööliste tööd.

Keskharidusega noored jagunesid peaaegu võrdselt kolmeks suuremaks gruppiks: 29% soovis saada 4001–6000, 32% 6001–8000 ja 30% 8001–10000 krooni. Sellist jaotust tuleb pidada ehk tegelikkusele vastavaks ajal, mil majandus areneb tõusujoones. Majanduslangusest tingitud muutused tööturul, sh palgalangused oleks pidanud kaineestama keskharidusega, st spetsiifilisi teadmisi ja oskusi mitteomavaid noori ning kajastuma ka nende palgasoovides. Põhija vähema haridusega noortest aktsepteerisid pooled palka kuni 6000 krooni,

pooled kuni 15000 krooni, kusjuures 10001–15000kroonist palka soovis saada iga kuueteistkümmes põhiharidusega noor, ligi veerand leppis palgaga 8001–10000 ja viiendik 6001–8000 krooni. Ilmselt on tegemist oma teadmiste ja oskuste ülehindamisega ning tööturul ja majanduses üldiselt toimuvate protsesside mittetajumisega.

Kuid selline olukord on omane ka 15–74aastastele põhi- ja sellest väiksema haridustasemega töötajatele. Kõrged palgasoovid võivad olla tingitud arusaamast, et lihtsama töö tegijaid vajatakse igal ajal ning ennast nähakse suuremalt jaolt just raske ja kvalifitseerimata töö tegijana, mille eest loodetakse saada tööiseloost tulenevalt ka kõrgemat tasu.

Üsna sarnane on olukord ka keskharidusega töötajate võrdlemisel, samas kui keskeri- ja kõrgema haridusega 15–74aastased eeldasid palka vahemikus 10001 kuni 15000 krooni. Koguvõrdluses oli selliseid u iga kümnes, oluline vahe ilmnes ka kõrghariduse puhul. Palgasoovide analüüsimisel rahvuste lõikes (eestlased ja mitte-eestlased) ilmneb juba teada fakt — mitte-eestlased lepivad võrreldes eestlastega madalama palgaga. Selle üks põhjusi on ilmselt teadmine, et Eestis on mitte-eestlaste keskmine palk üldiselt eestlaste omast madalam. Nii on see olnud peaaegu kogu taasiseseisvumise järgse aja. Seetõttu võivad mitte-eestlased lähtuda ka arusaamast, et oluline on mingigi töö ning sissetulek — seega nad lepivad vähemaga. Kuna 15–24aastaste näol on suures osas tegemist vähemalt teise põlve mitte-eestlastega (keskmisest kõrgem riigikeeleoskus, sotsiaalse võrgustiku olemasolu), siis oleks võinud eeldada 15–74aastastest keskmisest kõrgemaid palgasoove.

Võrreldes töötavaid ja mitte-töötavaid noori, ilmnevad mõningased erinevused alates palgast 6001–8000 krooni, mida töötavatest noortest soovib saada 21% ja mitte-töötavatest 26%. 8001–10000kroonist palka aktsepteeriks aga 29% mitte-töötavatest ja 16% töötavatest noortest, 10001–15000kroonist palka sooviks aga saada iga neljas-viies töötav ja vaid iga kahekümmes mitte-töötav noor.

Töötavad noored kujundasid palgasoovi ilmselt saadava palga alusel, samuti võis neil olla selgem arusaam üldisest palgatasemest tööturul, mitte-töötavad võib aga ilmselt jagada laias laastus kahte suurde gruppi: esiteks need, kes vajavad iga hinna eest tööd ning on valmis leppima ka vähemaga, teiseks need, kes töötasid majanduse buumiaastatel hästitasustavates valdkondades (ehitus, kinnisvara) ning on säilitanud lootuse saada kas sama head või vaid veidi madalamat palka.

Alaline/ajutine ning täis-/osaaajatöö — mida noored eelistavad?

Nagu eespool märgitud, arvatakse, et noori iseloomustab üldjuhul riskeerivam eluviis — nad on valmis proovima erinevaid rolle ja ameteid ning ei näe tihti oma tööted kui pidevat joont, vaid kui erinevate võimaluste kogumit. Sellest lähtuvalt oleks põhjust eeldada, et noored võiksid vanematest töötajatest enam nõustuda alalise töö asemel ajutisega. ETU 2009 andmed seda väidet täielikult siiski ei kinnita. Noorte ja koguvalimi võrdlusest ilmneb (vt tabel 2), et 15–24aastastest töötajatest soovis alalist tööd veidi üle veerandi (kõikidest töötajatest ligi kolmandik). Nendest, kes küll otsisid alalist tööd, oleksid mõlemas grupis üle 3/5 olnud nõus ka ajutise tööga.

Tabel 2. Noorte ja kõigi vastanute alalise/ajutise töö otsingud 2009. aastal (%)
Allikas: ETU 2009 andmed

	Otsisin...			
	ainult alalist tööd	alalist, kuid sobiks ka ajutine	ajutist, aga sobiks ka alaline	ainult ajutist tööd
15-24 aastased				
Kõik	27	63	4	7
<i>Sugu</i>				
Mehed	26	65	3	6
Naised	28	58	5	9
<i>Haridus</i>				
Põhi ja vähem	28	60	4	9
Kesk	24	66	4	5
Keskeri	25	75	-	-
Kõrgem	44	42	2	12
<i>Rahvus</i>				
Eestlased	30	60	4	6
Mitte-eestlased	8	61	6	25
<i>Tööturuseisund</i>				
Töötav	55	34	4	8
Mitte-töötav	21	68	4	7
5-74 aastased				
Kõik	32	63	3	3
<i>Sugu</i>				
Mehed	30	65	2	2
Naised	35	59	3	3
<i>Haridus</i>				
Põhi ja vähem	30	64	2	4
Kesk	29	67	3	3
Keskeri	34	62	3	2
Kõrgem	43	50	4	3
<i>Rahvus</i>				
Eestlased	36	59	3	2
Mitte-eestlased	18	75	1	5
<i>Tööturuseisund</i>				
Töötav	49	40	5	6
Mitte-töötav	28	68	2	2

Mõnevõrra rohkem oli noorte seas ainult ajutise töö soovijaid. Erinevused ei ole siiski olulised, et teha järeldust, mille kohaselt eelistaksid noored erinevate ametite sagedaste proovimise tõttu enam ajutisi töökohti. Vastupidi, ETU 2009 andmed näitavad, et 90% noortest tööotsijatest eelistaks alalist töökohta, st töö-alast kindlustunnet ning ajutise tööga lepitakse vaid juhul, kui teisiti ei saa (vastusevariandid „otsisin ainult alalist ööd” ja „otsisin alalist tööd, aga sobib ka ajutine töö”).

Võiks eeldada, et naised kui alalhoidlikumad eelistaksid meestest (keda põhimõtteliselt peetakse riskialtimeks) enam alalist töökohta. Üks-üheselt ei kinnita andmed ka seda seisukohta. Naiste seas on küll paari protsendipunkti võrra rohkem alalise töö eelistajaid, kuid vastusevariandile „otsisin alalist tööd, aga sobib ka ajutine” andis jaatava vastuse 58% naistest ja 65% meestest. Kui võtta arvesse ka asjaolu, et üheksa protsenti naistest otsis ajutist tööd ning viis protsenti otsis küll ajutist, kuid leppis ka alalisega, siis tuleb tõdeda, et arvamused naiste suuremast kindlustunde otsingust ei pea antud andmetele tuginedes paika. Tuleb tõdeda, et mehed, eriti vene mehed kui traditsioonilised perekonnapead, otsivad pigem alalise töö võimalusi, et tagada perele kindel sissetulek ja seeläbi majanduslik turvatunne.

Erinevused ilmnevad ka haridustasemetel. Kõrgema haridusega noorte seas oli võrreldes teiste haridusgruppidega rohkem nii neid, kes soovivad saada alalist tööd (veidi enam kui 2/5) kui ka neid, kes eelistavad ajutist tööd — iga kaheksas. Ka 15–74 aastaste seas eelistasid kõrgharidusega tööotsijad teistest haridusgruppidest enam ainult alalist tööd, samas kui ajutist tööd eelistasid kõrgharitud teiste haridustasemetega võrdväärselt, mis on aga märksa vähem, võrreldes kõrgharidusega noortega — vaid kolm protsenti.

Üks oletus eelneva selgituseks võiks olla, et paljud noored soovivad pärast ülikooli maailmas ringi vaadata ja töötada mõnda aega kodumaast kaugel ning just seetõttu võivad noored koguvalimist enam eelistada ajutist tööd.

Kui aga võrrelda erineva haridustasemega gruppe esimese ja teise vastusevariandi kogusummas („ainult alalist” ja „alalist, aga sobib ajutine”), tuleb nentida, et esimeseks eelistuseks on nii noortel kui 15–74 aastastel alaline töö. Seda võiks seletada järgmiste teguritega: esiteks, töötajate üldine püüd kindlustunde järele; teiseks, 2009. aastal asetleidnud tugev majanduslangus, mis pani töötajaid senisest enam muretsema töökoha kaotuse pärast.

Selgelt eristuvad eestlaste ja mitte-eestlaste eelistused: kui eestlastest soovib ligi kolmandik saada vaid alalist tööd, siis mitte-eestlastest vaid iga kaheksas ning ajutist tööd otsis vaid veerand. Selline olukord võib olla tingitud mitte-eestlaste

ebakindlamast olukorrast tööturul — töökoht sõltub lisaks teadmistele ja oskustele ka sellistest teguritest nagu kodakondsuse omamine, riigikeele oskus, samuti tööturu üldisest olukorrast regioonis. Kuna Ida-Virumaal on võrreldes teiste piirkondadega alati iseloomustanud kõrgem töötuse tase, võivad sealsed venelased lähtuda arusaamast, et parem kasvõi ajutine töö kui üldse ilma tööta olla. Teisisõnu, tegemist võib olla hoopis sundolukorraga.

Nagu alalise/ajutise töö lõikes, nii võib ka täis-/osaajatöö puhul eeldada, et noorte eluviisist tulenevalt võiks neist märkimisväärselt enam eelistada osaajatööd. Ka seda väidet ei kinnita ETU 2009 andmed. 30% eelistas selgelt täisajatööd ning 58%-l oli esimene eelistus samuti täisajatöö, kuid nad olid nõus leppima ka osalise tööga. Kõikide vastajate seas olid vastavad näitajad 33% ja 60%, seega väga lähedased noortele.

Enim soovisid täisajatööd saada kõrgharitud noored (u pooled), mis on seletatav õpingute lõppemisega ning täispingel pühendumisega tööle ja edasisele karjäärile. Samas oli selles grupis ka enim osaajatöö eelistajaid.

Osaliselt võib antud fakti selgitada asjaoluga, et kõrgem haridustase annab paremad eelised töö leidmiseks, mistõttu kõrgharidusega noortel ei tulnud tööotsingutel taluda selliseid pingeid, nagu kogesid majanduskriisi aastal põhi- ja madalama haridusega ja keskkooli lõpetanud noored. Selline teatav vabadus, aga ka kõrgharitud noorte kõrgem palgatase võib olla seletuseks osaajatöö suuremale eelistamisele võrreldes teiste haridusgruppidega.

Tuleb märkida, et üldiselt eelistasid noored kõigil haridustasemetel täisajatööd. Üldpildist eristusid keskeriharidusega noored, kellest pooled märkisid, et otsivad osaajatööd, aga sobib ka täisajaga töötamine. Taaskord ilmutasid suuremat ebakindlust mitte-eestlastest noored, kellest 14% eelistas ainult täisajatööd, kolmveerandil oli see samuti esimeseks eelistuseks, kuid nad leppinuks ka osaajatööga. Eestlastest noortel olid need arvud 32% ja 54%. Põhimõtteliselt sama tendents ilmnes ka kõigi vastajate puhul.

Töö ja hariduse vastavus

Üldine ettekujutus on, et töö peaks vastama omandatud haridustasele. Eestis 1990. aastate teisel poolel tekkinud kõrgharidusbuum, mis on teataval määral jätkunud tänapäevani, lõi olukorra, kus kõrgharidusega noortele (eelkõige n-õ pehmete erialade esindajatele) ei jätku haridustasele vastavat tööd ning nad töötavad madalamat haridustaset eeldavatel ametikohtadel.

Majanduse ümberstruktureerimise ning ühiskonna üldise muutumise käigus, seda eriti 1990. aastate esimesel poolel, aga veel hiljemgi, tekkis olukord, kus määravaks ei olnud niivõrd haridustase, vaid eelkõige õppimisvõime, muutumis- ja tegutsemisjulgus. Nii oli see näiteks valitsusasutustes, IT-sektoris, ärijuhtimises jm.

Sellise mentaliteediga saab osaliselt põhjendada ka noorte vastuseid küsimustele, kas nad otsisid ainult haridustasemele vastavat tööd või sobivad töösäämiseks ka omandatud haridustasemest erinevad variandid. Ligi viiendik noortest vastanutest otsis vaid haridustasemele vastavat tööd ning 4/5 rahuldunuks ka haridustasemest erineva tööga. Need näitajad ei erinenud 15–74aastaste omadest.

Samasugused tendentsid avaldusid ka üksikute näitajate lõikes. Nii näiteks eelistas 2/5 kõrgharidusega noortest haridustasemele vastavat tööd, keskharidusega noorte seas oli selliseid viiendik ning põhi- ja madalama haridusega noortest arvas nii u iga kaheteistkümnes. Mainitud haridustasemetest erinesid keskeriharidusega noored, kellest 70% otsis vaid haridustasemele vastavat tööd. Ilmselt on tegemist asjaoluga, et keskeriharidusega noortel on omandatud teatud erialased teadmised ja oskused, mida soovitakse tööelus realiseerida.

Põhi- ja madalama haridusega noorte andmed viitavad aga meeleheitlikule püüdele üldse tööd leida, sama kehtib põhimõtteliselt ka erialaste teadmiste ja oskusteta keskharidusega noorte kohta.

15–74 aastastest paistsid haridustasemele vastava töösooviga samuti enam silma kõrgharidusega töötajad, kuid nende osakaal oli võrreldes noortega mõnevõrra väiksem (30%). Põhjalikult erinesid aga keskeriharidusega noorte ja 15–74 aastaste seisukohad. Nagu mainitud, soovis selge enamus keskeriharidusega noortest leida erialast tööd, koguvalimis oli selliseid vaid veidi üle viiendiku küsitletutest.

Sama trend ilmnes ka keskharidusega noorte puhul. Ilmselt on siin oma osa elukogemustel, samuti töökoha kui sellise suuremal väärtustamisel. Põhi- ja madalama haridusega töötajate kui tööturu seisukohalt marginaalse grupi hinnangud olid nii noorte seas kui koguvalimis samad. Marginaalse selles mõttes, et tegemist on põhiosas kvalifitseerimata tööjõuga, mida vajatakse suhteliselt vähe.

Kokkuvõte

Niisiis võib ETU 2009 andmetele tuginedes väita, et noorte keskmisest suuremat töötust Eestis ei saa põhjendada indiviidist ega ka subkultuurist tulenevate teguritega. Kahtlemata avaldavad need tegurid mõju indiviidi tasandil, kuid nende faktorite koosmõju ei ole nii tugev, et mõjutada oluliselt noorte kui spetsiifilise grupi olukorda. Seda järeldust kinnitab 15–24 aastaste vastajate võrdlus koguvalimiga (15–74 aastased). Ehkki mõnes lõikes ilmnesevad teatud erinevused (näiteks minimaalselt aktsepteeritava palga osas), olid üldsuundumused siiski samad. Teisisõnu ei leia kinnitust väide, et noored ülehindavad oma nooruse eeliseid või arvavad äsjaomandatud teadmised ja oskused paremaks juba vanade tööturul olijate omadest. Seega tulenevad noorte tööpuuduse põhjused eelkõige struktuursetest teguritest.

Noorte valmisolek tööturul läbilöömiseks ning konkureerimiseks n-ö vanade olijatega sõltub suuresti haridussüsteemis omandatud teadmistest ja oskustest, mis peaksid korvama kogemuste puudumise. See aga omakorda sõltub haridussüsteemi ja tööandjate vahelistest suhetest ning vastastikusest mõjust, aga ka tööandjate tahtmisest ja julgusest võtta tööle noori ning tegeleda nende edasise väljaõppe ja arendamisega, st tööandjate panusest täiendkoolitusse.

Noorte suur tööpuudus ja seda mitte ainult majanduskriisi aastail, vaid pikemas tagasivaates, peaks sundima üle vaatama ka senised tööturumeetmed ning analüüsima nende mõju tööturu uustulnukatele. Noorte töötusega tegelemine tähendab võitlust tagajärgedega, vaja oleks aga tegeleda põhjustega. Esiteks peaks püüdlema selle poole, et vähendada väljalangevust põhikoolist ning tegeleda enam nendega, kelle haridustee piirdub vaid põhiharidusega. Nende noorte võimalused tööturul oma koht leida on väikesed igal ajal, st nii majandusliku tõusu kui languse aastatel. Kuna tööturul kehtib selge reegel — mida kõrgem on haridustase, seda paremad on võimalused tööturul — tuleks igati ergutada ka keskharidusega noorte eriala omandamist.

Kõrgema haridustaseme reeglit ei tuleks siiski üle hinnata, st nõuda, et suurem osa noori omandaks kõrghariduse. Nagu märgitud, on kõrghariduse kättesaadavuse suurenemine viinud olukorrani, kus kõrgharidusega töötajad hakkavad täitma ka ametikohti, mis sellist haridustaset ei eelda.

Intellektuaalomandi kaitse karistusõiguslikke küsimusi seoses võitlusega piraatluse ja võltskaubandusega

Heinu Koitel

Tallinna Tehnikaülikooli Õiguse Instituudi professor, Eesti ja Euroopa patendivolinik

Viimasel kümnendil on maailmas üha enam esile kerkinud mitmed negatiivsed tendentsid. Nimetagem ülemaailmset majanduskriisi, mille tagajärjed annavad tunda veel praegugi (eurosooni probleemid jms), katastroofilisi loodusõnnetusi, näiteks Haiiti maavärin ja Islandi vulkaanipurse, mis tekitas suurt segadust kogu maailma lennuliikluses, Afganistani sõda jms. Samal ajal, ilmselt tulenevalt raskest majandusolukorrast, on suurenenud ka kuritegude arv, need on muutunud jõhkramaks jne. Paralleelselt raskete isikuvastaste kuritegudega (tapmised, vägistamised jms) on suurenenud ka majandusalaste kuritegude (kelmused, arvutikelmused, kriminaalpankrotid jms) arv. Lisaks eelmainitutele on üha enam ka kuritegusid intellektuaalomandi valdkonnas (autoriõiguste rikkumised, piraatlus, kaubamärkide võltsimine jms), millest meedia küll eriti ei räägi, kuid mis siiski oluliselt destabiliseerivad majandust ning tekitavad suurt kahju ausalt tegutsevatele firmadele. Eesti tollilaod on täis konfiskeeritud piraatkaupa, mis tuleb hävitada, kuid see on tõenäoliselt vaid jäämäe veepealne osa, sest enamik võltskaubast jääb avastamata. Kõige sellega peavad toll ja politsei senisest tõhusamalt tegelema.

Alljärgnevalt vaatame lähemalt intellektuaalomandi õiguskaitsega seonduvaid probleeme. Käsitledes intellektuaalomandi õiguskaitse probleematikat, tuleb eelkõige märkida Eesti Vabariigi põhiseaduse § 39, mis sätestab: autoril on võõrandamatu õigus oma loomingule. Riik kaitseb autorite õigusi.

Intellektuaalomandi liigid on autoriõigus, autoriõigusega kaasnevad õigused ehk naaberõigused ja tööstusomand. Autoriõigus tekib automaatselt siis, kui kirjalik või suuline teos on loodud. Seda teost ei ole vaja kusagil registreerida. Tööstusomandi tekkimise eeltingimus on objekti eelnev registreerimine riiklikus registris, millega tihtipeale kaasneb ka õiguskaitsealane ekspertiis Patendiametis.

Intellektuaalomandiga seotud õigused on erilised õigused: need on oma olemuselt mittemateriaalsed.

Mõiste intellektuaalne omand on saanud õigusliku määratluse Stockholmi 1967. a Ülemaailmse Intellektuaalse Omandi Organisatsiooni (WIPO) asutamiskonventsioonis, kus on fikseeritud, et intellektuaalne omand hõlmab õigusi seoses:

- kirjandus- ja kunstiteoste ning teadustöödega;
- esituskunstnike poolt teoste esitamisega, fonogrammidega, raadio- ja teleülekannetega;
- leiutistega kõigis inimtegevuse valdkondades;
- teadusavastusega;
- tööstusdisainilahenduste ehk tööstusnäidistega;
- kaubamärkide, teenindusmärkide, kaubanduslike nimede ja tähistega;
- kaitsetega kõlvatu konkurentsi vastu ja
- kõiki teisi õigusi, mis tulenevad intellektuaalsest tegevusest tööstuse, teaduse, kirjanduse ja kunsti alal.

Põhilised liigid on autoriõigus ja sellega kaasnevad õigused ning tööstusomandi (*industrial property*) õigus.

Intellektuaalomandi liike reguleeritakse õiguslikult erinevalt.

Autoriõigusega (ingl *copyright*) kaasnevad õigused ehk naaberõigused (ingl *related rights* või *neighbouring rights*) kuuluvad teose esitajale, fonogrammitootjale ja raadio- ning televisiooniorganisatsioonile. Mõned sellised iseseisvad õigused kuuluvad ka andmebaasi tegijale, filmi esmasalvestise tootjale jt. Ka need õigused tekivad automaatselt. Nendele iseseisvatele õigustele on pühendatud autoriõiguse seaduse 8. peatükk. Euroopa Liidu direktiividest tulid Eesti õigusesse uued õigused, näiteks andmebaasi tegija, filmi esmasalvestise tootja jt õigused.

Tööstusomand (ingl *industrial property*) on üldmõiste, mis tähistab õigusi kauba- ja teenindusmärkidele, patendiga kaitstavatele leiutistele, kasulikele mudelitele (mõnevõrra madalama tasemega leiutised), uutele taimesortidele jne. Kõigi nende tööstusomandi objektide suhtes kehtivad eraldi seadused. Ka kaitse kõlvatu konkurentsi vastu kuulub tööstusomandi alla.²⁵²

Intellektuaalomandi õiguskaitset reguleerivad ka mitmed olulised rahvusvahelised kokkulepped, millega Eesti Vabariik on ühinenud ja mille sätteid tuleb meil täita. Need on järgmised:

²⁵² Heiki Pisuke, *Autor ja ülikool: Autoriõiguse alused* (TÜ Kirjastus, 2006), lk 18–19.

1. Pariisi 1883. a tööstusomandi konventsioon (Eesti taasühines 24. augustil 1994. a);
2. Berni kirjandus- ja kunstiteoste kaitse konventsioon (Eesti taasühines 26. oktoobril 1994. a);
3. Intellektuaalomandi õiguste kaubandusaspektide leping (WTO TRIPS-leping, Eesti ühines 13. novembril 1999. a). TRIPS-leping on kõige ulatuslikum rahvusvaheline kokkulepe selles valdkonnas.²⁵³

Eespool toodust võib järeldada, et intellektuaalomand on inimese vaimse töö resultaat, mis võib olla väga mitmekesine, kvaliteedilt erinev ning hõlmata eri loominguvaldkondi. Kuulsate heliloojate (sh meie kaasmaalase Arvo Pärdi) heliloomingut, mis on kaitstud autoriõigusega, kuulavad kontserdisaalides tuhanded inimesed, kuid seda saavad miljonid kuulata ka internetist, raadiost või televiisorist, heli- ja videokassetidelt või laserplaatidelt, st tehniliste vahendite abil, milles kasutatud tehnilised lahendused on kaitstud patentidega. Tehnika-saavutused baseeruvad tuhandetel leiutistel, mille loomiseks ja patenteerimiseks on kõrge kvalifikatsiooni ja leiduritalendiga inimesed kulutanud palju aega, energiat ja ka raha. Kõigi aegade viljakamaks leiutajaks tuleb lugeda ilmselt ameeriklast Thomas Alva Edisoni, kes patenteeris üle 1000 leiutise. Eesti väljapaistvaim leiutaja on olnud Walter Zapp, kelle loodud minikaamera Minox saavutas maailmakuulsuse ja patenteeriti paljudes riikides.

Raadiol, teleril, videokaameral, heli- ja videokassetil ning laserplaadil on reeglina ka tootjafirma kaubamärk, mille väljatöötamine, registreerimine ja õiguskaitse nagu ka leiutiste puhul, on samuti seotud kulutustega. Kõigi nende objektide ekspertiisi ja registreerimisega tegelevad patendiametid, mis on loodud kõigis kõrgeltarenenud riikides.

Kõigest sellest tuleneb vajadus inimese vaimse töö resultaatide spetsiifilise kaitse järele, et kompenseerida autorite aja-, energia- ja rahakulu, mis nad on oma kirjandus-, kunsti-, muusika- või muu teose või leiutise loomiseks teinud. Intellektuaalomandi kaitseks on lisaks eespoolmainitutele sõlmitud veel kümneid rahvusvahelisi kokkuleppeid ning kõigis kõrgeltarenenud riikides on kehtestatud sellekohased seadused.

---

²⁵³ Nendest kokkulepetest vt lähemalt: Heinu Koitel, „Mõningaid rahvusvahelise koostöö küsimusi intellektuaal- ja tööstusomandi valdkonnas“, *Audentese Ülikooli Toimetised* (2006), nr 8.

Autoriõigus ja plagiaat

Autoriõiguse seadus võeti Eestis vastu 11. novembril 1992 ja jõustus 12. detsembril 1992, seda on korduvalt muudetud ja täiendatud. Autorile kuulub vastavalt seadusele ainuõigus lubada või keelata oma teose kasutamist teiste isikute poolt ning saada tulu oma teose sellisest kasutamisest, seega võivad teised isikud autoriõigusega kaitstud teoseid kasutada ainult autori poolt antud loa (litsentsi) alusel.

Autoriõigus Eestis kehtib kogu autori eluaja ja 70 aastat pärast tema surma. Autoriõiguse pärimine toimub vastavalt pärimisõiguse üldsätetele. Pärast autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemist võib teoseid vabalt kasutada, nende kasutamiseks ei pea luba küsima ega tasu maksuma.

Selleks, et intellektuaalse töö resultaat oleks kaitstud autoriõigusega, peab see olema teos, mis on väljendatud mingis objektiivses vormis. Teos loetakse fikseerituks, kui selle materiaalne kehastus on pidev või stabiilne ning võimaldab tajuda teost meeleeelunditega, taastada seda või levitada muul moel piiramata aja vältel. Autoriõigusega kaitstakse teose välist väljendusvormi.²⁵⁴

Autoriõigus on kõige laialdasemalt kasutatav moodus õigluse tagamiseks valdkonnas, kus on tegemist kõikvõimalike heli-, muusika- ja pildikandjatega, samuti tarkvaraprogrammidega, mille kasutamiseks on nõutav litsentsi ostmise. Selles valdkonnas esineb massilisi õigusrikkumisi, mida nimetatakse piraatluseks.

Üks autoriõiguse rikkumise drastilisemaid näiteid on plagiaat. Mida siis kujutab endast plagiaat? Plagiaat on loomevargus, teise isiku poolt loodu avaldamine oma nime all, mis tähendab autorluse ebaseaduslikku omastamist. Kui muudes valdkondades (teadus, majandus, filosoofia jmt) on seni plagiaati suhtunud leebemalt, samuti ei ole kõrgkoolides (viimased aastad võibolla välja arvatud) sellele erilist tähelepanu pööratud, siis juristid suhtuvad sellesse reeglina taunivalt.

Plagiaati võib defineerida kui teise autori mõtte, kirjaliku töö, idee või andmete esitamist oma nime all ilma, et sellele oleks viidatud. Plagiaat on väga tõsine akadeemilise eetika rikkumine, ebaeetiline käitumine tegeliku autori suhtes.²⁵⁵ Samas petab plagiaator ka lugejat. Kahjuks on plagiaat võrdlemisi levinud meie kõrgkoolides, kus üliõpilased kasutavad ilma akadeemiliselt

²⁵⁴ vt lähemalt Pisuke, *Autor ja ülikool*, *supra nota* 252, lk 21.

²⁵⁵ Neid probleeme on oma töödes käsitlenud Heiki Pisuke ning ka Kadri Aua. Vt Kadri Aua, „Teoste kasutamine õppe- ja teadustegevuses“, 3 *Õigusinstituudi Toimetised* (2000).

nõutava viitamiseta võõraid allikaid mitte ainult lõputöodes, vaid ka kodutöodes, laadides internetist maha suvalise materjali, mida püütakse näidata enda ideedena. Enamik meie ülikoolide juhte ja õppejõude ei ole seni sellele väga olulisele probleemile piisavalt tähelepanu pööranud. Plagiaadi laialdane kasutamine viitab õppetöö ebapiisavale korraldamisele ning selle üldisele madalale tasemele, millest on ka meedias viimasel ajal korduvalt juttu olnud. Positiivse näitena võiks siin tuua TTÜ Õiguse instituudi, kus viimastel aastatel on hakatud rangelt kontrollima bakalaureuse- ja magistritööde nõuetele vastavust just sellest aspektist (seda tehakse peamiselt interneti abil).

Siinjuures tahaks aga mainida, et mõnikord minnakse oletatavate plagiaatorite tagaajamisel liiale. Kui töös on kasutatud mõnda fraasi, mida pole jutumärkides viidatud, siis see ei ole veel plagiaat. Vaieldav on, kas plagiaadiks võib lugeda ka seda, kui tööstusomandi objekte nagu patente, kaubamärke, tööstusdisainilahendusi jms on rikutud. Plagiaadi klassikalised näited on siiski seotud tsiteerimise reeglite tahtliku rikkumisega, mida pannakse toime enamikel juhtudel just kõrgkoolides. Selle negatiivse nähtusega tuleb hakata tõsiselt võitlema. Tuleks luua spetsiaalsed andmebaasid õppejõududele, kust nad saaksid kontrollida üliõpilastööde koostamise õiguspärasust. Plagiaat ei puuduta ainult üliõpilasi, seda on esinenud näiteks ka dissertatsioonides.

Piraatlus ja võltskaubandus

Vastavalt autoriõiguse seaduse § 80¹-le on piraatkoopia teose või autoriõigusega kaasnevate õiguste objekti mis tahes vormis ilma teose autori, tema õiguste omaja või autoriõigusega kaasnevate õiguste omaja loata mis tahes riigis reprodutseeritud koopia ühes vastava pakendiga või ilma selleta. Piraatkoopiaks loetakse ka teose või autoriõigusega kaasnevate õiguste objekti sellist koopiat, mis on reprodutseeritud välisriigis teose autori, tema õiguste omaja või autoriõigusega kaasnevate õiguste omaja loal, kuid mida levitatakse või kavatsetakse levitada Eestis ilma autori, tema õiguste omaja või autoriõigusega kaasnevate õiguste omaja loata.

Piraatlus ja võltskaubandus intellektuaalse omandi valdkonnas teeb tõsist peavalu kogu maailma õiguskaitseorganeile. See häirib kõige rohkem kõrgeltarenenud tööstusriike nagu USA, Saksamaa, Jaapan jt, kus igal aastal valmistatakse hulgaliselt filme ja videokassette, luuakse arvutiprogramme, patenteeritakse kümneid tuhandeid leiutisi ning registreeritakse suurel arvul kaubamärke.

Piraatluse ja võltskaubanduse vastane võitlus Eestis ei ole olnud seni kahjuks kuigi efektiivne. Sellel on mitmeid põhjuseid. Eelkõige tuleb märkida meie üldist rasket majanduslikku olukorda, mis on tingitud sõdadest ja võõrvõimu pikaajalisest koloniaalpoliitikast. Seetõttu ei ole paljud inimesed majandusliku surutise tõttu võimelised ostma kalleid legaalkaarte ja legaalseid kaubamärkidega markeeritud toodangut. Samas ei teadvusta paljud inimesed ka seda, et intellektuaalse omandi vargus on samasugune nagu näiteks poevargus. Seda peaks meedia avalikkusele rohkem selgitama. Teiselt poolt võiksid ka legaalkaartide ja tarkvara omanikud loobuda suurest kasumijahist ning alandada hindu, et muuta oma toodang ausale ostjale taskukohaseks.

Piraatlusevastase võitluse vähenenud efektiivsus 1990. aastatel oli seotud seda valdkonda seni reguleerinud seadusandlusega, sest tolleaegsed seadused ei võimaldanud kuigi efektiivset võitlust intellektuaalse omandi vargusega. Toll sai tõkestada võltsitud piraatkauba sissevedu vaid juhul, kui omanik esitas tollile kohtu kirjaliku taotluse kauba sisseveo takistamiseks. Omanik aga ei saanud teha taotlust, kui tal polnud võimalik viidata konkreetsele piraat(võlts) kaubale. Tollil puudus ka võimalus piraatkauba erikonfiskeerimiseks ilma kohtuotsuseta, politsei aga ei saanud alata kriminaalasja, kui piraatkaup asus tollilaos, sest tollase tõlgenduse järgi ei olnud selline kaup jõudnud Eesti riigi territooriumile.

Olukord paranes oluliselt, kui Riigikogu võttis 1999. a vastu nn piraatlusevastase seaduspaketi, millega muudeti korraga viite seadust — autoriõiguse, tolli-, tarbijakaitse-, haldusõigusrikkumiste seadust ning kriminaalkoodeksit (RTI 1999, 10, 156). Tõsteti oluliselt karistumäärasid, sh kehtestati vanglakaristus raskete õigusrikkumiste puhul.

Uuendatud seadus käsitles ka erikonfiskeerimisega seotud küsimusi. Nii näiteks sätestati, et erikonfiskeerimisele kuuluvad muu hulgas haldusõigusrikkumise toimepanemise vahend ja riist, võltsitud alkohol ja muu võltsitud kaup ning piraatkoopia ja muu piraatkaup. Näiteks 1999. aasta veebruarikuus avastas Tallinna politsei suure partii võltsviina, kusjuures selgus, et kasutati võltsitud kaubamärke Finlandia ja Gorbachov. Siin oli tegemist juba kahe kuriteoga: esiteks salaviina valmistamise ja teiseks võltsitud kaubamärkide kasutamise. Viinapartii konfiskeeriti. Üleüldse võib rõhutada, et pärast ülalmärgitud seadusemuudatuste vastuvõtmist muutus piraatlusevastane võitlus meil tunduvalt efektiivsemaks, politsei hakkas korraldama regulaarseid reide nn Kadaka turule jm.²⁵⁶

²⁵⁶ Vt lähemalt Heinu Koitel, „Piraatlusele ja võltskaubandusele intellektuaalomandi valdkonnas lüüakse hingekeha“, 7 *Juridica* (1999), nr 3, 124–129.

22. juulil 2003. a võttis Euroopa Liidu Nõukogu vastu määruse nr 1383/2003 teatavate intellektuaalomandi õiguste rikkumises kahtlustavate kaupade suhtes võetavate tollimeetmete ja kõnealuseid õigusi rikkuvaks tunnistatud kaupade suhtes võetavate meetmete kohta. Selle määrusega kehtestatakse, et võltsitud ja piraatkaupa tuleb hoida turult eemal nii palju kui võimalik. Samuti on keelatud sellise kauba sissevedu ühenduse tolliterritooriumile kolmandatest riikidest. Toll peab võtma tarvitusele meetmed võltsitud ja piraatkauba ning teatavaid intellektuaalomandi õigusi rikkuva kauba suhtes, mida parajasti ühenduse tolliterritooriumilt eksporditakse, reeksporditakse või mis on sealt lahkunud.

Võltskaubanduse dünaamika Eestis aastail 2009–2010

2009. aastal avastas Maksu- ja Tolliamet tollikontrolli tulemusel kokku 151000 ühikut intellektuaalset omandit rikkuvat kaupa. Peamiselt oli tegemist jalatsite ja riidekaubaga, aga avastati ka näiteks võltsitud Viagra tablette, komme ja lõhnaõlisid.

2010. aasta jaanuaris ja veebruaris avastas Maksu- ja Tolliamet mitu suurt saadetist võltsitud kaubamärgiga tooteid. Kokku oli saadetistes erinevaid riideesemeid, jalatseid, kosmeetikatooteid ja aksessuaare ligi 174000 ühikut. 26. jaanuaril 2010 saabus Hiinast Eesti tollilattu kaubasaadetus kogukaaluga 15704 kg, mis vastavalt riskianalüüsile suunati läbivaatusele. Kontrolli tulemusel tekkis kahtlus 21 kaubamärgi intellektuaalse omandi rikkumises, mis tänaseks on kaubamärgi omanike poolt ka kinnitatud. Kinni peeti üle 4000 riideeseme, jalatseid ja tehnikat. Kinnipeetud Sony fotokaamerate hinnanguline originaalväärtus on kokku 1,9 miljonit krooni ja Nike spordijalatsite väärtus kokku 111000 krooni.

14. veebruaril 2010 suunati läbivaatusele Lätist Eestisse saabunud kaubasaadetus. Kontrollimisel tekkis kahtlus üheksa kaubamärgi võltsimises. Saadetises oli üle 14000 käekella, lisaks rõivaid ja kosmeetikatooteid. Kokku peeti kinni üle 6000 toote. Kinnipeetud 1940 Nike jope originaalväärtus on kokku hinnanguliselt 480000 krooni ja sama kaubamärgi dresside väärtus 1,6–3,2 miljonit krooni.

Samal päeval jõudis Lätist Eestisse teinegi kaubasaadetus, kokku 20809 kg riideesemeid, mille kontrollimisel tekkis tollitöötajatel kahtlus kaubamärgi intellektuaalse omandi rikkumises. Kinni peeti üle 61000 riideeseme.

22. veebruaril 2010 kontrolliti riskianalüüsist lähtuvalt Hiinast Eestisse saabunud jalatsisaadetist. Tuvastati kahe kaubamärgi võltsimine ning kinni peeti kokku ligi 3000 paari jalatseid.

2010. aasta märtsi keskel avastati Lätist Eesti tollilattu saabunud kauba kontrollimisel viit erinevat kaubamärki kandvad võltsimise tunnustega jalatsid, mida oli kokku ligi 25000 paari, lisaks olid saadetises samade firmade logodega kilekotid. Avastatud võltstooted kandsid selliseid kaubamärke nagu Cucci, Chanel, Dolce & Cabbana, Dior, Adidas, Hermes jt.

Kui konfiskeeritud võltskaubalt on võimalik logod eemaldada, saab kaubamärgiomaniku loal tekstiilitooteid ja jalatseid üle anda hoolekandenasutustele. Möödunud aastal sai Maksu- ja Tolliamet hoolekandenasutustele anda üle 12000 ühiku rõivaesemeid ning jalatseid.²⁵⁷

Ülaltoodust nähtub, et toll on viimastel aastatel aktiivselt tegutsenud piraat- ja võltskaupade kinnipidamisel ja konfiskeerimisel. Siiski jääb suurem osa piraatkaubast avastamata. Seepärast tuleb tolli ja politsei tööd veelgi aktiveerida. Oma panuse saaks siin anda ka Sisekaitseakadeemia, kus peaks sellealast õppetööd intensiivistama, korraldama ühiseid seminare tolli- ja politseitöötajatega, Sisekaitseakadeemia kadetid võiksid osaleda koos tolli- ja politseitöötajatega ühisreididel piraat- ja võltskauba avastamiseks.

Intellektuaalomandi tsiviil- ja karistusõiguslik kaitse

Autoriõiguse seaduse § 81⁷ käsitleb autoriõiguste ja autoriõigustega kaasnevate õiguste tsiviilõigusliku kaitse küsimusi.

Autor või autoriõigusega kaasnevate õiguste omaja võib teose või autoriõigusega kaasnevate õiguste objekti õigusvastase kasutamise korral muu hulgas nõuda:

- teose või autoriõigusega kaasnevate õiguste objekti õigusvastase kasutamise tekitatud varalise ja mittevaralise kahju hüvitamist vastavalt võlaõigusseaduse §-le 1043;
- teose või autoriõigusega kaasnevate õiguste objekti õigusvastase kasutamise lõpetamist ja edasisest rikkumisest hoidumist vastavalt võlaõigusseaduse §-le 1055;
- teose või autoriõigusega kaasnevate õiguste objekti õigusvastase kasutamise teel saadu väljaandmist vastavalt võlaõigusseaduse §-dele 1037 ja 1039.

²⁵⁷ „Maksu- ja Tolliamet avastas suures koguses intellektuaalset omandit rikkuvat kauppa”, *Eesti Ekspress*, 13.04.2010, <www.ekspress.ee/news/paevauudised/tehnoloogia/maksu-ja-tolliamet-avastas-suures-koguses-intellektuaalset-omandit-rikkuvat-kaupa.d?id=30400723>.

Kui teos või autoriõigusega kaasnevate õiguste objekt on autoriõigusakte rikkudes avalikustatud, reprodutseeritud, levitatud, muudetud jne, võib õigustatud isik nõuda:

- teose või autoriõigusega kaasnevate õiguste objekti taastamist esialgsel kujul;
- teose või autoriõigusega kaasnevate õiguste objekti koopia muutmist spetsiifiliste vahenditega või
- piraatkoopia hävitamist.

Intellektuaalomandi kaitse karistusseadustiku järgi

Karistusseadustik näeb intellektuaalomandi õiguste rikkumiste puhul ette küllaltki ranged sanktsioonid. Karistusseadustik võeti vastu 6. juuni 2001. a seadusega. Tänapäevaks on seda seadust muudetud üle 50(!) korra, kusjuures ainuüksi 2010. aastal on seda muudetud ja täiendatud üheksa korda. Siit näeme, et meie õigusloome stabiilsusega on tõsiseid probleeme, eriti kui võrdleme end näiteks Skandinaavia riikidega. Siinkohal oleks seadusandjatel jt spetsialistidel, kes seadusloome tööga kokku puutuvad, otstarbekas tutvuda endise Riigikogu liikme, akadeemik Uno Mereste raamatuga *Õigusloome radadel*. Raamatust võiks hankida inspiratsiooni edaspidiseks mõnevõrra edukamaks tööks, et seadusi ei oleks vaja iga kuu muuta.²⁵⁸

Kuna teose loomine nõuab loojalt teatud oskusi, oma mõtete ja loomuse väljendamisest ning isiklike valikuid, siis isiklikud õigused kaitsevad autori sügavalt isiklikku eneseväljendust. Seega võib tema isiklike õiguste rikkumine tekitada autorile mitte ainult materiaalset, vaid ka moraalset kahju, mille tagajärjel võib autor tunda hingelist valu ja kannatusi.

Karistusseadustiku 14. peatükk on pühendatud intellektuaalomandi vastastele süütegudele. Vaatleme lähemalt mõningaid selle peatüki olulisemaid sätteid.

Karistusseadustiku (edaspidi KarS) § 219 järgi on teose autori ning teose esitaja isiklike õiguste rikkumine kvalifitseeritud karistatava süüteona, mille eest karistatakse rahalise karistuse või kolmeaastase vangistusega, juriidilise isiku puhul siiski vaid rahalise karistusega.

Selle süüteo koosseisu objektiivseteks tunnusteks on autorile ja teose esitajale kuuluvate isiklike õiguste rikkumine, sh ebaseaduslik kasutamine, mis võib toimuda nii tegevuse kui tegevusetuse vormis. Seejuures on antud süüteo koos-

²⁵⁸ Uno Mereste, *Õigusloome radadel* (Tallinn: Juura, 2001).

seisus otse välja toodud vaid üks autorile ja esitajale kuuluva õiguse (õigus autorlusele) rikkumine ehk võõra teose ja teose esituse oma nimel üldsusele teatavaks tegemine, kuna tegu on kõige raskema autori ja esitaja isiklike õiguste rikkumisega. Muude objektiivsete tunnuste osas on kommenteeritava süüteo koosseisu näol tegemist blanketse normiga.²⁵⁹

Autori isiklikud õigused on loetletud AutÕS § 12 ja neist olulisemad on: õigus autorlusele, õigus autorinimele, õigus teose puutumatusel, õigus teose lisadele, õigus au ja väärkuse kaitsel, õigus teose avalikustamisele.

Subjektiivsete tunnuste poolest eeldab vaadeldav süüteo koosseis tahtlust kõigi selle objektiivsete tunnuste suhtes. Süüteo koosseis on täidetud, kui isik paneb teo toime vähemalt kaudse tahtlusega. Tuvastamise juures eeldatakse teose kaitstust autoriõigusega. Tahtluse kindlakstegemisel eeldatakse, et ettevõtjal lasub kohustus tunda oma tegevusala reguleerivaid eeskirju.²⁶⁰

Piraatkoopia valmistamine (reprodutseerimine)

Karistusseadustik peab termini „piraatkoopia valmistamine“ (§ 222) all silmas teose autoriõigusega või kaasnevate õiguste objekti ilma loata reprodutseerimist. AutÕS § 13 lg 1 p 1 järgi loetakse reprodutseerimiseks ühe või mitme ajutise või alalise koopia tegemist teosest või teose osast mis tahes vormis mis tahes viisil.²⁶¹

AutÕS sätted, mida konkreetse käsitletava teoga (piraatkoopia valmistamine) rikutakse, on: autori ainuõigus teose reprodutseerimiseks, autoripoolse loa puudumine, piraatkoopia mõiste.

Ilma autori või autoriõiguste valdaja loata autoriõigusega kaitstava objekti (teose) mistahes riigis reprodutseeritud koopia on olenemata formaadist ja reprodutseerimisprotsessist piraatkoopia. Teose koopia käsitlemisel piraatkoopiana tuleb lähtuda autori, tema õiguste valdaja, autoriõigustega kaasnevate õiguste valdaja või nende esindajate poolt antavatest ütlustest, esitatavatest dokumentidest, teose legaalsest koopiast või muudest eelnimetatud isikutelt lähtuvatest faktidest andmetest.²⁶²

²⁵⁹ Jaan Sootak ja Priit Pikamäe, *Karistusseadustik: kommenteeritud väljaanne* (Tallinn: Juura, 2002).

²⁶⁰ Toomas Seppel, „Autoriõigusega kaasnevate õiguste rikkumine“, Politseide ja prokuröride koolitus, Tallinn (2004).

²⁶¹ Sootak ja Pikamäe, *Karistusseadustik*, *supra* nota 259.

²⁶² Piraatlusevastane võitlus, seminar politseiametnikele (2002).

Teose reprodutseerimise korral seisnevad süüteo koosseisu objektiivsed tunnused teose või autoriõigusega kaasnevate õiguste objekti (esituse, fonogrammi, saate jms) reprodutseerimises levitamise eesmärgil ilma teose autori, tema õiguste valdaja või autoriõigusega kaasnevate õiguste valdaja loata.

Piraatkoopiaga kauplemine

Piraatkoopiaga kauplemiseks loetakse piraatkoopia müüki, rentimist, müügile või rendile pakkumist, samuti piraatkoopia ladustamist, hoidmist või edasitoometamist ärilisel eesmärgil. Kauplemiseks võib lugeda piraattoodete müümist kauplustes, laatadel, müügiks pakkumist Interneti kaudu jne.

Esmane piraatkoopiaga kauplemine on väärtegu, mis rikub järgmisi autoriõiguse sätteid: autori ainuõigus teose levitamiseks, autoripoolse loa puudumine, piraatkoopia mõiste, kauplemise mõiste. Selline tegu kvalifitseeritakse AutÕS § 81 lg 1 järgi (piraatkoopiaga kauplemine).

Piraatkoopiaga kauplemine juhul, kui sama teo eest on kohaldatud väärteokaristus, on kuritegu, mis kvalifitseeritakse KarS § 224 järgi ning karistatakse rahalise karistuse või kuni kolmeaastase vangistusega. Autoriõiguse sätted, mida selle kuriteoga rikutakse, on järgmised: autori ainuõigus teose levitamisele, autoripoolse loa puudumine, piraatkoopia mõiste, kauplemise mõiste.²⁶³ Vaadeldava süüteo subjektiks saab olla isik, kelle suhtes on jõustunud kohtuväliste menetleja või kohtu poolt väärteomenetluses tehtud otsus piraatkoopiaga kauplemise eest ning sellisest otsusest tulenevaid karistusandmeid ei ole karistusregistrist kustutatud. Seejuures on oluline, et süüdlane oleks talle samasuguse teo eest väärteomenetluses kohaldatud karistusest teadlik.²⁶⁴

Võltskaubandus

Võltsitud kaubaga kauplemise eest karistatakse vastavalt KarS § 227 rahalise karistuse või kuni kolmeaastase vangistusega.

Vastavalt KarS § 228 karistatakse patendi, kasuliku mudeli, kaubamärgi, tööstusdisainilahenduse või mikrolülituse topoloogia omaniku ainuõiguse teadva rikkumise eest rahalise karistuse või kuni kolmeaastase vangistusega.

²⁶³ Erik Mandre, „Tarkvara õiguskaitse“ (2003).

²⁶⁴ Sootak ja Pikamäe, *Karistusseadustik, supra nota* 259.

Vastavalt KarS § 209 karistatakse leiutise või tööstusdisainilahenduse avalikustamise eest ilma patendile, kasulikule mudelile või tööstusdisainilahendusele õigust omava isiku loata, enne selle isiku poolt leiutise või tööstusdisainilahenduse avalikustamist või avaldamist seaduses ettenähtud korras, rahalise karistuse või kuni üheaastase vangistusega.

Juriidilise isiku puhul piirdub seadusandja rahalise karistusega.

Eespool toodust võib järeldada, et sanktsioonid intellektuaalomandi süütegude puhul on võrdlemisi karmid, samas tuleb silmas pidada, et kohtud rakedavad neil juhtudel vabaduskaotust väga harva. Siiski rakendati aastaid tagasi vabaduskaotuslikku karistust isiku suhtes, kes rängalt rikkus *Head & Shoulders* kaubamärki ning müüs selle võltskaubamärgi all suures koguses omatehtud šampooni.

***

Töötasin Ivar Aimrega koos aastaid Teaduste Akadeemia süsteemis. Viimase lagunemise järel asusime koos looma Eesti Riigikaitse Akadeemiat (hilisem Eesti Sisekaitseakadeemia), olin Eesti Riigikaitse Akadeemia Nõmme filiaali (Politseikooli) direktor (1992–1993), hiljem tsiviilõiguse õppetooli juhataja (1993–1999). Ivar Aimre oli tol ajal Eesti Riigikaitse Akadeemia õppeprorektor. Kogu selle aja jooksul oli meil tihe koostöö, sest tolle aja rasketes tingimustes (keerulised suhted ühiskonnas, õppejõudude vähesus, pidev rahapuudus jms) oli ka õppetöö organiseerimine küllaltki komplitseeritud. Meenutan soojalt Ivar Aimre toetust, tema kabineti ukсед olid alati avatud ning tavaliselt võis sealt saada tekkinud probleemidele ka positiivse lahenduse. Mul on jäänud Ivar Aimrest kui sõbralikust ning südamlükust kolleegist väga hea mälestus.

Kriminaalmenetlus

Riina Kroonberg

Sisekaitseakadeemia kriminaalmenetlusõiguse õppejõud, õigusteaduse magister

Menetlus ja sotsiaalne tegelikkus

Autor pühendab artikli lugupeetud professorile, õppejõule, kolleegile ja heale sõbrale — igaviku teele läinud Ivar Aimrele, kellega autoril oli au koos töötada.

Ivar Aimre, juristiharidusega tunnustatud sotsioloog ja laia silmaringiga teadlane, tundis huvi erinevate protsesside vastu, mis lähtusid kehtiva õiguse ja sotsiaalse elu vastastikustest suhetest ja probleemidest.

Kuna artikli autorile huvipakkuv valdkond on kriminaalmenetlusõigus ja kriminaalmenetlus, siis leiab artiklis käsitlemist lühiülevaade kriminaalmenetlusest kui õigust rakendavast tegevusest läbi sotsioloogilise prisma.

Teadupärast taotleb igasugune menetlus üldjuhul teatavaid eesmärke, tuleb lahendada eluline juhtum, õiguslik olukord. Kuidas neid eesmärke saavutada, selle määrab ära menetlusnorm ja normi rakendava menetleja oskusteave. Seega võib menetlusnorme käsitleda kui teatavaid juhiseid menetlejale, mis aitavad tal tagada eesmärgi saavutamise. Kuna elulised juhtumid, mida tuleb menetluste abil lahendada, on mitmetahulised, peab selleks puhuks olema ka üsna märkimisväärne juhiste kogum menetlusnormide kujul. Seega on menetlusel ja menetlusnormil omadus ja võime aidata lahendada sotsiaalses elus toimunud õiguslikke olukordi ehk juhtumeid.

Õiguse ja sotsiaalse elu omavaheliste suhete toimimis- ja lahendusprobleeme tavatsetakse pidada materiaalõiguse pärusmaaks. Kuid kas see on õige?

Miks mitte otsida seoseid ja abi menetlusõigusest, mis aitaks sotsiaalses tegelikkuses tekkinud juhtumite lahendamisel rakendada alternatiivseid meetmeid ja kasutada muid vahendeid peale materiaalõiguslike.

Teadupärast ei oleks materiaalõigus ilma menetlusõiguse sekkumiseta teovõimeline. Sellest eeldusest lähtuvalt peab olema teine meetod toimunud juhtumite lahendamiseks. Süütegu kui sotsiaalne nähtus peab saama hinnangu ja lahenduse, see võib aga olla mistahes lahend: karistav, hoiatav, andeks andev.

Väga raske on ette kujutada materiaaõiguse andeks andvat lahendust, vähemalt kriminaalõiguses.

Erialakirjanduses nimetataksegi ju õigust teaduspärast sotsiaalseks korraks, kuna see reguleerib ühiskonnas inimestevahelisi suhteid. Kas ka menetlusõigusel on selline omadus?

Sotsioloogia kui tunnetusteadus uurib ja käsitleb sotsiaalse tegelikkuse probleeme, sh õiguse toimet, õiguse ja sotsiaalse elu vastastikkust seost ja sõltuvust. Kuna õigus on sotsiaalses tegelikkuses toimuvate juhtumite, s.o ühiskondlike suhete korrastaja, siis selle teadmise kaudu tuleks ka kriminaalmenetlusest otsida sotsiaalseid aspekte, st sotsioloogilist tähenduslikkust.

Mõlemad instituudid on määratud reguleerima ja/või uurima eelkõige ühiskonnas toimuvat, sh inimkäitumisega seotud protsesse. Mõlemas on huvipakkuvaks eelkõige inimesest lähtuvad ja inimesega seotud suhted ühiskonnas ja nende seos ühiskondlike protsessidega. Igasugustes inimkäitumuslikes suhetes ja ühiskondlikes protsessides on olulised ka erinevad väärtused ja hinnangud neile väärtustele. Olulist osa väärtushinnangutest omab selles suhtes üksikindiviid ja selle kaudu kogu ühiskond. Oluline on, millise õppetunni juhtum andis, millised väärtused osutusid määravateks igale üksikule indiviidile ja kogu ühiskonnale.

Väärtused ja väärtushinnangud on väga tähtsad nii õiguses kui ka sotsioloogias. Väärtusteta inimene ja ühiskond ei saa olla aktsepteeritav tänapäeva õigusriigis.

Siinkohal on sobiv tsiteerida professor Ivar Aimret, kes on ühes oma sotsioloogilises teoses kirjutanud väärtuse mõtestamisest järgmist:

„Väärtus on ükskõik milline asi, materiaalne või ideaalne, idee või institutsioon, tegelik või kujutletav asi, kõik see, mille suhtes inimene võtab hinnangulise positsiooni ja mille kohta arvatakse, et see on oluline, etendab olulist rolli, ning selle saavutamine, selle poole püüdlemine või selle tõrjumine on vajalik indiviidile või tervele grupile, ühiskonnale.“²⁶⁵

Teadaolevalt on õiguskorras reguleerimist vajavad olukorrad ja suhted erineval tasandil, need on nii inimeste omavahelised suhted kui ka suhted inimese ja riigi vahel. Neis mõlemas on olulisel kohal õigus ja õiglus, mis omakorda eeldab seaduslikkust ning teatavate väärtuste tunnetamist ja järgimist.

Olenemata suhete tasandist toimuvad suhtekorralduslikud tegevused läbi erinevate menetluste, olgu selleks siis seadusloome-, kaebe-, haldus- või tsiviilmenetlus, kriminaalmenetlus koos kohtueelse- ja kohtumenetlusega jne.

²⁶⁵ Ivar Aimre, *Sotsioloogia* (Tallinn: Sisekaitseakadeemia, 2001), lk 92.

Meie igapäevase ühiselu õiguslikul korraldamisel ei saada seega läbi ilma menetlusteta. Sotsiaalse elu õiguslike olukordade ja juhtumite mitmekülsus ja ka kohatine komplitseeritus eeldab rakendusmehhanisme, mis suudaksid tagada piisavalt kiire ja korrektse lahenduse. Sealjuures ei piisa üksnes toimivast rakendusmehhanismist, vaid õigusliku olukorra lahendamine eeldab ka korrektset ja õiglast, s.o seadusest tulenevat lahendust, mis tähendab otsustuse legitiimsust, mille parimaks tagajaks peetakse üldjuhul õiguslikult korrektset ja kohast menetlust.

Sotsiaalses elus aktiivselt tegutsev inimene on üldjuhul ka aktiivne õiguse tarbija ja tema käitumine mõjutab kindlasti sotsiaalset keskkonda. Mistahes sotsiaalsel grupil või üksikindiviidil on olemas argiteadmine õiglusest, õigusest, subjektiivsed teadmised üldkehtivatest reeglitest, sh põhiväärtustest. Kuid eeldada, et neil gruppidel või üksikindiviidil oleks olemas ka teadmised õigustest ja kohustustest juriidilises aspektis, on pisut ennatlik.

Väga oluline on sotsiaalses elus toimuvate õiguslike olukordade juriidiliste lahenduste kaudu teadvustada, mis on õige ja mis väär. Just õiguslike olukordade lahendusprotsessist saadav teadmine on õiguskuuleka inimese kasvatuse seisukohast hindamatu väärtusega. See tähendab ühiskonnas kehtivate väärtushinnangute tunnetamist ja omaksvõtmist, mille tagajärjel eeldatavasti ka rikutakse kehtivaid norme vähem.

Õiguslike olukordade lahendamiseks ja õigusteadmuslike teadmiste omandamiseks rakendatavad menetlused annavad lisaks ka teadmise sellest, et õigus toimib ja kasulikum on käituda õiguspäraselt.

Kokkuvõtteks on konkreetses õigusruumis ja konkreetse elulise juhtumi lahendamiseks kasutatavad menetlused need toimetehhanismid, mis püüavad saavutada vähemalt kolme eesmärgi: tagada õiguse toimimine, anda teadmine heast ja kurjast ning tagada tulevikuks õiguskuulekam käitumine ühiskonnas.

Kui võrrelda sotsioloogiat ja õigusteadust, on mõlemal distsipliinil võimalus ja võime sotsiaalsete suhete korraldamisel tunnetada väärtusi, mis on olulised nii üksikindiviidile kui ka ühiskonnale tervikuna. Lisaks sellele on ka võime ja võimalus suunata ning mõjutada inimest mistahes legitiimsete lahenduste kaudu mõtlema kehtivale õigusele, sh põhiväärtustele, ja edaspidi neid järgima.

Seega on erinevatel menetlustel suur osatähtsus eelkõige õiguse toimimise seisukohast, lisaväärtuseks võib pidada võimet anda teadmine õiguskuulekast käitumisest läbi põhiväärtuste tunnetamise.

Kriminaalmenetlus kui menetluse alaliik, mõiste ja olemus

Mida aga mõista kriminaalmenetluse all ja kas sellel on ka sotsioloogiline tähendus? Menetluse mõistet on erinevad autorid mitmeti sõnastanud. Menetlust sotsioloogilisest aspektist on vähem käsitletud. Mõningad autorid on seda teha püüdnud, kuid mitte väga laialdaselt.

Õigusleksikoni järgi on menetlus kindlas järjestuses tehtavad õigustoimingud.

Niklas Luhmann, juristiharidusega Saksa sotsioloog, sotsiaalse süsteemi teoreetik, on menetluses näinud sotsiaalset fenomeni ja öelnud lisaks järgmist:

„Menetlusi vaadatakse sotsiaalsete süsteemidena, mis on otsustamisprotsessidega sünkroniseeritud, aga mitte identsed. Neis interaktsioonisüsteemides saavad üksikud, mitte aga kõik otsustuse eeldused fikseeritud. Peale selle on eeldused näiteks puudutatud isiku edasise käitumise jaoks, mis ka mõnda funktsiooni täidavad. Sotsioloogiliselt vaadatuna ei lõpe menetlus ainult üheainsa õiguslikult siduva otsusega. Silmas tuleb pidada ka otsuse saavutamise eesmärki, ratsionaalsust. Õigusdogmaatika aga pakub menetluse teoreetiliseks mõistmiseks peamiselt kolme põhimõistet: *toiming* või *situatsioon* (*õiguslik olukord*, *olustik*) või *suhe* (vahekord, seos). Need kolm kontseptsiooni avaldavad kõigepealt sotsioloogialähedast, peaaegu normivaba kogemustele suunatud muljet. Menetluse õigussotsioloogilise teooria jaoks ei piisaks ühestki neist põhimõistetest. Uuemas sotsioloogilises teooriaarengus, mille külge tuleks siduda ka õigussotsioloogia, tuleks sellised mõisted nagu toiming, situatsioon või suhe pigem üle kanda sotsiaalse süsteemi mõistesse ja need ka teoreetiliselt integreerida. Ka menetlus laseb end mõista eri liiki sotsiaalse toimimissüsteemina.”²⁶⁶

Lähenedes teemale kitsamalt, on üheks menetlusliigiks kriminaalmenetlus, mis on ellu kutsutud eelkõige nende eluliste juhtumite lahendamiseks, millel on kuriteo tunnused.

Lähtudes sellest, et kogu meie sotsiaalne tegelikkus ei saa läbi ilma erinevate menetlusteta, on ka kriminaalmenetlusel oma koht ja eesmärk. Teadupärast on kurja teinud inimekäitumise allutamine ettenähtud reeglitele keeruline ja vajab sageli riikliku sunni rakendamist, selleks otstarbeks on kõige sobilikumaks menetlusliigiks kriminaalmenetlus.

²⁶⁶ Niklas Luhmann, *Legitimation durch Verfahren* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1983), S 38–40.

Kriminaalmenetlust kui tegevussüsteemi seostatakse enamasti argiteadmistele tuginevalt kuriteo ja kurjategijaga. Toime pandud kuritegu käivitab kõigepealt kohtueelse kriminaalmenetlusliku tegevussüsteemi, mille tulemusel peab lõppkokkuvõttes sündima mistahes otsustus. Otsustuse võib tuua kohtueelne menetlus või kohtumenetlus, kuid obligatoorseks eelduseks on mistahes otsuse puhul tema legitiimsus.

Vastavalt aja vaimule on kriminaalmenetlust seletatud väga erinevate mõistete kaudu, kuid domineerivamad on olnud — kriminaalprotsess või kaasajal käibel oleva mõiste kohaselt — kriminaalmenetlus.

Kriminaalmenetluse või kriminaalprotsessi alguspunktiks on seega kuriteo-tunnustega teo kahtlus, mille järgselt käivitub inimtegevuslik tegevussüsteem, ehk menetlus, koos kriminaalmenetlusõiguses sätestatud erinevate toimingutega, eesmärgiga olukord lahendada.

„Kriminaalprotsess on seega õigustrakendava tegevuse üks alaliike ja /.../ kriminaalprotsessi sisuks on lihtsalt kindla suunitlusega inimtegevus.“²⁶⁷

Toimingud ongi menetluste olulisemateks tunnusteks ning toimingutega tagatakse ka kriminaalmenetluses eesmärgile jõudmine. Sealjuures tulenevad toimingud seadusest, mis tagavad toimingutes osalejatele nende õigused. Toiminguid teostatakse erinevates menetlusastmetes, s.o kohtueelses- ja kohtumenetluses, vastavalt seadusega sätestatud pädevusele.

„Dünaamilisest vaatekohast moodustab kriminaalprotsess kogumi protsessitoiminguist. Protsessitoiming on tahteavaldus, mis on väljendatud suuliselt või kirjalikult. Neid sooritavad kohus, pooled, nende esindajad ja teised protsessis osavõtjad isikud (tunnistajad, oskurid jne).“²⁶⁸

Lähtudes eelnevast lühikirjeldusest, saab kriminaalmenetluse kohta öelda, et antud menetlusliik on riigile üks kulukamaid ja inimesele stigmatiseerivamaid menetlusliike üldse. Kuid oma olemuslikkuses ei saa kriminaalmenetlus olla ka oluliselt teistsugune, kuna peab tegelema kõige raskemate juhtumitega sotsiaalse elu tegelikkuses.

Sellest tulenevalt on erinevatel aegadel kriminaalmenetluse olemuslikkus muutunud vastavalt ühiskonnas toimuvatele arengutele ja suunitlustele.

²⁶⁷ Eerik Kergandberg, *Algteadmisi kriminaalprotsessist* (Tallinn: Olion, 1990), lk 5.

²⁶⁸ Richard Räägo, *Kriminaalprotsessi õpperaamat* (Tartu: Akadeemilise Koopeertiivi Kirjastus, 1937), lk 18.

Inkvisitsioonilise kriminaalmenetluse olemus

Taoline üksnes süüdimõistmiskeskne kriminaalmenetlus eksisteeris meie õigusruumis väga pikka aega ja seda nimetati inkvisitsiooniliseks kriminaalmenetluseks. Antud menetluses ei olnud enamasti muid väljundeid kui isiku süüdi mõistmine. Isikul oli kohustus süüd tunnistada ja sellel eesmärgil olid kasutusel ka erinevad mõjutusvahendid. Seadusega kirjutati enamasti ette, milliseid tõendeid koguda ja kuidas neid hinnata. Isikute põhiõigused olid teisejärgulised või neid ei järgitud üldse.

Inkvisitsioonilist kriminaalmenetlust iseloomustab eelkõige see, et vajalik on süüteo ilmnemisel alustada kriminaalmenetlust eesmärgiga isikut karistada. Alternatiivseid lahendusvõimalusi kaaluda seadus ei võimaldanud. Sealjuures oli oluline riigi sund või muud vahendid isiku süü ülestunnistamiseks, selleks võis olla nii psüühiline kui füüsiline mõjutamine. Süü tunnistamine oli erilise tähtsusega ja sellel oli tõendite kuninganna tähendus ehk *regina probatorum*. Kohtunik võis rahuliku südamega kohtulause süüdi mõista, kui viimane oma suuga süüd tunnistas. Tõenditest omasid tähtsust kohtualuse süü tunnistamine ja tunnistajate ütlused. Süü oli selge ja lõplik juhul, kui isik surve mõjul oli süüd tunnistanud.²⁶⁹

Inkvisitsioonilisele kriminaalmenetlusele on omane seegi, et kohus tunneb põhjalikult kriminaaltoimiku materjale, kuna saab enne kohtuistungit kogu kriminaaltoimiku enda valdusse. See võimaldab kohtul juba enne kohtuistungit teada süüalust süüstavaid ja ka õigustavaid tõendeid, mis kujundab kohtul enne menetluse algust teatava eelhoiaaku. Inkvisitsioonilisel menetlusel on see-ega palju spetsiifilisi tunnuseid, nagu salajasus, süü tunnistamise nõue, kohtu enda poolt tõendite kogumise nõue, nõrk kaitsja roll jms.

Inkvisitsioonilise kriminaalmenetluse põhitunnustena nimetatakse reeglina salajasust, kirjalikkust ja mittekontradiktoorsust. /.../ Inkvisitsioonilises menetluses on kohtuniku ülesanne tõe väljaselgitamine.²⁷⁰

Inkvisitsioonilisele menetlusele on veel omane uurimisprintsip, kus kohus on tõendamisprotsessis pigem aktiivne kui passiivne.

Kriminaalmenetluslik tegevusaktiivsus inkvisitsioonilises protsessis oli see-ega väga süüstava kallakuga ning kohtumenetluse poolte seisukohad ei olnud kohtule siduvad. Uurimisprintsibiist tulenevalt oli kohus suhteliselt aktiivne ja iseseisev süütõendeid koguma ja otsustama, milliseid tõendeid tuleb arvestada süükküsimuse lahendamisel.

²⁶⁹ *Ibid*, lk 19–21.

²⁷⁰ Priit Pikamäe, „Itaalia kriminaalmenetluse mudel — võimalik lähtepunkt Eesti kriminaalmenetluse reformiks“, 7 *Juridica* (1999), nr 2, 82–86, lk 3.

„Uurimisprintsiiibi kohaselt on kohus süüdistuse kaudu määratud piirides õigustatud ja kohustatud iseseisvaks tegevuseks. Kohus võib menetlusse kaasata ka tõendusteavet, mille kaasamist ei ole taotlenud prokurör ega süüdistatav.“²⁷¹

Taolise protsessi vastu hakati võitlema XVIII sajandil, kus mõttetargad ja juristid alustasid ägedat võitlust tollases mõistes uurlemisprotsessi ehk inkvisitsioonilise kriminaalmenetluse liialduste vastu. Kusjuures tuleb lisada, et ka kanooniline protsess oli rajatud uurlemise ehk inkvisitsiooni põhimõttele. Võistlevat protsessi tunti tunduvalt varem, see kehtis umbkaudu XIII või XIV sajandini.²⁷²

Inkvisitsioonilisele kriminaalmenetlusele ei olnud seega omane süüküsimuse lahendamine pooltevahelise arutamise tulemusel. Kohus kui õiguse mõistja oli aktiivne ka tõendamistegevuses. Kaitsja roll oli marginaalse tähendusega.

Võistleva kriminaalmenetluse olemus

Õiguse ja riigi omavahelise suhte ideaalvormiks peetakse kaasajal õigusriiki. Õigusriigina eksisteerib kaasajal enamik arenenud riikidest, k.a Eesti Vabariik, kes riigina deklareerib demokraatliku õigusriigi põhimõtteid vastavalt põhiseaduse §-le 1.²⁷³

Õigusriiklikule kriminaalmenetlusele tema kogumahus on kõige kohasemaks viisiks peetud võistlevat kriminaalmenetlust. Võistlev menetlus annab võrdsed võimalused ja vabadused kõigile menetlusosalistele oma õiguste eest seista. Kuigi meie tänane kriminaalmenetlus pole veel täielikult võistlev, on sellel siiski suurel määral võistluse iseloom.

Meenutades võistleva kriminaalmenetluse sugemetega menetluse toomist Eesti õigusruumi, on märgilise tähendusega 2004. aastal jõustunud kriminaalmenetluse seadustiku sätestustes täiesti uus lähenemine kohtumenetlusele.

Võistlevuse printsiip on sätestatud KrMS § 14, kus öeldakse, et süüdistus- ja kaitsefunktsioone täidavad eri menetlussubjektid ning prokuröri poolt süüdistusest loobumine on kohtule siduv ja sellele järgneb õigeksmõistev kohtuotsus.

²⁷¹ Meris Sillaots, „Kokkuleppemenetlus kriminaalmenetluses“ Doktoritöö, Tartu, Ülikool (2004), refereeritud: Claus Roxin, *Strafverfaehrensrecht: Ein Studienbuch* (25 Auflage, München: C.H. Beck Verlag, 1998), S 50, 95.

²⁷² Räägo, *Kriminaalprotsessi õpperaamat, supra nota* 268, 19–21.

²⁷³ Eesti Vabariigi Põhiseadus. RT 1992, 26, 349

„Üheski teises õigusharus peale kriminaalmenetluse ei avaldu nii terav vastasseis kahe põhilise kaasaegse õigussüsteemi, Kontinentaal-Euroopa ja Anglo-Ameerika süsteemi vahel. Tõsi, see vastasseis on valdavalt lahenenud ühepoolsest, kontinentaalsesse kriminaalmenetlusse erinevaid võistleva kriminaalmenetluse elemente juurutades. Seetõttu on iseenesest mõistetav, et küsimus Eesti uue kriminaalmenetluse mudeli valikust kujunes üheks olulisemaks probleemiks ka uue kriminaalmenetluse seadustiku eelnõu ettevalmistamisel.“²⁷⁴

Tänasesse Eesti kriminaalmenetlusse on üle võetud Kontinentaal-Euroopa ja *common law* õigusruumide parimad menetlusõiguslikud eeskujud.

Kuigi jah, ka neis õigusruumides on vastakaid seisukohti, millist liiki menetlusi paremaks või kohasemaks peaks pidama. Teadupärast on ka kontinentaaleuroopalikus kriminaalmenetluses võistlevus saanud domineerivamaks. See tähendab suuresti seda, et iga hinna eest materiaalõigusliku tõe tuvastamine ja isiku karistamine pole ainus võimalus menetluslikes tegevustes. Kaasaegne õigusriiklik kriminaalmenetlus võimaldab rakendada ka muid alternatiivseid lahendusi.

/.../ „Angloameerikalikus kriminaalmenetluses on olnud esmajärgulise tähtsusega õigusrahu saavutamine“.²⁷⁵

Suuresti on Eesti tänase kriminaalmenetluse eripäraks või probleemiks see, et erinevalt kohtumenetluse võistlevusest on kohtueelne menetlus inkvisitsiooniline. Kuid siiski saab juba väita, et menetlemisjärgus on olulised muudatused ka kohtueelse menetluse võistlevamaks muutmisel.

Käesoleval ajal on seega seadusandja muutmas kohtueelset menetlust enam võistlevamaks, tuues seadusesse sätte, mis võimaldab olulise tunnistaja ülekuulamist kohtuniku juures. Süüdistuse tunnistaja küsitlemisõiguse andmine vähemalt kaitsjale või tunnistaja ülekuulamine kohtuniku ees tagavad Euroopa Inimõiguste Kohtu nõude õiglasele kriminaalmenetlusele kohtueelses menetluses. Taolised muudatused toovad tänasesse kriminaalmenetlusse enam võistlevuse elemente.

Ajalooliselt varem tekkinud võistleva kriminaalmenetluse põhitunnusteks loetakse avalikkust, oraalsust ja kontradiktoorsust. Võistleva kriminaalmenetluse põhirõhk on asetatud kohtumenetlusele, mille käigus vastaspoolad püüavad

²⁷⁴ Erik Kergandberg ja Priit Pikamäe, „Eesti uue kriminaalmenetluse seadustiku eelnõu lähtekohad“, 8 *Juridica* (2000), nr 9, 555–563, lk 556.

²⁷⁵ Meris Sillaots, „Kokkuleppemenetlus kriminaalmenetluses“ Doktoritöö, Tartu, Ülikool (2004), refereeritud Peter Cramer, „Absprachen im Strafprozess“ — Von Heinz Eyrich (Hrsg), *Festschrift für Kurt Rebmann zum 65. Geburtstag* (München: Beck, 1989), S 155–156.

nende poolt kogutud tõenditele tuginedes veenda kohut oma versiooni õiguses. Iseseisvat kohtueelse menetluse staadiumi võistlev kriminaalmenetlus *common law* süsteemis eriti ei tunne. Nendest põhitunnustest tulenevalt võib võistlevat kriminaalmenetlust defineerida kui menetlust, milles tõendeid koguvad menetluse pooled ja kohtunik üksnes juhib kohtuvaidlust. /.../ Nii on näiteks Anglo-Ameerika kriminaalmenetluse eeskujul Itaalia koodeksis lahti kirjutatud võistlevale kriminaalmenetlusele ainuomased ülekuulamise ja ristküsitluse instituudid. Keskne koht kriminaalmenetluses kuulub kahtlemata kohtumenetlusele.²⁷⁶

Lisaks eelnimetatutele on võistlaval menetlusel veelgi selliseid elemente, mis tagavad piisavalt ausa ja õiglase kriminaalmenetluse kogumahu.

Võistlevale menetlusele on veel omane arutamispriintiip, milles kohtumenetluse pooltel on otsustamisõigus, milliseid asjaolusid nad peavad vajalikuks tõendada ning sellest olenevalt millised asjaolud tõendamiseks kohtule esitavad.²⁷⁷

See tähendab aga loobumist inkvisitsioonilisele menetlusele omasest uurimisprintsibiist selle alguses tähenduses ja on asendunud võistlevale menetlusele omasema arutamispriintiibiga, kus kohtumenetluse pooltel on võrdsed võimalused astuda võrdsesse võistlusse.

Küll aga on kohtupraktikas esitatud kriminaalmenetlustele nõue, mida on kindlasti kergem tagada võistlevas kohtumenetluses. See on kohtumenetluse poolte nn relvade (šansside) võrdsuse nõue (*Waffengleichheit*). Arusaadavalt tähendab menetlusõiguses poolte võrdsus seda, et isikud, kes kohtu ees mõnes vastuoluliste komponentidega menetluses vastastikku seisavad, omaksid võrdsed või vähemalt efektiivsusest võrdväärseid õigusi oma vastassuunaliste huvide teostamisel kohtu ees, mis tähendab nn relvade võrdsuse põhimõtet. See on enamasti võrdsuse juhtmõte ja tähendab õigust ausale, reeglikohasele või kontradiktoorsele menetlusele. See kehtib kõigi osavõtu-, informatsiooni- ja väljaütlemisõiguste suhtes, millega võidakse menetlusest aktiivselt osa võtta.²⁷⁸

Kuid meie tänast õigusmaastikku arvestades pole kriminaalmenetluse puhul mõistetavalt põhiküsimuseks mitte see, kas ja kuivõrd on meie kohtumenetlus võistlev või mitte. Eeskätt tuleb meie õigusruumis kohtumenetluste ja seal-

²⁷⁶ Pikamäe, „Itaalia kriminaalmenetluse mudel“, *supra nota* 270, lk 3.

²⁷⁷ Meris Sillaots, „Kokkuleppemenetlus kriminaalmenetluses“ Doktoritöö, Tartu, Ülikool (2004), refereeritud Werner Beulke, *Strafprozessrecht* (5 Auflage, Heidelberg: Müllers Verl, 2001), S 50.

²⁷⁸ Walter Gollwitzer, *Menschenrechte im Strafverfahren MRK und IPBPR Kommentar* (Berlin: De Gruyter, 2005), S 315–318.

hulgas ka kriminaalmenetluse kujundamisel arvestada nende nõuetega, mis kasvavad välja EIK praktikast ja EIÕK artiklist 6 tuleva ausa (õiglase) kohtumenetluse põhimõttest. Riigikogu poolt ratifitseerituna on EIÕK ja ka selle kohaldamispraktika Eestile teadupärast siduvad. Arvestades seda, et kõnealune ausa kohtumenetluse põhimõte ise on omakorda pärit põhiliselt anglo-ameerikalikust õigussüsteemist (võistleva kohtumenetluse keskkonnast), on iseene-
sest piisavalt põhjust väita, et ka ausat kohtumenetlust aitab paremini tagada just nimelt kriminaalmenetluse võistlevus.

Ausa kohtumenetluse printsiipi peetakse demokraatlikus riigis kriminaalmenetluse „katusprintsiibiks” ning seda paljuski Euroopa Inimõiguste Kohtu Euroopa Inimõiguste Konventsiooni rakenduspraktikast tulenevalt. Ka meie õigusruumis on sellest tulenevalt kujunenud arusaam, et kohtumenetlus peab olema allutatud nimetatud põhimõtetele, mille ühisnimetajaks on ausa menetluse printsiibid. Antud printsiipide rakendamine tagab kõigile kohtumenetluse pooltele võrdsed õigused ning tänase arusaama kohaselt peetakse antud põhimõtet kehtivaks siiski kogu kriminaalmenetluse suhtes.²⁷⁹

Kriminaalmenetluse olemuse muutumine ajas

Kaasajal räägitakse kriminaalmenetluse kontekstis mitte ainult ühest ja ainsast õiguslikult siduvast otsustusest — isiku süüdi mõistmisest — vaid ka kriminaalmenetluse muudest eesmärkidest, nagu õigusrahust, otstarbekusest, ökonoomsusest. Need nn lisaväärtused tähendavad suuremal või vähemal määral loobumist klassikalisest kriminaalmenetlusest, s.o menetluse vahendusel üksnes süüküsimuse lahendamisest.

Kriminaalmenetluse eesmärgist ei tohiks välja jääda inimeste sotsiaalses elus toimuvate õiguslike olukordade ja juhtumite lahendamine alternatiivseid lahendusi otsides, mitte üksnes reeglite vastu eksinut karistades.

Kriminaalmenetlus on kõige koormavam menetlusliik riigile ja ka üksikisikule. Sealjuures mistahes riigi sunnijõu kasutamine läbi kriminaalmenetluse on isiku põhiõigusi riivav ja selgelt ka stigmatiseeriva iseloomuga.

Seega vajab kriminaalmenetlus peale isiku süüküsimuse lahendamise kindlasti ka muude eesmärkide tagamist. Vähem tähtis ei ole selles tegevussüsteemis ka erinevate ressursside kokkuhoid.

²⁷⁹ Erik Kergandberg ja Meris Sillaots, *Kriminaalmenetlus* (Tallinn: Juura, 2006), lk 47–48.

Kaasaegne kriminaalmenetlusõigus pakub seega mitmeid muid võimalusi õigusliku olukorra lahendamiseks. Palju on võimalusi erinevateks lühendatud menetlusteks ja oportuuniteedi printsiibil kriminaalmenetluse lõpetamiseks. Need meetodid võimaldavad hoida kokku erinevaid ressursse nii riigi kui ka üksikisiku seisukohast. Selleks on menetlusõiguses välja töötatud erinevad alused, mis võimaldavad menetlejalte vastavaid otsuseid vastu võtta legitiimselt.

Õiguspoliitiliselt ning menetlusõiguslikult on suuremat rõhku pööratud kriminaalmenetluse kiirusele, ökonoomsusele ja efektiivsusele, „menetlusökoonoomia kriminaalmenetluses tähendab peaaegu alati tõendamiseseme asjaolude väljaselgitamisest vähemal või rohkemal määral loobumist.“²⁸⁰

See omakorda ei takista saavutamast laiemat eesmärki, lahendada sotsiaalses tegelikkuses toimunud eluline juhtum, anda läbi menetluse vähemalt selles juhtumis osalenud isikule teada, et ta on eksinud, kuid saab eksimuse sellel korral andeks. Anda lisaks teadmine, et sotsiaalses ühiseluses kehtivad teatavad reeglid ja üldaktsepteeritavad põhiväärtused, s.o sotsiaalsed normid, mida järgida on kasulik, kui neid rikkuda.

Taoliste alternatiivide kasutuselevõtmiseks oli ka meie ühiskond küps, vajadus oli olemas ja riigi huvi põhjendatud. Sealjuures üksikisiku huvide kaitsmise seisukohast on antud alternatiivid samuti ratsionaalsed, kuna ei koorma pikkade protsessidega, milles nii emotsionaalne kui materiaalne koormus on märkimisväärt.

Erialakirjanduses esineb arusaam, et menetlusökoonoomia põhimõtte peaks olema uues menetluskorras üheks väga tõsiseltvõetavaks põhimõtteks. Siinjuures peab aga arvestama tõsiasjaga, et menetlusökoonoomia kriminaalmenetluses tähendab peaaegu alati vähemal või rohkemal määral tõendamiseseme asjaolude väljaselgitamisest loobumist. Samuti võib menetlusökoonoomiaga kaasneda kas osaline või täielik loobumine nii mõnestki kriminaalmenetluse traditsioonilisest eesmärgist ja seni kehtinud menetlusprintsibist.²⁸¹

Kas eelnev seisukoht saab probleemiks kaasaegsele kriminaalmenetlusele, näitab üldjuhul aeg. Täna sel päeval on pigem suund sellele, et alternatiive otsiv ja võimaldav kriminaalmenetlus on vajalik. Selles on kindlasti oma head ja halvad küljed, kuid ilma selleta ei pruugi ühiskond saavutada pikas perspektiivis seda, mida õigeks peab.

²⁸⁰ Meris Sillaots, „Kokkuleppemenetlus kriminaalmenetluses“, doktoritöö, Tartu Ülikooli Kirjastus (2004), lk 13.

²⁸¹ *Ibid*

Lisaks menetlusõiguslikele alternatiividele räägitakse erialakirjanduses ka sellisest tegevusliigist nagu taastav õigusmenetlus, mille eesmärgiks ei ole üksnes klassikaline eksinu hukkamõist või mõni muu stigmatiseeriv tegevus, vaid pigem vastupidine, isikut mõista püüdev suhtumine. Igasugune kuritegelik käitumine väärib taunimist, kuid kas ka alati karistamist, see on iseküsimus.

„Kriminaal-justiitssüsteemi tegevuse järgne reageering kriminaalmenetlusega ei pruugi alati lahendada ühiskonna probleeme, pigem võib see hoopis probleeme süvendada.

Seega on taastava õigusmenetluse eesmärk parandada kuriteoga tekitatud kahju ning taastada suhted kurjategija, ohvri ja ühiskonna vahel. Selline mudel vastandub nn kättemaksumudelile, pidades tähtsaks leppimist, kaasatundmist ja andestamist kõigi osapoolte vahel“.²⁸²

Seega võib lähemal vaatlusel leida ka kriminaalmenetluses erinevaid aspekte, mille eesmärk ei ole üksnes eksinut karistada, vaid hoopis laiem.

Kokkuvõte

Kokkuvõtteks võib öelda, et kirjutamise ajal hakkas autorile järjest enam meeldima mõte vaadelda kriminaalmenetlust sotsioloogilisest aspektist. Öhku jäi küsimus, kas sotsioloogiat ja kriminaalmenetlust saab omavahel seostada, kas neid on sobilik üldse võrrelda?

Kui käsitleda sotsioloogiat tunnetusteadusena, mis uurib sotsiaalset tegelikust ja kriminaalmenetlust kui õigusteaduse haru, kus püütakse ka välja selgitada, mis tegelikult elulises juhtumis toimus, võib näha nende vahel teatavaid ühisjooni ja seoseid. Õiguse, sh kriminaalmenetlusõiguse ja sotsiaalse elu tegelikkuse juhtumite puhul võib nende omavahelisi seoseid siiski märgata. Kuigi artikli eesmärk ja maht ei eeldanud teema sügavamat lahkamist, tekitas see vähemalt mõtte käsitleda ideed ka edaspidi.

---

²⁸² Jüri Saar, *Kriminaalpsühholoogia* (Tallinn: Juura, 2007), lk 273–274.

Hüpotees teaduse meetodis ja versioon argiteadmise meetodis

Raivo Õpik

SKA kriminoloogia ja kriminalistika õppetooli lektor, TÜ õigusteaduskonna doktorant

Artikkel on mälestuseks Ivar Aimrele — teadlasele, õpetajale ja heale sõbrale, kes oskas näha ja õpetada asjade süsteemsust. Kunagi, kui samal temal arutlesime, soovitas Ivar mul sellest kirjutada. Aga valmis sai see artikkel alles nüüd.

Sissejuhatus

Käesolevas artiklis vaatlen ja võrdlen hüpoteesi teaduse meetodis uue teooria väljatöötamisel ja versiooni argiteadmise saamisel ning selle alusel igapäevaste praktiliste ülesannete lahendamisel. Kuna argiteadmus on väga laiaulatuslik ja mitmepalgeline, on seda terviklikult väga keeruline käsitleda, mistõttu vaatlen sellist argiteadmuse valdkonda nagu kuritegude uurimine ehk kriminaaluurimine.

Nii argiteadmisel kui teadusel ilmnevad oma spetsiaalsed kvaliteedid, loomus ja loomulikud funktsioonid, kuid vaatamata sellele ei ole need antipoodid — neid ei saa *a priori* määratleda väärtuslikumaks ja vähemväärtuslikuks — need pigem täiendavad teineteist. Kahtlemata on neil ka mitmeid erinevusi.

Objekt ja tunnetusprotsess

Teadus on sedavõrd keeruline ja muutuv nähtus, et seda on küll erinevalt kirjeldatud, kuid mitte üheselt defineeritud. Entsüklopeedia kirjelduse kohaselt on teadus „tegevus, mille eesmärk on uute, tunnetuslikult ja praktiliselt oluliste teadmiste saamine ja rakendamine ning juba olemasolevate teadmiste töötlemine, kasutamine ja säilitamine“.²⁸³ Teadusliku teadmise objekt erineb oluliselt igapäevaelu sündmustest — selleks on konstrueeritud situatsioon, eeldused ja lihtsustused. Teadusteadmise arendamise peamine eesmärk on jätkuv uute teadmiste tootmine, uute võimalike sündmuste ja objektide ennustamine.²⁸⁴

²⁸³ Eesti Entsüklopeedia (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1996), 9. kd, lk 317.

²⁸⁴ Rein Vihalemm, *Teaduse metodoloogia* (Tallinn: Eesti Raamat, 1979).

Teadustunnetus erineb muudest tunnetusliikidest eelkõige tunnetuse eesmärgi ja eriti kasutatavate tunnetusmeetodite poolest. Eesmärgiks on tõsikindla teadmise süstemaatiline avardamine, ühiskonnale niisuguste teadmiste hankimine, mis on kasutatavad nende saamise ajast, kohast ja subjektist sõltumatult.

Argiteadmise objektideks on eelkõige igapäevaelu sündmused, esemed, eesmärgid ja vahendid. Argiteadmine on peamiselt suunatud selliste igapäevaste sotsiaalsete, majanduslike ja kultuuriliste ülesannete praktilisele lahendamisele, mis on seotud inimese argivajadustega. Üheks selliseks vajaduseks on ka turvatunne — oma õiguste ja vabaduste vaba nautimine eeldusel, et keegi seda ei takista. Argiteadmises on üldjuhul ülesanne lahendatud, kui inimene ise tunneb, et ta on enda jaoks oma küsimustele vastused saanud.

Esmapilgul tundub nende võrdluste põhjal, et teaduslikud teadmised ja argiteadmised on kaks täiesti erinevat kategooriat, millel on väga vähe ühist, kui üldse on. Kuid nii on see üksnes esmapilgul.

Järgnevalt võrdlemegi kuriteo toimepanemise asjaolude kohta teadmiste saamist kui argiteadmise tekkimist teaduslike teadmiste saamisega.

Ka kuritegude uurimist võib käsitleda kui tunnetusprotsessi eriliiki, millel on aga omad erisused võrreldes üldise tunnetusprotsessiga:

1. Uurimise peamiseks objektiks (esemeks) on inimeste seadusevastased teod. Seetõttu töötab uurija vastutegutsemise õhkkonnas — tal tuleb ületada avalik ja varjatud vastupanu. Kuritegude uurimisele on omane konfliktne iseloom.
2. Faktid ja sündmused, mida on kuritegude avastamisel ja uurimisel vaja tuvastada, on toimunud minevikus. Uurimine on alati suunatud minevikku, tema objekt on oma olemuselt ajalooline, ainulaadne ja kordumatu. Kuriteo uurimise (kriminaalmenetluse) alustamise hetkeks on kuritegu peaaegu alati minevikusündmuseks. Üldjuhul, v.a kuriteo matkimine, ei ole menetlejal võimalik vahetult tajuda ja uurida kuriteosündmuse kõiki elemente. Kuriteo kui minevikusündmuse rekonstrueerimine on võimalik seetõttu, et iga sündmus või nähtus jätab endast jälje nii sündmuses osalevatele objektidele kui ümbritsevasse keskkonda. Iga sündmus või nähtus jätab endast jälgi nii materiaalsesse maailma kui ka inimeste teadvusse. Nende jälgede vahendusel tekivadki teadmised kuriteo toimepanemise asjaoludest. Uurija taastab üksikute jälgede järgi kuriteosündmust — jälgede järgi sündmuse rekonstrueerimine on uurija põhiline mõttetgevus. Seega võib öelda, et kohtueelne uurimine on ühe minevikus toimunud kri-

- minaalõiguslikult relevantse sündmuse asjaolude rekonstrueerimine ja selleks vajalike inimeste ja asjade seaduslik otsimine.
3. Kriminaaluurimine erineb teaduslikust tunnetusest ka eesmärgi poolest. Kriminaalasja kohtueelne uurija ja seda asja arutav kohus ei järgi teaduslikke eesmäärke. Nad tuvastavad kuriteo toimepanemise asjaolusid, mille loetelu on määratletud seadusega; sealhulgas süüdlase süüd,²⁸⁵ st nad lahendavad õigusemõistmisega seotud praktilisi ülesandeid. Eesmärgiks on õiguse subsumeerimine.
  4. Kriminaaluurimine erineb teaduslikust uuringust ka oma olemuselt. Nii on eeluurimine piiritletud varem määratud, mõnikord seaduses kehtestatud tähtaegadega (näiteks jälitustegevusega tõendite kogumine, kuriteo aegumine jms), nõuab kindlasti sunniiseloomuga otsuste vastuvõtmist, toimub seadusega kehtestatud vormis ja see võib toimuda üksnes selleks erivolitusi omavate riigi nimel tegutsevate isikute poolt.
  5. Eeluurimisele on iseloomulik eriliselt kõrge pingelisus, mis on tingitud vajadusest vastu võtta kiireid ja täpseid otsuseid üheaegselt mitmetes erinevates situatsioonides (konfliktsetes ja mittekonfliktsetes). Kriminaalmenetluse spetsiifika muudab tegutsemise taktikalise riski tingimustes tüüpiliseks. Päriselt riski vältimine on ebatõenäoline.²⁸⁶ Uurijat sunnib taktikalise riski tingimustes tegutsema:
    - aja defitsiit;
    - situatsiooni informatsiooniline määratlematus — andmete puudumine igakülselt kaalutletud otsuse vastuvõtmiseks;
    - oma tegevuste edukuse intuiitiivne ettenägemine vaatamata nende riskantsusele;
    - menetluslik vajadus või seadusest tulenev nõue toimingute tegemiseks või otsuse vastuvõtmiseks vaatamata kujunenud situatsioonile. (Näiteks kahtlustatava suhtes tõkendi kohaldamise otsustamine 48 tunni jooksul peale tema kinnipidamist; kahtlustatava esmase ülekuulamise kohustus 24 tunni jooksul jne).

Siinjuures tuleb rõhutada valiku tegemise vältimatust; võimatust otsust mitte vastu võtta (vältida otsustamist) Tõendite hindamise ja võrdlemise ning uurimise edasise käigu läbimõtleamise aeg on sageli seadusega piiratud.

²⁸⁵ Kriminaalmenetluse seadustik § 62.

²⁸⁶ Татьяна Аверьянова, Рафаил Белкин, Юрий Корухов и Елена Россинская, *Криминалистика: Учебник для вузов* (Москва: Норма, 2003), с 546–548.

Teaduslik ja mitteteaduslik mõtlemine

Kuna igasugused teadmised seonduvad tihedalt mõtlemisega, vaatleme siinjuures lühidalt ka seda, mille poolest erineb teaduslik mõtlemine mitteteaduslikust mõtlemisest probleemide ja ülesannete lahendamisel.

Probleemid esitatakse küll küsimustena, kuid see ei tähenda veel iseenesest, et iga küsimus väljendaks probleemi. Küsimus ei ole probleemne:

- kui sellele küsimusele on eelnevalt juba vastus leitud ja puudub alus seda vastust vaidlustada;
- kui sellele küsimusele vastuse leidmiseks on olemas täpne juhend või valem.

Küsimusele vastuse leidmine võib seisneda ka ülesande lahendamises. Igapäevaelus lahendavad ülesandeid nii teadlased kui ka mitteteadlased, kusjuures ülesanded on erineva keerukusega ja võivad olla nii rutiinsed kui ka loomینگulised. Probleemi ja ülesande eristamine ei ole väga lihtne, sest see vahe ei ole rutiinse ja loomینگulise alusel nii ühemõtteline — ka probleemide lahendamiseks on siiski olemas mingid orientiirid ja reeglid ja teiselt poolt ka ülesannete lahendamine nõuab alati teatud määral leidlikkust, kasvõi selles osas, millist valemit selle konkreetse ülesande lahendamiseks kasutada või milline instruksioon valida selle juhtumi lahendamiseks, st millisele tüüpuhtumile vastava reaalelu juhtumiga on tegemist.

Sõna „probleem” sünonüümiks on „uurimisülesanne”. Viimane on eesti keeles kasutusel nii teaduslikus tegevuses kui ka argitegevuses, näiteks kriminaaluurimise läbiviimisel, kusjuures eestikeelse sõna järgi ei ole võimalik eristada, millise uurimisega on tegemist, erinevalt näiteks vene keelest, kus kasutatakse kaht erinevat sõna: *issledovanie* — teaduslik uurimine ja *rassledovanie* või *sledstviye* — kriminaaluurimine.

Siiski on võimalik eristada rutiinseid ülesandeid, loomینگulisi ülesandeid ja probleeme. Käsitledes teaduslikku mõtlemist probleemide ja ülesannete lahendamisel, arwab Indrek Meos oma artiklis „Katse piiritleda mõiste *teaduslik mõtlemine*”, et erinevus seisneb tulemuste uudsuses ja seda järgmiselt:

- Rutiinsete ülesannete lahendamine toimub teatud metoodika või valemi järgi. Mingit originaalsust ei taotletagi. Sellised ülesanded on sageli mõeldud oskuste omandamiseks.
- Loomینگuliste ülesannete lahendamine nõuab leidlikkust ja teatud juhtudel on võimalik välja pakkuda originaalne lahendus. Tulemus ise on aga juba ette teada, st uut tulemust saada ei ole võimalik.

- Probleemide lahendamine või võimaliku lahenduse väljapakkumine nõuab originaalsust. Ka siis, kui keegi on juba mingi võimaliku lahenduse välja pakkunud, on uuel lahendajal võimalik välja pakkuda mõni uus võimalik lahendus. Probleem võib tekkida (ülesanne kasvab üle probleemiks) ka sellisel juhul, kui ühele ülesandele leitakse mitu lahendust ja üheski lahenduses ei näi olevat viga. Probleemina võib vaadelda ka seda, kui on vaja otsustada, millist juhendit, valemit või algoritmi ülesande lahendamiseks kasutada.²⁸⁷

Kui selle määratluse järgi püüda hinnata, millise mõtlemisega on tegemist sellise mitteteadusliku tegevuse (argitegevuse) nagu kriminaalasja uurimise puhul, siis tuleb kõigepealt lähtuda sellest, et iga kuritegu on oma olemuselt unikaalne nähtus nii oma sisemiste põhjuste kui ka väliste avaldumisvormide poolest. Samal ajal on aga kuritegudes ka palju ühiseid jooni, nagu näiteks rünnatava objekti liik (vara, inimelu, isikuvabadus, valimisõigus jne), teo toimepanemise viis (sissemurdmine, võltsimine, kehavigastuse tekitamine) jne, mis võimaldab kuriteod teatavate ühistunnuste alusel rühmitada ja anda metoodikad vastavat liiki kuritegude uurimiseks. Kui nüüd võrrelda kuritegude uurimist eeltoodud määratlusega, siis:

- Rutiinse ülesandega üldjuhul tegemist ei ole, kuna kuritegu uurima asudes on tavaliselt liiga vähe algandmeid, et oleks võimalik koheselt otsustada, millist metoodikat kasutada. Ja kuna iga kuritegu oma olemuselt on juba originaalne, siis ka tulemus on igal konkreetsel juhul teatud määral originaalne. Erandiks on siin vast kriminaalmenetlus nn lihtsas uurimissituatsioonis, kus juba kriminaalmenetluse alustamise momendil on kuriteosündmuse asjaolud ilmselged ja teo toimepannud isik teada.
- Loominguline ülesanne? Tõepoolest nõuab kuriteo lahendamine leidlikkust ja võimalik on originaalse lahenduse väljapakkumine (näit: vaatamata sellele, et leitud laibal on ilmsed vigastused, ei ole siiski tegemist kuriteoga vaid hoopiski enesetapmisega või õnnetusjuhtumiga), kuid probleemiks on, kuidas hinnata seda, kas tulemus ise on juba teada. Kahtlemata ei ole ette teada üks konkreetne tulemus, küll aga on konkreetselt piiritletud võimalike tulemuste kogum ja on ette teada, et tulemuseks on üks nende hulgast. Eeltoodud konkreetse näite puhul siis tapmine või mõrv, enesetapmine, õnnetusjuhtum, haigusesse suremine.

---

²⁸⁷ Indrek Meos, „Katse piiritleda mõiste teaduslik mõtlemine“, *Acta Universitatis Scientiarum Socialium et Artis Educandi Tallinnensis* (1998).

- Problem? Kuna iga kuritegu on oma olemuselt unikaalne, nõuab ka iga konkreetse kuriteo uurimine ainult sellele juhtumile sobilikku originaalset lähenemist. Probleemina saab vaadelda ka pidevalt muutuvat uurimissituatsiooni. Vastavalt situatsiooni muutumisele tuleb valida ka tegutsemise algoritm.

Ka siis, kui keegi on juba mingi võimaliku lahenduse välja pakkunud, on uuel lahendajal võimalik välja pakkuda mõni uus võimalik lahendus. Nii võib olla kriminaalasi saadetud prokurörile ühe isiku kahtlustuses, kuid prokurör võib leida, et kahtlustatavaks on hoopis keegi teine, näiteks samas kriminaalasjas seni tunnistajana esinenud isik. Samuti võib kohus leida, et süüdistatav ei ole süüdi ja kuriteo on toime pannud keegi teine.

Hüpotees ja uurimis- ehk menetlusversioon

Nagu teadusliku teooria tekkimises on oluline osa hüpoteesil, nii on kriminaalasjas kuriteo toimepanemise asjaolude tuvastamisel ja selle põhjal kuriteosündmuse rekonstrueerimisel oluline osa uurimis- ehk menetlusversioonil. Vaatamata sellele, et kasutatakse erinevaid termineid, on mõisted oma sisult küllaltki sarnased. Vaatleme neid allpool.

Hüpotees

Eristatakse teaduslikke, üksik- ja tööhüpoteese ehk ajutisi hüpoteese.

Teaduslik hüpotees on teadaolevatel faktidel ja seadustel põhinev oletus looduse, ühiskonna või mõtlemise arenemise seaduspärasustest, s.o üldise iseloomuga nähtustest, mis on teadusliku uurimise esemeks.

Üksikhüpotees suhestub mingi ühe konkreetse faktiga, nähtusega või faktide, nähtuste grupiga ja seletab üksnes neid.

Töö- ehk ajutine hüpotees puudutab nagu üksikhüpoteeski ühte fakti või nähtust või nende gruppi, kuid annab neile tingliku seletuse, millel on ajutine iseloom ja mis on ette nähtud edasiseks uurimiseks.²⁸⁸

Empiirikud ja induktivistid ei pidanud hüpoteesi teadusliku teadmise saamisel oluliseks. Kui nad neid kasutasidki, siis kalduti hüpoteesides nägema kogutud faktide induktiivse üldistamise iseeneslikku tulemust, st kokkuvõtet suurest

²⁸⁸ Татьяна Аверянова, *et al*, *Криминалистика*, *supra nota* 286, с 474–475.

hulgast faktidest ja ei enamat. Faktide ja hüpoteeside omavaheline suhe on aga oluliselt keerukam. Mingit universaalset mehhanismi, mis töötleks kogutud toorfaktid teooriateks, ei ole olemas. Samuti ei saa faktide kogumine ise toimuda ilma mingi aluseta, see tähendab, et juba faktide kogumisel (vaatlus, eksperiment) on aluseks hüpotees kui üks probleemi võimalikke lahendusi. Seega ei saa hüpoteesi vaadelda kui vaid empiiriliste faktide korrastamist, vaid ta on andnud juba nende faktide kogumisele suuna ja annab nendele ka mõnesuguse seletuse.

Teaduse metodoloogia on püüdnud anda tingimusi ja kriteeriume, millele peaksid kõik teaduslikud hüpoteesid vastama:

- hüpotees peab vastama teadaolevatele faktidele ja ei tohi olla nendega vastuolus;
- hüpoteesid peavad olema kooskõlas teaduse seadustega;
- hüpotees peab olema kontrollitav;
- hea hüpoteesi tunnuseks on tema üldistamisvõime, st ta seletab märksa rohkem, kui temalt algselt oodatakse;
- hüpotees olgu võimalikult lihtne.²⁸⁹

Uurimisversioon

Uurimisversioon on kriminaalasjas kogutud andmete analüüsimise ja hindamise alusel tehtud loogiliselt põhjendatud oletus uuritava sündmuse iseloomu ja asjas tähtsust omavate või tähtsust omada võivate faktide ja nähtuste või selliste faktide ja nähtuste gruppide kohta.

Oma loogiliselt olemuselt on uurimisversioon üksikhüpoteesi derivaat. Selgitades üksikute faktide olemust, päritolu ja seoseid, omab ta tähendust üksnes sellel konkreetsel juhul, kuid samas ei ole ta ajutise iseloomuga. Olles püstitatud, pretendeerib ta tõesusele, st seletuse püsivusele. Versioone võib küll välja vahetada, kuid mitte seoses aegumisega, vaid seetõttu, et need on kummutatud kui valed.

Uurimisversioonil on kohtueelses menetluses kahesugune tunnetuslik roll:

- seletada lähteandmete pinnalt tõenäosuslikus vormis sündmuse laadi ja asjas tähtsust omavaid asjaolusid;

---

²⁸⁹ Vihalemm, *Teaduse metodoloogia*, supra nota 284

- suunata otsima uusi andmeid, mis kinnitaksid või lükkaksid ümber uurimisversioonis esitatud oletuse. Sellega kindlustatakse uue informatsiooni, sh tõendite sihipärane kogumine.

Pikka aega on valitsenud arvamus, nagu saaksid versiooni püstitamise aluseks olla üksnes tõendid. Praeguseks on aga sellest seisukohast loobutud, selgitades, et kuna versioon on oletus, mis kuulub kontrollimisele sõltumata oma alusest, siis puudub mõte kunstlikult ahendada lähteandmete baasi.²⁹⁰ Samuti ei saa lugeda põhjendatuks uurimisversiooni püstitamise eesmärgi piiramist üksnes tõendamiseseme asjaoludega, kuna praktilises kriminaalmenetluses püstitatakse versioone ka selliste kuriteo uurimise seisukohalt tähtsate asjaolude kohta, millised ei ole tõendamiseseme asjaoludeks, nagu näiteks tõendi allikate ja nende asukoha, kuriteo toimepannud isiku väljanägemise ja omaduste jne kohta.

Uurimis- ehk menetlusversiooni erinevus muust üksikhüpoteesist seisneb selles, et see:

1. konstrueeritakse ja kasutatakse ühiskondliku praktika spetsiifilises sfääris — kriminaalmenetluses;
2. püstitatakse ja kontrollitakse selleks spetsiaalselt seadusega volitatud isikute poolt, kes üldjuhul tegutsevad riigi nimel;
3. selgitab kriminaalasjas tõe tuvastamiseks tähtsaid fakte ja asjaolusid;
4. peab olema kontrollitud seadusega piiritletud aja jooksul;
5. kontrollitakse seadusest tulenevate spetsiifiliste meetoditega;
6. kontrollitakse tingimustes, kus on võimalik tõe varjamisest huvitatud isikute aktiivne vastutegutsemine.²⁹¹

Uurimisversioon ei ole meelevaldne oletus, vaid ta peab olema:

1. põhjendatud — peab rajanema olemasolevate andmete analüüsil;
2. kontrollitav — peab olema selline oletus, mida on võimalik kõrvutada kriminaalasjas kogutud või kogutavate tõenditega (seaduses ettenähtud vahenditega ja viisil kogutud andmetega);²⁹²
3. konkreetne;
4. loogiliselt üles ehitatud — selles ei või olla vasturääkivusi.

²⁹⁰ Татьяна Аверьянова, *et al*, *Криминалистика*, *supra nota* 286, с. 474–475.

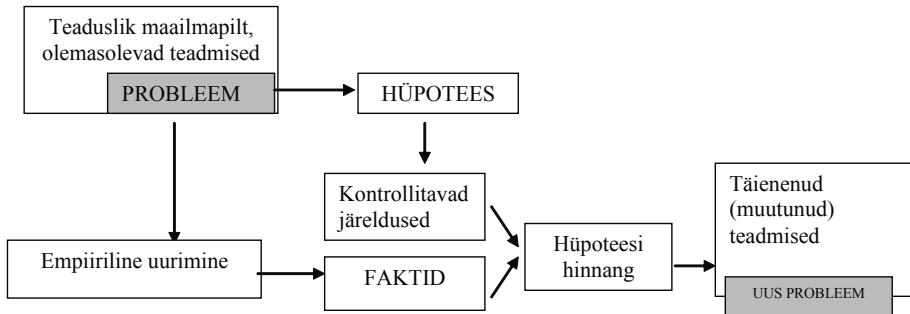
²⁹¹ Ирина Александровна Архипова, „Криминалистические версии и планирование расследования“ — Александр Волынский и Владимир Лавров, *Криминалистика* (Москва: Юнити-Дана, 2008), 352–369, с 353.

²⁹² Herbert Lindmäe, *Menetlusmetoodika I* (Tallinn: Juura, 1998), lk 16.

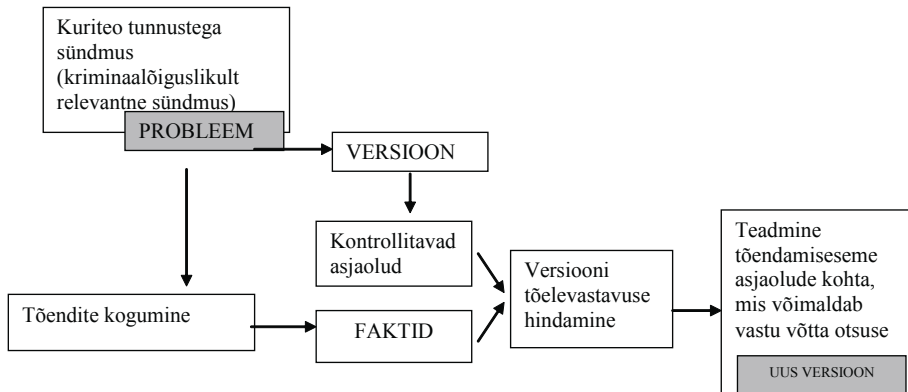
Kokkuvõtteks

Kui vaadelda Argentiina filosoofi M. Bunge loodud teadusliku meetodi skeemi, võib täheldada, et ka kuritegude uurimine ja kriminaalasjas tõe tuvastamine toimub põhimõtteliselt samasuguse skeemi kohaselt:

Kriminaalasja uurimise üldskeem

Teadusliku meetodi üldskeem²⁹³

Sellest skeemist nähtub, et nagu teadusliku teadmise tekkimise suunaandjaks on probleem ja hüpotees probleemi võimalikust lahendusest, on see nii ka kuriteo uurimisel kriminaalmenetluses. Siin on probleemiks kriminaalõiguslikult relevantse sündmuse rekonstrueerimise seisukohalt tähtsust omav asjaolu, milline ei ole veel teada. Selle asjaolu kohta tehtud oletus — versioon — annab suunitluse faktiliste andmete kogumiseks selleks, et kontrollitavate asjaolude ja kogutud faktiliste andmete kõrvutamise kaudu kontrollida püstitatud versioo-

²⁹³ Mario Bunge, *Scientific Research I: The Search for System* (Berlin, 1967), S. 9

ni tõele vastavust. Tulemuseks on uue teadmise saamine uuritava sündmuse sellest asjaolust, mille kohta oli püstitatud versioon. Kui selleks uueks teadmiseks oli, et versioon ei leidnud kinnitust, püstitatakse uus versioon, mille kontrollimine toimub jällegi sama skeemi järgi.

Eeltoodust võib teha järelduse, et kuritegude uurimine on meetodi poolest suuresti sarnane teadusliku uurimisega, eriti ajalooteadusega. Teaduse ja teadusesarnaste tegevuste tarvis on aga eelkõige vaja õppida vastava valdkonna metodoloogilisi aluseid. Kriminalistika rajajaks peetav Hans Gross on kirjutanud oma kohtu-uurija käsiraamatus umbes nii, et kohtu-uurija töö ei ole kunst, vaid kunsttükk — see kunsttükk ei ole suur, vaid koosneb reast väikestest kunsttükkidest (tegevustest või võtetest), mida on vaja teada, aga selleks, et teada, on need vaja eelnevalt selgeks õppida. Õppimiseks on aga kool, kus kohtu-uurijaid välja õpetatakse.²⁹⁴

---

²⁹⁴ Гансъ Гроссъ, *Руководство для судебных слѣдователей, чиновъ общей и жандармской полициии др* (Смоленск: Типо-Литографія, насл. Ф.В. Зельдовичъ, 1895), с 13. Originaaltekst: „Die Arbeit des U.R. ist keine Kunst, aber ein Kunststück — dies Kunststück ist kein grosses, aber es besteht aus einer langen Reihe von kleinen Kunststücken — diese muss man aber können, um sie zu können, muss man sie erst einmallernen, und dazu diene eine Schule, auf der die U.R. tüchtig herangebildet werden“ — samas lk 175.

Õigusteadus ja kriminalistikatehnika

Annika Lall

SKA Kriminoloogia ja kriminalistika õppetooli juhataja-dotsent

Kriminalistikatehnika seoste uurimisel õigusteadusega tuleks vaadelda õigusteaduse süsteemi, mille alusel on rajatud õigusnormide süsteem. Viimane omakorda koostatakse sõltuvalt ühiskondlike suhete iseloomust ja reguleerimise meetoditest.

„Toimiva õigusesüsteemi küsimus on tihedalt seotud õigusteaduse süsteemi küsimustega. Kehtiva õiguse süsteem määratleb peamised teaduse süsteemid. See tähendab, et peamised õigusteaduse elemendid vastavad kehtiva õiguse harudele“, täheldasid V.H. Tšikvadse ja T.A. Jampolskaja.²⁹⁵

Kehtiva õiguse süsteem ei toeta õigusteaduse süsteemi, vaid määratleb õigusteaduse harude süsteemi: riigiõigus, tsiviilõigus, perekonnaõigus, karistusõigus, menetlusõigus (haarates nii tsiviil- kui ka kriminaalõiguse), finantsõigus jne.

Ühiskonna ja ühiskondlike suhete arenedes täiustuvad õigusharude vahelised sidemed ja seosed-üleminekud, kutsudes esile uusi nähtusi. Tihti on need seosed nii spetsiifilised, et nende omandamiseks on vajalik end kurssi viia erinevate teaduste saavutustega. Tekivad harudevahelised seosed õigusteadusega, näiteks pangandus-, transpordiõigus jne.

Ühiskondlike suhete muutused ja areng viivad selleni, et spetsiifilised seaduspärasuste ühendused tekivad mitte ainult õigusteaduse, vaid õigus- ja ühiskonnateaduste, aga ka õiguslike ja loomulike seoste vahel. Nii tekivad õigusteaduse eriharud: kohtustatistika, kohtupsühholoogia, kriminalistika, kriminoloogia, jälitustegevuse teooria jne.

Peale eelnimetatute kuuluvad õigusteaduse süsteemi riigi ja õiguse ajalugu, mis käsitleb riiki ja õigust nende konkreetsetes ajaloolises arengus (konkreetsetes riigis või kindlas ajastus) ning riigi ja õiguse teooria, mis õpetab kõigile üldisi riigi ja õiguse eksisteerimise seaduspärasusi.

Kõik õigusteaduse harud, vaatamata nende erinevale regulatsioonivaldkonnale, omavad arengu seaduspärasusi ja n-ö „võrdseid kodaniku õigusi“. Igaüks neist, olles õigusteaduse element tervikuna, omab küllaldaselt iseseisvuse, pü-

²⁹⁵ Виктор Чхиквадзе и Цецилия Ямпольская, „О системе советского права“, *Советское государство и право* (1967), № 9, с 39.

simise ja autonoomsuse eksisteerimiseks. Õeldu kehtib ka kriminalistika kohta. Sellest tulenevalt nimetatakse kriminalistikat teinekord teisejärguliseks ehk alluvaks, kriminaalmenetluse suhtes rakenduslikuks teaduseks.²⁹⁶

Sellega seoses kirjutab R.S. Belkin: „Kriminalistika iseenesestmõistetavalt ei ole teisejärguline teadus kriminaalmenetluse suhtes. B.M. Šaveri tees sai arenduse S.P. Mitritševi, A.I. Vinbergi, N.T. Malahovski jt kriminalistide töodes ning meie arvates see ei vaja täiendavat argumenteerimist. Rõõmustav on märkida, et ta ei ole paljude protsessualistide arvates võistlev ega rõhuv.”²⁹⁷

Rääkides lubamatutest klassifitseerimistest teaduses, peab olema alati valmis kokkupuuteks millegi täiesti uuega, millega kaasnevad küllaltki tõepärased argumendid.

Nii tuleb E.D. Grazdannikov välja uue järjekordse teaduse klassifikatsiooniga, liigitades sellisesse kategooriasse nagu „antipatoloogilised teadused“ osaliselt sõjateadused, kriminalistika, kohtumeditiini jt.²⁹⁸

Esitatud klassifikatsiooni on E.D. Grazdannikov argumenteerinud järgmiselt: „Antipatoloogilised teadused on need, mille alla kuulub võitlus inimeste elu ja tervise eest”. Sellest tingitult liigitas ta kriminalistika ühiskondlikusse antipatoloogiliste teaduste kategooriasse, mis on kutsutud võitlusse sellise patoloogiaga nagu kuritegevus.

Arvestades kriminalistika iseseisvust, vaatleme seost kriminalistikatehnikaga, mis on kriminalistika kui teaduse element, ja selle seoseid teiste õigusteaduse harudega.

Nimetatud seos realiseerub kahel suunal — teoreetilisel ja praktilisel. Kriminalistikatehnikal on peamine kokkupuude alljärgnevate õigusteaduse distsipliinidega:

1. kriminalistikatehnika ja riigi ja õiguse teooria;
2. kriminalistikatehnika ja kriminoloogia;
3. kriminalistikatehnika ja kriminaalõigusteadus;
4. kriminalistikatehnika ja kriminaalmenetlusteadus.

Antud artiklis võtame vaatluse alla kaks esimest jaotust, kus püüame leida seosed kriminalistikatehnika ja riigiõiguse teooria ning kriminalistikatehnika ja kriminoloogia vahel. Kahte järgmist jaotuste rühma antud artiklis ei käsitleta.

²⁹⁶ Александр Васильев, *Криминалистика* (Москва: МГУ, 1980), с 12.

²⁹⁷ Рафаил Белкин, *Курс криминалистик* (Москва: Юрист, 1997), с 173–174.

²⁹⁸ Евгений Гражданников, *Метод построения системной классификации наук* (Новосибирск, 1987), с 66.

Kriminalistikatehnika ning riigi ja õiguse teooria

Rääkida riigi ja õiguse teooria otsesest ja vahetust mõjust kriminalistikatehnikale oleks ilmne liialdus. Samas ei valmista erilisi raskusi leida kriminalistikas tervikuna vahetuid seoseid riigi ja õiguse teooria üldiste seisukohtadega. Tehes kindlaks selliste seoste olemasolu, võib rääkida vahetust mõjust üldisele teooriale ja kriminalistikatehnikale. Kõigepealt, jutt peaks liikuma õigusliku mõtlemise suunas, mis formuleerib esmajärjekorras üldise riigi ja õiguse teooria õigusteaduse esindajate (praktikud ja teoreetikud) seas, sealhulgas ka kriminalistikas.

Õiguslik mõtlemine puutub kokku normatiivsete vajadustega ühiskondlikus elus, teatud normatiivses suhtes, vahendades võimu neile või teistele nähtustele interaktsioneeritud reaalsusega. Omades spetsiifilist loogikat sotsiaalses tegelikkuses, meile antud mõtteviis üllatab ja kasutab spetsiaalseid õiguslikke mõisteid, millest tulenevalt kujunevad teatud normatiivaktide vajadused, mis on laialt levinud tänu riigiõiguse üldteooriale, ja mida iseloomustatakse kui normatiivseid.²⁹⁹

Kriminalistide seas on selline mõttearendus peamiseks koosmõju näitajaks üldises riigi ja õiguse teoorias.

Riigi ja õiguse teooria osutab vahetut suunavat kaasmõju kriminalistikale tervikuna ja ka tema elementidele: teooria üldistele põhimõtetele, kriminalistika-tehnikale, kriminalistika taktikale ning erinevate kuritegude liikide hoiatavale mõjule nende uurimise metoodikas.

See seisneb selles, et kriminalistikalised kontseptsioonid, vahendid, meetodid ja soovitusel töötatakse välja vastavuses riigi ja õiguse teooria teaduse printsiipide ja seisukohtadega.

Kriminalistikatehnikas üldiste seisukohtade ja printsiipide väljatöötamisel (julgeolek, teaduslikkus, eetilisus, ökonoomsus jne) juhinduvad kriminalistid osaliselt riigi ja õiguse teooria alustest.

Rääkides kriminalistikatehnikast, peame me pidevalt meeles pidama ühtset seost teiste kriminalistika osadega ja vaatlema riigi ja õiguse teooria koosmõju.

Kategooriad nagu õigusrikkumine ja kuritegu on mõisted, mis avanevad üldises teoorias, olles alusepanijaks kuritegude uurimise metoodikale. Veel enam,

²⁹⁹ Владимир Бабаев, *Советское право как логическая система* (Москва: Акад МВД СССР, 1978), с 110.

väljatöötatavates kriminalistika mõistetes „kuritegude kriminalistikaline iseloomustus“, „kuritegude uurimise erimetoodika“ leiavad need otsese väljenduse üldises teooria kategooriaalses mõistes. Silmas peetakse antud juhul sellist mõistete süsteemi, nagu „võimalus, aeg ja kuritegude sooritamise koht“, „kurjategija isiksus“, „tekitatud kahju suurus“.³⁰⁰

Ei tohi unustada ka seda, et globaalne mõiste „kuritegu“, tema koosseis, objekt, objektiivne külg, subjekt, subjektiivne külg sõnastatakse samuti üldise õiguse teooria järgi ja on ahelas üldine teooria — kriminaalõigus — kriminalistika, moodustades uurimise aine kuritegude uurimise metoodika osa.

Just need kategoorilised mõisted lubavad kriminalistikal äärmiselt täpselt sõnastada peamised seisukohad. Koos sellega pööratakse igas metoodika osas ja kriminalistikalisel iseloomustuses väärilist tähelepanu sellisele elemendile nagu „kuriteo materiaalsed jäljed“. See on juba otsene väljund kriminalistika-tehnikasse, tema võtetesse, vahenditesse ja töö- võtetesse.

Kriminalistikatehnika meetodite ja vahendite võimalused realiseeruvad ühiskonna õigusnormide rakendamise protsessi koosmõjus. Õiguslik regulatsioon realiseerub vastava mehhanismi abil nagu ka tema protsessi koosmõju sotsiaalsele süsteemile, mis töötatakse välja riigi ja õiguse teoorias.³⁰¹

Seega kriminalistid peavad arvestama kaasaegset majanduslikku olukorda, välja töötama ja juurutama õiguskaitseorganite praktilisse tegevusse selliseid kriminalistikatehnilisi meetodeid ja vahendeid, mis vastavad praktikas vajaminevale ja on adekvaatselt paigutatavad riigi kriminogeensesse olukorda.

Rea kriminalistikateadlaste arvates liigub kriminalistikalistehniliste meetodite ja vahendite väljatöötamine kaasaegsetes tingimustes järgmises suunas:

1. printsipiaalselt uute meetodite ja vahendite rakendamine, parandamiseks võimalust saada tõenduslikku informatsiooni;
2. olemasoleva jälgedega töötamise metoodika täiustamine;
3. kriminalistikatehnika vahendite ja nende komplektide hulga suurendamine.

Tundub, et selline käsitlus on pisut lihtsustatud. Kriminalistikatehnika meetodite arendamise teed ja vahendid sõltuvad paljuski nende vajadusest uurimispraktikas, aga teisest küljest ka teaduse ja tehnika võimalusest, teadusliku potentsiaali tasemest ühiskonna arengu teatud etapil ja tema seosest erinevate teadusharudega.

³⁰⁰ В.К. Кабаев, *Общая теория права* (Нижний Новгород, 1993), с 436–437.

³⁰¹ Александр Шабалин, *Методологические вопросы правоведения* (Саратов: Саратовский гос Унт, 1972).

Antud juhul mängib olulist rolli ühiskonna nõudlus pakutavate kriminalistikaliste meetodite ja vahendite osas ning õigusliku otsustatavuse lubatavus kasutada neid kui tõendamise vahendeid.

Näiteks võib tuua probleemid odoroloogiaga, polügraafiaga, elanikkonna daktyloskopeerimise arvestusega jne, kus seaduslooja konservatiivsus ja ühiskonna teadlikkus muutuvad takistuseks uute teadustehnoliste meetodite ja vahendite juurutamisel praktikasse.

Teisiti öeldes võib kriminalistika täielikult ja kriminalistikatehnika osaliselt loota sotsiaalsele, õiguslikule toetusele, mis saab alguse riigi ja õiguse üldteooriast. Kriminalistika kui teadus peab suutma igal juhul tõestada selliste algatuste vajadust ja eesmärgipärasust ühiskonnale.

Sel moel võib konstateerida, et riigi ja õiguse teooria ja kriminalistikatehnika vaheline seos ei seisne ainult „juhtimises“, vaid eksisteerib arengus, koosmõjus ja toimingutes, kusjuures kriminalistikatehnika väljatöötatavad vahendid ja meetodid realiseeruvad õiguslikus regulatsiooni mehhanismis, et tugevdada õiguskorda.

Riigi ja õiguse teooria teadus hindab omakorda kriminalistikatehnika väljatöötatud vahendeid ja meetodeid ning arvestab kriminalistika saavutustega oma seisukohtade ja kontseptsioonide arendamisel.

Antud lõigu tahaks lõpetada positiivselt, aga objektiivsus sunnib ütlema ka muud.

Kriminalistika (kriminalistikatehnika) seoste uurimine riigi ja õiguse üldteooriaga ei ole ainult kriminalistide, vaid ka õigusteoreetikute ülesanne.

Vaadeldud seoste uurimine ei ole kriminalistika püüdlus tõsta oma tähtsust, tõestades „sugulust“ üldise teooriaga, see on tähtis teaduslik ja ühiskondlik ülesanne. Tehnikaajastul oleks õigusteoreetikutel vaja uurida õigusteaduse tehnilisemaks muutmise probleeme. Antud teel on saatjaks-suunajaks esmalt kriminalistika.

V.N. Hropanjuki õpiku „Riigi ja õiguse teooria“ alalõigus „Riigiõiguse teooria koht õigusteaduste süsteemis“³⁰² jagab autor kogu õigusteaduse harud kolme gruppi: ajaloolis-teoreetilised, majandusharud, eriharud. Viimaste hulka liigitab ta kriminalistika, kohtumeditiini, psühholoogia, psühhiaatria, raamatupidamise. Seejärel on autor vaadelnud seoseid üldteooria ja I ja II grupi teadustega. Seejuures ei ole ühtegi sõna seostest „õigusteaduse eriharudega“.

---

³⁰² Валентин Хропанюк, *Теория государство и права* (Москва, 1998), с 24.

Hämmingut tekitab kriminalistika, kohtumeditsiini, psühholoogia, psühhiaatria ja raamatupidamise lülitamine õigusteaduste hulka ning kriminalistika asetamine „eri“ kategooriasse.

Kahetsusväärne on, et kriminalistika kui teaduse probleemidele ei pöörata tähelepanu. Sellest võib teha vaid ühe järelduse: teaduslik analüüs ja seoste väljatoomine peavad tulenema ka kriminalistikast ja üldisest riigi ja õiguse teooriast.

Kriminalistikatehnika ja kriminoloogia

Nende kahe valdkonna vahel avaldub tihe seos, uurides seaduspärasusi, määratledes kuriteo olemuse, dünaamika, vormid ja põhjused ning meetmed selle ohjamiseks.³⁰³

A.A. Gertsenson kirjutas: „Kuritegevuse ohjamise hoiatuslik probleem kogu tema mitmekesisuse juures on üks keskseid juriidiliste teaduste seas; ta on lahutamatu seotud lähtealustega, mõistetega ja õigusteaduse harudega. Koos sellega on teoreetiliste ja praktiliste ülesannete lahendamine seotud kuritegude hoiatusliku iseloomuga, mis tugineb riigi-õiguse teooria alustele, riigiõigusele ja tsiviilõigusele, kohtupidamisele (ülesehitusele), kriminaalmenetlusele, kriminalistikale, kriminaalregistratsioonile“.³⁰⁴

Õppides tundma kriminalistika ja kriminoloogia omavahelisi seoseid, tuleb alustada sellest, et kriminoloogia uurib üldisi sotsiaal-majanduslikke põhjusi, mis tingivad kuritegevuse ja soodustavad kuritegude toimepanekut, töötab välja üldised meetmed ja vahendid kuritegevuse ohjamiseks,³⁰⁵ kriminalistika aga spetsiaalsed.

I.I. Karpets märgib, et kriminoloogia mängib signaliseeriva teaduse rolli, aga konkreetsed hoiatusmeetmed töötatakse välja spetsiaalsete vastavate teadusharude poolt.³⁰⁶

Veel põhjalikumalt on käsitletud seda küsimust A.I. Dolgova: „Kriminoloogia, mis Venemaal ja teistes maades on arenenud õigusteaduste raames, on omandanud üldteoreetilise teaduse seisuse teiste kriminaalõigusteaduste raamistikus (kriminaalõigus, kriminaalmenetlus, kriminalistika, jälitustegevus,

³⁰³ П.И. Гришаев, Советская криминология (Москва: 1976), с 6.

³⁰⁴ Алексей Герцензон, Введение в советскую криминологию (Москва, 1965), с 21.

³⁰⁵ Геннадий Аванесов, Криминология и социальная профилактика (Москва, 1980).

³⁰⁶ Игорь Карпец, „Пределы криминологических исследований“ — Социалистическая законность (1968), № 9.

kohtupsühholoogia jne). Nende teadusharude loetelu ei ole lõplik. Näiteks viimasel ajal on püstitatud küsimus kriminoloogia esiletoomiseks. Kriminoloogia seost nende teadustega võib võrrelda riigi õiguse teooria ja õigusega, aga ka teiste juriidiliste distsipliinidega.³⁰⁷

Pidades silmas kriminoloogia profülaktilist funktsiooni, tuleb märkida, et kuritegude profülaktika küsimus on viidud kriminalistika alla, esmalt kriminalistika tehnikasse selle tekke momendist.

Juba 1930. aastatel tõstatas V.U. Gromov küsimuse kuritegude profülaktika väljatöötamise vajaduse üle kriminalistikas. Rääkides kriminaalregistratsiooni, osutasid nad selle profülaktilisele funktsioonile. Kuid selle funktsiooni tähtsust teadvustati tunduvalt hiljem.

1950. aastal määratles A.I. Vinberg kriminalistika ülesande kuritegude ennetuslikus tegevuses. Tema vaatevinklist on kriminalistika teadus tehnilistest võtetest ja vahenditest avastamiseks, talletamiseks, kogumaks ja uurimaks kohtulikke tõendeid, mida kasutatakse kuritegude avastamiseks, kurjategijate paljastamiseks ja leidmaks meetodeid kuritegude tõkestamiseks.³⁰⁸

1962. a määratles ta kriminalistikat kui teadust „...kriminalistika on tehnika ja tõendite kogumise — uurimise taktika, kuritegude uurimise meetoodika ja kuritegude ärahoidmine, nende ennetamine“.³⁰⁹

1960. aastatel aktiveerus kriminalistikas profülaktika uurimise probleem. Sellesse perioodi jäävad ettepanekud sõnastada kriminalistikat kui kriminalistika teooria osa.

1961. aastal tegi V.P. Kolmakov ettepaneku tuua kriminalistika esile tehnika, taktika ja meetoodika eraldi osana ja koondada sellesse kõik, mis puutub kriminalistika teaduse profülaktikasse.³¹⁰ See ettepanek ei leidnud toetust kriminalistide hulgas, kuigi kriminalistika profülaktika küsimuste uurimine jätkus intensiivselt ja andis taas põhjuse I.J. Fridmanile püstitada küsimus eraldi kriminalistika profülaktika teooria välja töötamisest.³¹¹

³⁰⁷ А.И. Долговой, *Криминология: Учебник для юридических вузов* (Москва: ИНФРА-М, Норма, 1997), с 32.

³⁰⁸ В.У. Громов, *Предварительное расследование в советском уголовном процессе* (Москва, 1935), с 16.

³⁰⁹ Абрам Винберг, *Криминалистика, Раздел I* (Москва: ВШ МВД ЗСФСР, 1962) с 4.

³¹⁰ В.П. Колмаков, „Некоторые вопросы криминалистической профилактики преступлений“, *Советское государство и право* (1961), № 12.

³¹¹ И.Я. Фридман, „Вопросы профилактики преступлений в системе криминалистики“ — *Криминалистика и судебная экспертиза* (Киев, 1971).

R.S. Belkin teeb märkuse, et katsed jätkuvalt luua eriteooriat kriminalistikalisesest profülaktikast on ilmne näide sellest, et kriminalistika roll on ületähtsustatud.

Vaatamata sellele ei seganud see I.A. Alievit tulla välja ideega luua eraldi teooria-ekspertiisi profülaktika (mitte kriminalistika).³¹²

Seletamaks sellise teooria loomise vajadust, viitas autor seosele kohtuekspertiiside üldise teooriaga, mis seisneb selles, et antud eriteooria kajastab tähtsat ekspertiisialast tegevust ja mõjub sellele positiivselt. Aga ka eriteooria raamides saab süstematiseerida ekspertiisi profülaktilisi teadmisi, mis käsitlevad antud probleemi, määratleda aine ja uurimise objekti, eesmärgi, ülesande, subjektid ja tegevuse vormid.

Jättes kõrvale idee eriteooria loomisest, tuleb märkida, et ekspertide võimalustele pühendatud tähelepanu, sealhulgas ka kriminalistikalise ekspertiisi profülaktikas, on igati tänuväärne.

Kuritegude profülaktika võimalused ekspertiisi vormis on tähelepanuväärsed ja kriminalistikaline ekspertiis ning kriminalistikatehnika kui kriminalistika haru hõlmavad erinevaid kriminalistikaliste uurimiste teooriaid, omades sellega vahetu seose.

Kriminalistika ja kriminalistikatehnika koha õigeks mõistmiseks üldises ennetuslikus süsteemis mängib olulist teaduslikku rolli kriminoloogia vajalikkus kogu kuritegelikus ennetuslikus süsteemis.

Ekspertiisi võimalused kuritegude profülaktikas on tõesti märkimisväärsed ja kriminalistikaline ekspertiis, aga ka kriminalistikatehnika saaks kriminalistika osaks, kaasates teooriad kriminalistika uurimise eriliikidest ja omades sellega otsese kokkupuute.

Et omada õiget ülevaadet ja mõista kriminalistika ja kriminalistikatehnika kohta ennetuslikus üldises süsteemis, tuleks selles kriminoloogia teaduslikus rollis pühendada tähelepanu kogu kuriteo ennetuslikule süsteemile.

Ühiskonnas peab eksisteerima selline kuritegude ennetamise organisatsioon, kus oleksid esitatud kompleksseosed profülaktika-ennetus meetmetest, mis on ellurakendatavad erinevatel tasanditel, erinevas mahu ja ühiskondliku elu sfäärides. Selline tegevus peab vastama süsteemsuse tähtsamatele nõuetele.

Sel moel on kriminalistikal ja kriminoloogial, kaasates ka kõik tema alajaotused, tihe seos.

³¹² Идрис Алиев, *Проблемы экспертной профилактики* (Баку, 1991), с 133, 174.

Teoreetilisel pinnal rakendatuna järgib kriminalistikatehnika kriminalistika teooria põhjuslikkust ja kriminalistikalise prognoosimise kujunemist.

Rakendatuna määratlemaks põhjuslikke seoseid kuritegude avastamise protsessis, märgitakse tavaliselt rida etappe, millest peamisteks oleksid:

1. leidmaks põhjuslikke seoseid, mis omasid kohta minevikus;
2. määratlemaks faktide kaudu põhjuslikku seost, mille kaudu säilitatakse menetluslik kord;
3. harva määratletakse mittetäielike faktide olemasolu;
4. tõeliste sündmuste iseloomu määratlemine, mis on teinekord raskendatud allikate maskeerimise tõttu.³¹³

Tunnistades võimalust määratleda uurimise põhjuslikku seost ekspertiisi kaudu, püstitavad mõningad autorid ka siin rea piiranguid.

A.J. Poliašvili eeldab, et ekspert analüüsib vaid eri lülisid uurimise põhjuslikus seoses, kusjuures ta on piiratud nende materjalidega, mis talle on esitatud uurija(kohtu) poolt ja tema poolt antav ekspertarvamus võib olla piiratud ka teadustehniliste saavutustega, mida ekspert saab kasutada.

Küllaltki näitlikult ja produktiivselt ilmneb kriminalistikatehnika ja kriminoloogia omavaheline seos, mis on eriti hästi tunnetatav meetodite ja ennetusliku iseloomuga vahendite väljatöötamisel. See ei hõlma mitte ainult spetsiaalseid tehnilisi vahendeid kuritegevuse ennetuseks või kriminaalregistratsiooni ja ennetusliku iseloomuga vahendite võimalikku kasutamist kriminalistikaekspertiisides, vaid hõlmab ka vastavaid metoodilisi soovitusi.

Töötamaks välja kriminalistikatehnikas kasutatavaid soovitusi, juhindub ta kriminoloogia alustest. Kriminoloogia omakorda arvestab kriminalistikatehnika põhimõtetega, võttes kokku ja kasutades neid oma soovitude väljatöötamisel, mis annab tunnistust sellest, et nende vahel on arengu ja koosmõju seos.

---

³¹³ Виолетта Коновалова, „Теоретические проблемы следственной тактики“, автореф, дисс док юзид наук, Харьков (1966).

Järelehüüe

Sisekaitseakadeemia

Pärast rasket haigust lahkus 10. novembril 2009. aastal meie seast Sisekaitseakadeemia politseikolledži kriminoloogia ja kriminalistika õppetooli emeriit-professor Ivar Aimre.

Tartus sündinud ja seal keskkooli lõpetanud, pidas Ivar Aimre oma nooruses mitut lihtsat ametit, valmistudes omandama kõrgharidust Tartu Riiklikus Ülikoolis, mille õigusteaduskonna ta lõpetas 1967. aastal. 1969–1975 aastani oli ta teadur Tartu Riiklikus Ülikoolis, korraldades teaduskonverentse ja sümpoosione ning valmistudes kaitsma teaduskraadi. Aastail 1976–1982, mil Ivar Aimre oli ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudis teadur ja sektorijuhataja, hakkas ta rohkem tundma huvi ühiskondlike protsesside vastu. Aasta pärast kaitseski ta Moskva Sotsioloogia Instituudis filosoofiakandidaadi kraadi sotsioloogias. 1982. aastast oli ta 10 aastat vanemõpetaja ja dotsent Tallinna Polütehnilises Instituudis.

Ivar Aimre oli esimeste seas, kes asus taasiseseisvunud Eestis rajama Eesti Sisekaitse Akadeemiat. 1992. a aprillis valitsuse otsusega loodud akadeemiasse tuli Ivar Aimre 3,5 kuud hiljem õppeprorektoriks, töötades aastani 2000 prorektorina kaug- ja täiendõppe korraldusallas. Samas oli ta 1996. aastal valitud sotsioloogia õppetooli juhatajaks-professoriks. 1. jaanuarist 2000–31. juulini 2009 täitis ta kriminoloogia ja sotsioloogia õppetooli juhataja-professori kohuseid. 1. augustil 2009 andis Sisekaitseakadeemia nõukogu Ivar Aimrele silmapaistvate teenete eest oma valdkonna arendamisel emeriitprofessori austava tiitli.

Ivar Aimre kui tunnustatud spetsialist kriminoloogia ja sotsioloogia valdkonnas on olnud teadusajakirja „Sisekaitseakadeemia Toimetised“ üks aktiivsemaid autoreid, avaldanud hulga üliõpilastele mõeldud õppematerjale ning teadusartikleid ja publikatsioone ajakirjanduses. Tema peateos „Sotsioloogia“ — põhjalik ülevaade sotsioloogia kui teaduse arengust kogu maailmas — sai alguse sotsioloogia õpikust, mis valmis 2001. aastal. Autor täiendas oma peateost pidevalt ja sellest on ilmunud kaks kordustrükki.

Ivar Aimre oli pühendunud pedagoog, kes oskas oma teadmisi ja oskusi tulevastele politsei- ja teistele riigiametnikele edukalt edasi anda. Ta oli nõudlik enese ja ka teiste suhtes, oma töösse suhtumisega eeskujuna nii üliõpilastele kui kolleegidele, andis kaaluka panuse sisejulgeolekuvaldkonna tarvis pädevate riigiametnike mitme põlvkonna kasvatamisel.

Ivar Aimre oli sügavate teadmiste, avara silmaringi ja laialdaste huvidega inimene, tundis huvi ka kultuuri- ja spordiprobleemide vastu. Nooruses oli ta ise aktiivne sportlane: aastail 1963–1966 kuulus ta TRÜ korvpallimeeskonda, mis osales vabariigi meistriliiga võistlustes. Hiljem astus ta TPI õppejõudude korvpalliklubi Kapa liikmeks, võttes osa nii nende sportlikust kui intellektuaalsest tegevusest.

Ivar Aimret on 2007. aastal autasustatud Sisekaitseakadeemia teeneteristiga.

Jääme parimate meenutustega mälestama Ivar Aimret, head ja südamlikku kolleegi!

Kaksikmeenusus lahkunust

Rein Vaher

Sisekaitseakadeemia ajalehe „Verbis aut Re“ toimetaja

(Ilmunud ajalehe 2009. a novembrinumbris)

Täiesti juhuslikult kohtasin Solarise keskuses meie akadeemia politseikolledži kriminoloogia ja kriminalistika õppetooli lektorit Uno Traati. Mõistagi läks meie jutt just eelmisel päeval, 14. novembril oma igavesse rahupaika saadetud kolleegile, emeriitprofessor Ivar Aimrele.

Kui olin Uno Traadile rääkinud sellest, kuidas ma personaliosakonnast saadud dokumentide põhjal Ivar Aimrele järelehüüet kirjutades leidsin tema elukäigust nii mõnegi huvitava fakti, küsis Uno minult, kas ma tean, et lahkunu kohta võib öelda, et ta oli teatud moel seotud 11. septembril 2001. aastal New Yorgis juhtunud kaksiktornide tragöödiaga: esmalt sellega, et ta sünnimispäev oli sama, mis see saatuslik kuupäev, ja teiseks võib tema teadustegevuse kohta öelda, et ta sai hakkama kaksiksaavutusega. Kõigepealt võib tema üheks elutöötorniks nimetada õpperaamatut *Sotsioloogia*, mis kajastab üksikasjalikult selle teadusharu arengut terves maailmas ja põhjaliku õpikuna on kasutusel paljudes Eesti kõrgkoolides ning millest on ilmunud juba kaks täiendatud trükki. „Ja teiseks elutöötorniks tuleb nimetada Ivar Aimrelt Eesti jaoks täiesti uue teadusharu — politseisotsioloogia loomist. Selle on ta meie jaoks jäädvustanud akadeemia saritrukises 2007. aastal,” rääkis kolleeg Uno Traat: „Kriminoloogi ja ka sotsioloogina võin ma lahkunu teadustegevuse selliselt kokku võtta, pealegi tunnen ma teda 25 aastat.“

„Aga mina tunnen teda juba vähemalt 40 aasta tagusest ajast, mil ma toonase Suvorovi puiestee tenniseväljakuil valget palli taga ajasin ja noor Ivar Eesti üht paremat tennisepiigat väljaku kõrval piidles,“ ütlesin mina: „Ta polnud spordiga ainult tenniseneiu kaudu seotud, vaid aastail 1963–1966 võttis ta tegevkorvpallurina TRÜ meeskonnas osa Eesti meistriüliiga mängudest. Selle fakti statistikast leidnud, olin ma algul veidi kahtlev, sest mängurite nimekirjas oli tema nime taha millegipärast sünniaastaks märgitud 1953, mis oli tegelikkusest üle kümne aasta hilisem. Kahtlesin sedavõrd, et palusin kolleegil Feliks Angelstokil seda mängufakti kontrollida lahkunu tollaselt meeskonnakaaslaselt, praeguselt TTÜ spordikeskuse juhatajalt Heino Lillelt, kes kinnitas, et Ivar Aimre ikka tõepoolest oli TRÜ meeskonna üks ründetalasid.“

„Aga kas sa tead, kes oli see Eesti ja toonase ühe kuuendiku maakera kõige osavam ja parim korvpallur, kellega Ivar samuti ühes meeskonnas mängis?“ küsis

Uno minult. Pakkusin talle ühte paremat Mart Laga, seejärel Jaak Lipsot ja siis Aleksei Tammistet. „Nii see oli, Tammiste oli omal ajal tõepoolest üks paremaid tagamängijaid, mänginud ka liidu koondises. Vastasmeeskonnad saatsid tavaliselt teda katma korraga kaks oma paremat pallurit, kes aga Tammistelt ikka palli kätte ei saanud — nii hästi valdas too palli. Ja Ivar mängis temaga koos, mäletavasti ehitustöörüistadega seotud firma meeskonnas,“ meenutas Uno.

„Ja veel üks fakt Ivarist — ta tundis väga hästi kunstivoolusid ning võis neist palju ja pikalt rääkida. Pealegi oli tal tundlik kunstnikukäsi, sest ta ka ise maalis. Olen tema juures neid imetlenud: täiesti tasemel pastelltehnikas loodusvaated,“ tõi Uno esile veel ühe, vähemalt minule teadmata Ivari tahu.

„Aga miks Ivar sellest oma hobist nii vähe või üldse pole rääkinud. Oleks ju võinud akadeemias tema maalidest näituse teistelegi imetlemiseks üles seada,“ olin ma hämmelduses. „Igatahes jääb selle näituse korraldamine lähemal ajal sinu kohustuseks,“ ärgitasin ma Unot.

„Nimetamata on veel üks Ivari hobi — malemäng. Oleme temaga mitmel võistlusel akadeemiat esindanud. Paraku tuleb tunnistada, et temaga pole ma üheski malepartiis kohtunud. Kahju! Kõigi meie meenutuste valguses tuleb tunnistada meie seast lahkunud Ivar Aimre kaalukat panust teadusesse ja ääretult laia tegevusulatust mitmel alal,“ võtsin ma oma meenutused kokku. Ja Uno Traat oli minuga päri.

Ivar Aimrest

Professor Jaan Pärnat

Töötades Sisekaitseakadeemias biomeditsiini õppetooli professorina aastail 1994–1999 suhtlesin kolleeg Ivar Aimrega pidevalt.

Kahtlemata oli tal koos rektor Eduard Raskaga oluline osa akadeemia loomisel ja arendamisel kõrgkooli tasemele.

Ivar Aimre puhul meeldis ta tööstiil. Näiteks meenub, et artiklit kirjutades suutis ta samaaegselt anda nõu mõne kiireloomulise küsimuse lahendamiseks. Minu tööga seoses toetas ta ka igati kehalise võimekuse labori loomist, et üliõpilased saaksid ülevaate enda treenitusest ja selle hindamise võimalusest. Ka toetas ta komandeerimist Tšehhi Vabariiki tööalaste sidemete loomiseks.

Ivar Aimre sportlik eluviis ja alati muhe näoilme oli ilmselt ka tema väga hea läbisaamise põhjuseks nii kolleegide kui ka üliõpilastega.

Tundsin Ivarit hästi juba Tartu päevilt, mil ta tegeles sotsioloogiaalaste uurimustega. Hea kolleegi ja sõbra Ivar Aimre lahkumisest kuuldes pühkisin mõnegi pisara.

Foto 1. Kolm Jaani ja Ivar jutuhuos. Vasakult: Jaan Huik, Jaan Vainu, Jaan Pärnat ja Ivar Aimre.

Professor Ivar Aimre publikatsioonid (1970–2009)

Monograafiad/Õpikud

Ivar Aimre, *Politseisotsioloogia: alused* (Tallinn: Sisekaitseakadeemia, 2007)

Ivar Aimre, *Sotsioloogia* (Tallinn: Sisekaitseakadeemia, 2001, 2005, 2006)

Ivar Aimre, *Politsei tegevus ja elanike hinnangud* (Tallinn: Sisekaitseakadeemia 1998, 1999)

Ivar Aimre, *Sotsiaalne stratifikatsioon ja mobiilsus* (Tallinn: Eesti Riigikaitse Akadeemia, 1995)

Ivar Aimre, *Policemen's activities and population's evaluations* (Estonian Public Service Academy, 1998)

Ivar Aimre, *The sense of security and the evolutions of the police activities* (Estonian Public Service Academy, 1996)

Ajakirjaartiklid/Kogumikuartiklid

Ivar Aimre, „Eesti politseisotsioloogilised uuringud siirdeperioodi sotsiaalses ruumis“, *Sisekaitseakadeemia Toimetised* (2009), nr 8, lk 6–31.

Ivar Aimre, „Politseiharidusest politseiteaduseni: kriminaalpolitseiniku kompetentsuse kujunemine praktika ja teaduse toel“, *Sisekaitseakadeemia Toimetised* (2008), nr 7, lk 3–28.

Ivar Aimre, Marek Link ja Andrus Padar, „Oodatavad väljundid ja kompetentsus uue kriminaalpolitsei haridusmudeli rakendamisel“, *Sisekaitseakadeemia Toimetised* (2008), nr 7, lk 29–58.

Ivar Aimre, „Julgeoleku ja turvalisuse sotsioloogiline analüüs“ — Tiit Pohl (koost), *Sisejulgeolek = Internal security* (Tallinn: Sisekaitseakadeemia, 2007) 39–59.

Ivar Aimre, „Politseitöö sotsioloogia“ — Silvia Kaugia (koost), *Õigus ühiskonnas: artiklite kogumik: abistavaks materjaliks õiguse sotsioloogia omandamisel* (Tartu: Avatar, 2006) 115–150.

Ivar Aimre, „Riik, ohuallikad ja inimeste hirmud“ — *Eesti edu hind: Eesti sotsiaalne julgeolek ja rahva turvalisus: artiklite kogumik* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2005) 170–178.

Ivar Aimre, „Sotsiaalne kihistumine ja kuritegevus“, *Eesti Riigikaitse Akadeemia toimetised* (1994), nr 2, 100–122.

Ivar Aimre, „Politsei tegevus: müüt ja reaalsus“, *Eesti Riigikaitse Akadeemia toimetised* (1998), nr 5, 48–67.

Ivar Aimre, „Policemen's activities and their assessments of them“, *Eesti Riigikaitse Akadeemia toimetised* (1998), nr 5, 84–100.

Ivar Aimre, „Kuritegevus ja turvatunne“, Eesti Riigikaitse Akadeemia toimetised (1995), nr 3, 52–62.

Ivar Aimre, „Tehnikaüliõpilaste ühiskondlik-poliitilise aktiivsuse formeerumine“, aruanne, Tallinna Tehnikaülikool (1990).

Ivar Aimre, *Töölisnoor ja meie elu* (Tallinn: Eesti Raamat, 1981)

Ивар Аймре, „Роль семьи в изменении социальной структуры общества в условиях развитого социализма: на материалах ЭССР: автореферат ... кандидата философских наук“, Москва, Академия наук СССР (1976).

Ivar Aimre, „Sotsiaalse päritolu mõju abiturienti väärtustele“ — *Maailmavaate kujunemisest kõrgemas koolis: 1. osa* (Tartu Riiklik Ülikool, 1970) 239–265.

Konverentsiteesid/Ettekanded

Ivar Aimre, „Sotsiaalne ebavõrdsus ja kuritegevus“ — *Usaldus. Vastutus. Sidusus: Eesti sotsiaalteaduste III aastakonverents 22.–23. novembril 2002 Tallinnas* (Tallinna Tehnikaülikooli Kirjastus, 2002) 243–247.

Ivar Aimre, „Politseinike väärtushinnangutest“, ettekanne konverentsil „Väärtushinnangud ja kasvatus“, Tallinn (1997).

Ivar Aimre, „Assessment of the police by the Estonian population“ — *Professionalization of public servants in Central and Eastern Europe: proceedings from the fifth annual conference held in Tallinn, Estonia, April 23-25, 1997* (Bratislava: NISPACE, 1997).

Ivar Aimre, „Kuritegevus ja elanikkonna turvatunne“ — *Õigussotsioloogia ja juriidiline infrastruktuur: ettekanne Eesti-Soome Ühissümposiumil Eesti Riigikaitse Akadeemias, Tallinn, 20.–22.11.1995* (Tallinn: Eesti Riigikaitse Akadeemia, 1996) 6–36.

Muud publikatsioonid

Ivar Aimre ja Uno Traat, „Läbi lumetormi konverentsile“, *Verbis Aut Re*, 12.2008.

Ivar Aimre, „Veel kord lõputööde valmimisest“, *Verbis Aut Re*, 01.2008.

Ivar Aimre, „Enne komisjoni ette minekut...“, *Verbis Aut Re*, 05.2008.

Ivar Aimre, „Politseiteaduse V konverents Münsteris“, *Verbis Aut Re*, 11.2007.

Ivar Aimre, Uno Traat ja Raivo Õpik, „Politseiteaduse konverents Vilniuses“, *Verbis Aut Re* 06.2006.

Ivar Imre ja Uno Traat, „Koolivägivallast Ameerikas“, *Haridus* (2004), nr 4, 6–8.

Ivar Aimre, „Mida arvestada lõputööde koostamisel ja kaitsmisel?“, *Verbis Aut Re*, 11.2007.

Ivar Aimre, „Politsei: müüt ja reaalsus“, *Politsei* (1998), nr 8, 9, 11.

Ivar Aimre, „Kaitsejõudude õppused ja koolitus“, *Verbis Aut Re*, 10.1996–03.1997.

Ivar Aimre ja Uno Traat, „Kas haridus maksab juba...?“, *Äripäev*, 30.06.1992.

Toimetamised/Eessõnad

Risto Pullat, *Organiseeritud kuritegevus: levik taasiseseisvunud Eestis ja naaberriikides* (eessõna Ivar Aimre, Tallinn: Sisekaitseakadeemia, 2002) Ivar Aimre ja Tiit Mesila (koost), *Eesti Riigikaitse Akadeemia 1992–1998* (Tallinn: Eesti Riigikaitse Akadeemia, 1998) Ivar Aimre (koost), *Õigus. Kriminaalpoliitika. Politsei: artiklite kogumik* (Tallinn: Eesti Riigikaitse Akadeemia Kirjastus, 1998) Ivar Aimre & Tiit Mesila (eds), *The Estonian National Defence and Public Service Academy 1992–1998* (Estonian Public Service Academy, 1998) Ивар Аймре и Микк Титма, *Особенности пополнения основных отрядов интеллигенции: сборник статей* (Таллинн: Академия наук Эстонской ССР, 1981) Ivar Aimre, *Metoodiline juhend teema „NLKP XXVI kongress nõukogude ühiskonnasotsiaal- ja klassistruktuuri arengu probleemidest käsitlemiseks: abiks lektorile* (Tallinn: Eesti NSV Ühing „Teadus“, 1982).

Koostanud Uno Traat